

Proměny rodinných a profesních startů

Jana Chaloupková (ed.)

Proměny rodinných a profesních startů

Proměny rodinných a profesních startů

Jana Chaloupková (ed.)
Dana Hamplová
Eva Mitchell
Miluše Vítečková

SOÚ

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

Sociologický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i.
Praha 2010

Práci recenzovaly:

RNDr. Jiřina Kocourková, Ph.D.

Mgr. Jana Palonciová, Ph.D.

Editorka:

Jana Chaloupková

Autorský kolektiv:

Jana Chaloupková (ed.)

Dana Hamplová

Eva Mitchell

Miluše Vítěčková

Příprava této publikace byla podpořena juniorským grantem Grantové agentury Akademie věd České republiky s názvem „Proměny rodinných a pracovních drah v České republice“ (č. KJB700280802).

Klíčová slova: životní dráha, pracovní mobilita, vstup do dospělosti, ne-sezdané soužití s dětmi, rodinná dráha, mladí, finanční podpora rodin, zaměstnanost žen

Obsah

Abstrakt	9
Abstract	11
Proměny rodinných a profesních startů: úvodem	13
Struktura publikace	17
Použitá literatura	22
1. Rodinné a pracovní starty: rozmanitost modelů vstupu do dospělosti v evropských zemích	25
1.1. Nová životní etapa? Teorie vynořující se dospělosti a post-adolescencce	27
1.2. Sociální konstrukce dospělosti – různé modely v Evropě	29
1.2.1 Význam objektivních tranzic pro sociální definici dospělosti	30
1.2.2 Sociální očekávání týkající se časování rodinných startů	33
1.3. Modely vstupu do dospělosti v evropských zemích	39
1.4. Závěrem: Proměny vstupu do dospělosti v České republice	45
Použitá literatura	52
Příloha	57
2. Stávají se pracovní dráhy mladých mužů nestabilními?	59
2.1. Rostoucí nestabilita jako důsledek globalizace?	61
2.2. Pracovní mobilita jako součást ekonomického růstu a životních šancí?	62
2.3. Flexibilita práce jako součást restrukturalizace?	63
2.4. Hypotézy	65
2.5. Data a metoda	67
2.6. Výsledky analýz	69
2.6.1 Deskriptivní charakteristiky souboru	69
2.6.2 Vývoj stability prvního zaměstnání	71
2.6.3 Co ovlivňuje rizika odchodu z prvního zaměstnání?	73
2.6.4 Převládá dobrovolná mobilita, nebo mobilita nedobrovolná?	75

2.7. Závěr	75
Použitá literatura	77
3. Rodina nebo zaměstnání? aneb Jak český sociální stát podporuje zaměstnanost žen s malými dětmi v evropském kontextu	79
3.1. Děti, domácnost a zaměstnání	80
3.2. Na západ, či na východ?	82
3.3. Finanční podpora rodin s dětmi	83
3.3.1 Metoda a data.....	84
3.3.2 Rodiny s nejmenšími dětmi	85
3.3.3 Rodiny s dvouletým dítětem.....	86
3.4. Závěr	93
Použitá literatura	94
4. Roste variabilita počátků rodinných drah?	97
4.1. K teorii životních drah: od standardizace k de-standardizaci?	97
4.2. Změny rodinného chování v České republice a hypotézy o vývoji variability počátků rodinných drah	101
4.3. Metody a data	102
4.3.1 Jak měřit variabilitu rodinných drah?	103
4.4. Zjištění předchozích analýz rodinných drah mladých v České republice	104
4.5. Je de-standardizace počátků rodinných drah univerzálním trendem?	107
4.6. Jaké stavy způsobují změny variability raných rodinných trajektorií?	112
4.7. Závěr	113
Použitá literatura	115
5. Rodičovství v nesezdaném soužití	117
5.1. Mimomanželská plodnost a nesezdané soužití	119
5.2. Kvalitativní studie nesezdaných párů s dětmi: cíle a metody	123
5.2.1 Charakteristika výzkumného souboru	124

5.3. Zjištění kvalitativního výzkumu	126
5.3.1 Postoje k nesezdanému soužití a manželství.....	126
5.3.2 Typy trajektorií rodičovství v nesezdaném soužití	131
5.3.3 Důvody, proč neuzavřeli manželství před narozením dítěte	134
5.3.4 Plány do budoucna	144
5.4. Závěr	145
Použitá literatura	147
Závěr	151
Použitá literatura	157
Shrnutí	159
Summary	161
Rejstřík	163
Informace o autorkách	167

Abstrakt

Tato kniha si klade za cíl analyzovat, k jakým změnám dochází v posledních desetiletích v rané fázi pracovních a rodinných drah v České republice. Využívá bohaté řady datových zdrojů z kvantitativních i kvalitativních výzkumů. Ukazuje, jakými proměnami prochází proces vstupu do dospělosti. Samostatné kapitoly se věnují analýze změn pracovní mobility mladých mužů, růstu variability rodinných drah, důvodům rodičovství v nesezdaném soužití a finanční podpoře mladých rodin. Tato kniha zasazuje situaci rodinných a pracovních startů v České republice do evropského kontextu a přispívá k diskusi o de-standardizaci a růstu nestability životních drah. Její zjištění ukazují, že pracovní mobilita mladých mužů se v průběhu 90. let v České republice výrazně nezvýšila. Dokumentujeme, že přestože se rodinné dráhy mladých lidí narozených v 70. letech 20. stávají rozmanitějšími, v kohortě narozené v 80. letech se v období kolem dvaceti let rozmanitost rodinných situací v důsledku posunu rodinných tranzic do vyššího věku snižuje. Trend de-standardizace přitom výrazněji zasahuje rodinnou situaci žen.

Klíčová slova: životní dráha, de-standardizace, pracovní mobilita, vstup do dospělosti, nesezdaná soužití, rodinná politika

Abstract

This book examines the changes that the early stages in work and family trajectories have undergone in recent decades in the Czech Republic. It draws on a rich array of quantitative and qualitative data. It reveals the changes that the transition to adulthood has been going through. The individual book chapters focus on analyses of changes to job mobility among young men, the increased diversity of family trajectories, the motives for parenthood in consensual unions, and the financial support for young families. The book compares the situation of family and work starts in the Czech Republic to other European countries and contributes to the discussion on the de-standardisation and rising instability of life courses. The findings show that the rate of job mobility among young men changed little in the Czech Republic during the 1990s. Although the family trajectories of young people born in the 1970s are becoming more diverse, in the cohort born in the 1980s the diversity of family situations among people around the age of 20 has been decreasing owing to the shift in family transitions to a later age. The de-standardisation trend has had a bigger impact on women's family arrangements.

Keywords: life course, de-standardisation, job mobility, transition to adulthood, unmarried cohabitation, family policy

Proměny rodinných a profesních startů: úvodem¹

Jana Chaloupková

Předkládaná kniha se věnuje vztahům práce a rodiny a vychází z perspektivy životní dráhy. Koncept životní dráhy nabízí širší teoretický rámec, který umožňuje uchopit vzájemnou provázanost událostí či stavů, kterými jedinec v životě postupně prochází v různých oblastech života [Levy, Krüeger 2001; Giele, Elder 1998]. Poskytuje proto vhodný teoretický rámec i pro studium vztahů pracovních a rodinných uspořádání, a to z několika důvodů [Moen, Sweet 2004]. Nejenže v jejím základu stojí důraz na proměnlivost životních uspořádání v čase, ale perspektiva životní dráhy navíc umožňuje uchopit i širší kontext, v jehož rámci se individuální životy odehrávají. Spojuje jak mikroperspektivu individuálního jednání, tak odkazuje na to, že se individuální životní dráha vyvíjí v rámci určité institucionální struktury a je zakotvena v širším historickém, institucionálním, sociálním a kulturním kontextu [Moen, Sweet 2004; Moen 2003; Giele, Elder 1998]. Odkazuje rovněž na to, že se životní dráhy neodehrávají ve vzduchu-prázdnu, ale jejich průběh je spojen s určitými sociálními očekáváními ohledně toho, jak má vypadat správné časování a pořadí životních událostí a jaké sociální role přísluší určitému věku.

V této monografii se zaměříme jen na jednu fázi životní dráhy, a sice na období mladé dospělosti – na období rodinných a pracovních startů. Vstup do prvního zaměstnání, první partnerské soužití či narození prvního dítěte jsou v rámci perspektivy životní dráhy v sociologii pojímány jako součásti širšího procesu zahrnujícího přijetí souboru sociálně definovaných rolí spjatých se sociálním statutem dospělého – tzv. přechodu do dospělosti. Ve srovnání s dalšími životními etapami je období vstupu do dospělosti „demograficky zhuštěné“, neboť se v tomto období odehrává řada demograficky významných událostí (tranzic), a právě v tomto období dosahuje řada demografických procesů největších intenzit [Rindfuss 1991]. Zatímco některým dílčím tranzicím procesu vstupu do dospělosti, jako je vstup do rodičovství či faktory, které jsou spojeny s prodloužením období bezdětnosti [Hašková 2009], nebo vstup do prvního partnerského soužití [Hamplová 2003a; Hamplová 2003b], byla v české literatuře věnována

¹ Tato publikace byla připravena v rámci juniorského grantového projektu „Proměny rodinných a pracovních drah v České republice“, podpořeného Grantovou agenturou Akademie věd České republiky (č. KJB700280802).

poměrně velká pozornost, jiné dílčí přechody, jako jsou odchod od rodičů, vstup na pracovní trh či pracovní mobilita mladých, stály více méně stranou zájmu.²

Rodinné chování v České republice doznalo po roce 1989 významných změn. Jejich nejvýraznějším projevem je pokles sňatečnosti a plodnosti, rozšíření alternativních forem partnerského soužití a nárůst mimomanželské plodnosti. Vysvětlení těchto změn jsou v sociologické a demografické literatuře spojována se dvěma výkladovými rámci. Na jedné straně jsou tyto změny chápány jako důsledek demokratizace společnosti, nárůstu příležitostí a hodnotových změn a jsou dávány do souvislosti s tzv. druhou demografickou tranzicí [např. Sobotka 2008; Rabušic 1997, 2001]. Druhá skupina vysvětlení hledá jejich hlavní příčiny ve strukturálních změnách, zejména pak ve změnách na pracovním trhu. Demografické změny, které se v České republice odehrávají od počátku 90. let, jsou z této perspektivy chápány jako důsledek ekonomických změn a zvýšení nejistoty na trhu práce [např. Rychtaříková 1996, 2007; Rychtaříková 1996]. Tento přístup teoreticky čerpá z různých verzí teorie racionální volby.³ Přesto by ale bylo zjednodušující vnímat tyto dvě skupiny faktorů jako vzájemně se zcela vylučující, naopak je spíše možné předpokládat, že se tyto faktory vzájemně ovlivňují a že dochází k souhře kulturních (hodnotových), strukturálních a institucionálních vlivů [srov. např. Sirovátka 2006]. Lze předpokládat, že jedním z významných faktorů ovlivňujících současnou nízkou porodnost je obtížnost harmonizace pracovní a rodinné dráhy. Na provázanost vztahů rodinného chování a situace na trhu práce upozorňuje celá řada sociologů, a to jak na makroúrovni, tak na mikroúrovni individuálních životních drah. Tradiční mikrosociální přístupy vysvětlující vztahy rodinného chování a zapojení žen do trhu práce vycházejí z teorie racionální volby. Model racionální volby se zakládá na předpokladu obtížné slučitelnosti zaměstnání a péče o rodinu a výhodnosti specializace rolí v rodině. Vyvozuje, že maximálního užitku domácnosti je dosaženo, pokud se každý z členů domácnosti věnuje rozvoji jiného typu lidského kapitálu [Becker 1993]. Teorie lidského kapitálu předpokládá, že s vyššími investicemi do dovedností uplatnitelných na trhu práce roste hodnota času žen; péče o děti a domácnost pak s sebou nese vyšší „náklady ztracených příležitostí“. V posledních desetiletích ale dochází k významnému obratu ve vztahu mezi mírou zaměstnanosti žen a úrovní plodnosti [Sirovátka 2006; Castles 2003]. Zatímco dříve byly vyšší míry fertility spojeny s nižšími mírami zaměstnanosti žen, na přelomu 80. a 90. let 20. století se tento vztah obrací – vyšší míry fertility nalézáme ve skandinávských ze-

² Výjimku tvoří práce J. Havlíkové, která se soustředila na význam dlouhodobé nezaměstnanosti mladých v kontextu vstupu do dospělosti [Havlíková 2010].

³ Tyto dva výkladové rámce již byly zevrubně shrnuty na mnoha místech [např. Hašková 2009; Hamplová et al. 2003], a proto je zde nebudu blíže představovat.

mích, kde je míra zaměstnanosti žen vysoká a které se vyznačují větší podporou egalitárních rolí mužů a žen v rodině a sociální politikou podporující kombinaci práce a rodiny. Nejnižší míry fertility jsou naopak v zemích jižní Evropy, kde převládají preference tradičního rozdělení rolí v domácnosti a kde je pro ženy obtížné sloučit zaměstnání s péčí o rodinu [Castles 2003]. Tato souvislost stojí v základu teorie genderové spravedlnosti Petera McDonalda, která kombinuje teorii racionální volby s přístupy akcentujícími význam hodnotových změn a význam institucionálního nastavení. McDonald dává do souvislosti nesoulad mezi pracovními a vzdělávacími systémy, ve kterých panuje v současných vyspělých společnostech relativně vysoká genderová rovnost, a sférou soukromou a institucemi orientovanými na rodinu. V podmínkách, kdy ženy mají poměrně vysoké příležitosti k participaci v zaměstnání a vysoké pracovní aspirace, ale institucionální systém podporuje spíše tradiční dělbou rolí v rodině, která přisuzuje ženám roli pečovatelky, přináší mateřství vysoké náklady příležitostí, a ženy tudíž váhají se založením rodiny. Vyšší úroveň plodnosti je naopak v zemích, kde převládá důraz na egalitární dělbou rolí v rodině a kde je podporována zaměstnanost matek malých dětí [McDonald 2000].

Mills a Blossfeld [2005] se soustřeďují na provázanost pozice na pracovním trhu a rodinného chování na mikroúrovni. Na rozdíl od přístupů zdůrazňujících roli hodnotových změn na změny rodinného chování (např. teorie druhého demografického přechodu) kladou Mills a Blossfeld důraz na význam strukturálních změn trhu práce. Poukazují na to, že změny na pracovním trhu, nárůst flexibilních forem zaměstnání způsobený globalizačními tlaky, zapříčiňují, že mladí lidé čelí vzrůstající nejistotě, která má za následek odklad dlouhodobých rodinných závazků, jako je vstup do manželství a rodičovství [Mills, Blossfeld 2005]. Jejich globalizační teorii postulující nárůst nestability pracovních drah podrobněji představuje a ověřuje na českých datech Dana Hamplová v druhé kapitole této knihy.

Hlavní otázkou, na kterou se tato publikace soustředí, je to, jak se v České republice proměňuje raná fáze rodinných a pracovních drah. V centru našeho zájmu jsou individuální životní dráhy mladých lidí. Přestože se výzkum rodinného chování a vztahů práce a rodiny tradičně orientuje zejména na ženy, v této práci se budeme soustředit i na pracovní a rodinné dráhy mladých mužů. Stávají se pracovní dráhy v průběhu 90. let 20. století více nestabilními? Jsou rodinné situace dnešních mladých lidí rozmanitější než rodinné situace mladých lidí, kteří vstupovali do dospělosti ještě před rokem 1989? Jaké důvody stojí za přijetím nestandardních rodinných drah, jako je rodičovství v nesezdaném soužití? Mění se představy o sociální definici dospělosti a významy dílčích tranzic, které jsou s ní tradičně spojované? Proměňují se představy o ideálním časování rodinných

tranzic? To vše jsou otázky, na které se tato práce snaží odpovědět. Tato kniha přitom sleduje dvě linie. Zaprvé se snaží situaci rodinných a pracovních startů a představ o ideálním časování v České republice zasadit do evropského kontextu. Za druhé se pak pokouší přispět k diskusi o de-standardizaci životních drah a růstu nestability pracovních drah. Většina studií, které se na tuto problematiku soustředily, se věnovala situaci v západoevropských zemích. Empirické studie týkající se proměn životních drah v zemích bývalého východního bloku, či přímo v České republice, jsou ojedinělé.

Předkládaná publikace představuje kombinaci různých metodologických přístupů a využívá nejen data z kvantitativních výzkumů provedených v České republice a data z mezinárodních srovnávacích projektů, ale čerpá i z kvalitativních výzkumů. Vzhledem k důrazu na dynamický přístup využíváme ke studiu raných rodinných a pracovních drah v České republice vedle metody analýzy historie událostí i metody analýzy sekvencí. Metody analýzy sekvencí umožňují posuzovat životní dráhy v jejich celku, identifikovat vzorce podobných trajektorií a poskytují rovněž nástroje ke zkoumání vývoje variability životních drah v čase [Chaloupková 2009a, b]. Analýzy institucionálního rámce rodinných a pracovních startů se soustředí na to, do jaké míry stát finančně podporuje – nebo odrazuje – rodiče v celodenní péči o dítě či k návratu do zaměstnání. Tyto analýzy jsou založeny na metodě modelových rodin. Metoda modelových rodin patří mezi tzv. profilové metody srovnávání. Je založena na definici různých typů („profilů“) rodin z hlediska jejich složení, počtu a věku dětí, ekonomické aktivity jejich členů a výše jejich příjmů. Na základě podrobné analýzy působení nastavení daňového a dávkového systému (tj. na jedné straně systému daňových úlev a na druhé straně rodičovských příspěvků, přídatků na děti a dalších sociálních dávek pro rodiny s dětmi) umožňuje tato metoda posoudit míru podpory různých typů rodin a to, jaké strategie jsou daným institucionálním nastavením podporovány, a které jsou naopak z čistě ekonomického hlediska méně výhodné [Mitchell 2010].

Jednotlivé kapitoly – s výjimkou kapitoly poslední – vycházejí z analýzy dat aktuálních výzkumných šetření realizovaných v Sociologickém ústavu AV ČR, v.v.i., konkrétně z dat Evropského sociálního výzkumu (ESS) 2006, Mezinárodního programu sociálněvědního výzkumu (ISSP) Rodina a Gender role 2002, výzkumného šetření Sociální soudržnost 2006 a částečně i z výzkumu Sociální a ekonomické podmínky mateřství (SEPM) z roku 2006. Poslední kapitola, která se věnuje analýze rodinných drah vedoucích k nesezdanému soužití s dětmi, čerpá z kvalitativního výzkumu nesezdaných párů s dětmi provedeného v letech 2008–2010.

Struktura publikace

Publikace je rozčleněna do pěti kapitol. V první kapitole Jana Chaloupková představuje koncept vstupu do dospělosti a změny, kterými v současných vyspělých společnostech proces vstupu do dospělosti prochází. Jejím cílem je zasadit situaci vstupu do dospělosti v České republice do kontextu situace vrstevníků v dalších evropských zemích. Tradičně je vstup do dospělosti spojován s několika dílčími přechody. Mezi nejvýznamnější z nich je řazen vstup do zaměstnání a dosažení ekonomické nezávislosti na původní rodině a vstup do manželství a rodičovství. Tato kapitola se soustředí na to, zda se mění sociální konstrukce dospělosti – jaké dílčí přechody jsou považovány za nejvýznamnější a jaké jsou představy o ideálním časování rodinných tranzic? Liší se tyto představy v evropských zemích? V druhé části této kapitoly se od sociálních očekávání přesuneme k reálnému chování a bude nás zajímat, jak se liší reálné časování daných dílčích přechodů v jednotlivých evropských zemích. Můžeme nalézt v Evropě různé modely vstupu do dospělosti? A jak můžeme charakterizovat proces vstupu do dospělosti v České republice?

Druhá kapitola, jejíž autorkou je Dana Hamplová, se zaměřuje na otázku, zda se pracovní dráhy českých mužů stávají více nestabilními, jak předpokládají některé sociologické a ekonomické teorie. Právě nestabilita na počátku pracovních drah může nejen zásadně ovlivňovat a formovat následující vývoj pracovní dráhy, ale může mít negativní dopad na celý proces vstupu do dospělosti. Obtíže při vstupu na pracovní trh mohou mít dopad na proces osamostatňování se od rodičů a mohou prodlužovat období ekonomické závislosti na rodičích. Nestabilita zaměstnání je rovněž v sociologické literatuře dávána do souvislosti s odkládáním dlouhodobých závazků, které se projevuje i v oblasti formování rodiny, vstupu do manželství a rodičovství [Mills, Blossfeld 2005]. K podobným zjištěním dochází např. studie dlouhodobě nezaměstnaných mladých lidí, kterou provedla Jana Havlíková [2010]. Ukazuje, že mezi dlouhodobě nezaměstnanými mladými převažují tradiční představy o posloupnosti dílčích přechodů do dospělosti, jejichž základním krokem je nalezení zaměstnání [Havlíková 2010]. Tato kapitola hledá odpověď na otázku, zda v České republice v průběhu 90. let 20. století stoupala nestabilita prvního zaměstnání. Dana Hamplová proto srovnává riziko změny prvního zaměstnání ve třech časových obdobích: v období před rokem 1989 a v období první a druhé poloviny 90. let. Poukazuje na to, že je důležité brát v úvahu i to, jaké důvody za mobilitou stojí. Pracovní mobilita totiž nemusí být jen vynuceným jevem, ale může být projevem snahy využít nové příležitosti, získat více zkušeností či využít lepších pracovních nabídek. Vedle nedobrovolné mobility je proto třeba rozlišovat i mobilitu dobrovolnou. Zvýšení mobility pak

nemusí být nutně hodnoceno negativně, ale může být spojeno se změnou pojetí pracovní dráhy. Může být známkou nahrazení představy stabilního celoživotního zaměstnání na jednom pracovním místě, a nejlépe na plný pracovní úvazek, více rozmanitými pracovními drahami zahrnujícími změny pracovních míst či změny velikosti pracovního zapojení v průběhu životní dráhy.

Hlavní pozornost je zaměřena na počátky pracovních drah mužů. Ekonomické vyhlídky mužů jsou tradičně považovány za rozhodující faktor, který ovlivňuje zakládání rodiny a jeho časování, a proto je často odklad formování rodiny a prodlužování bezdětnosti spojován právě s ekonomickými obtížemi, kterým mladí muži na nestabilním pracovním trhu čelí a které jim brání dostat tradiční role živitele rodiny. Tato kapitola formuluje tři hypotézy o změnách stability pracovních drah, které poté empiricky testuje. Tyto hypotézy vycházejí ze tří zdrojů: 1) z globalizační teorie Petera Blossfelda a jeho kolegů, 2) z ekonomické teorie zdůrazňující vliv ekonomického cyklu na charakter pracovní mobility a 3) v neposlední řadě ze specifík českého pracovního trhu a vlivu sociálně-ekonomické transformace po roce 1989 na pracovní mobilitu. Zatímco podle první z teorií by se měla pracovní mobilita v průběhu 90. let stabilně zvyšovat, podle druhého z vysvětlení lze předpokládat cyklický nárůst mobility v první polovině 90. let následovaný jejím poklesem. Pokud vezmeme v úvahu restrukturalizaci ekonomiky spojenou s ekonomickou transformací, lze očekávat, že pracovní mobilita dosahovala nejvyšší úrovně na počátku 90. let.

Následující kapitola přesunuje pozornost od individuálních pracovních drah k institucionálnímu nastavení podmínek pro skloubení placeného zaměstnání s péčí o děti. Česká republika je charakteristická poměrně dlouhou dobou strávenou mimo trh práce z důvodu mateřství/rodičovství – dlouhou rodičovskou dovolenou, nízkou participací mužů na péči o dítě a malou dostupností zařízení péče o malé děti. České ženy zůstávají s dětmi doma zpravidla až do jejich tří až čtyř let, do kdy je možné pobírat tzv. rodičovský příspěvek. Ve třetí kapitole se Eva Mitchell podrobně soustředí na to, jaké podmínky vytváří česká sociální a rodinná politika pro sladování péče o děti a pracovních povinností a jaké strategie skloubení práce a péče přímo či nepřímo podporuje. Podobně jako úvodní kapitola se i tato kapitola snaží zasadit situaci v České republice do kontextu situace v jiných evropských zemích, zejména pak do kontextu ostatních zemí střední a východní Evropy. Eva Mitchell v této kapitole na základě výše zmíněné metody modelových rodin podrobně analyzuje, nakolik nastavení daňového a dávkového systému v jednotlivých evropských zemích podporuje sdílení péče o malé děti oběma rodiči, jak do rodinného rozpočtu zasahuje umístění batolete do jeslí či mateřské školy – zkrátka nakolik je (ne)výhodné zůstat s dítětem několik let doma. Do jaké míry česká rodinná a sociální politika motivuje matky

malých dětí navrátit se do práce po narození dítěte? A jak je to v jiných evropských zemích?

Čtvrtá kapitola uvozuje blok dvou kapitol zaměřujících se blíže na proměny rodinných drah v České republice. Od druhé poloviny 20. století dochází ve vyspělých demokratických společnostech ke změnám v průběhu životních drah, které jsou často chápány jako projevy de-standardizace a de-institucionalizace a individualizace životních drah. Poukazuje se na to, že se životní dráhy stávají pružnějšími, nestabilnějšími a méně předvídatelnými. Ve čtvrté kapitole se Jana Chaloupková zaměřuje na otázku, zda tyto předpoklady můžeme vztáhnout i na Českou republiku. Stávají se rodinné situace mladých lidí v České republice v průběhu druhé poloviny 20. století a přelomu 20. a 21. století rozmanitějšími, a pokud ano, je možné považovat tento vývoj za univerzální ve všech věkových skupinách? Na rozdíl od předchozích analýz pracovních drah využívá tato kapitola metody analýzy sekvencí a vychází z tzv. holistické perspektivy ke studiu životní dráhy – tj. nesoustředí se na jednotlivé události v rámci životní dráhy (např. na změnu prvního zaměstnání nebo na vstup do rodičovství), ale na trajektorii v jejím celku, tj. na sekvenci všech stavů, ve kterých se jedinec v určitém životním úseku nacházel [Billari 2001, 2005]. Vzhledem k tomu, že se tato publikace zaměřuje na problematiku profesních a rodinných startů, rozumíme zde tímto celkem sekvenci rodinných situací, kterými jedinec postupně procházel v době mezi 18. a 35. rokem. Informace o celé rané rodinné dráze nám poskytují retrospektivní data o partnerské a rodinné historii, vycházející z výběrového šetření ISSP 2002 provedeného v České republice. V této kapitole nás zajímá, zda se dnešní dvacetiletí nebo pětadvacetiletí nacházejí v rozmanitějších rodinných situacích než jejich vrstevníci před dvaceti nebo třiceti lety. Pohled do demografických statistik naznačuje jasně kladnou odpověď: po roce 1989 se snižuje počet uzavřených sňatků, klesá plodnost, rozšiřují se nesezdaná soužití, roste věk při vstupu do manželství a při narození prvního dítěte a zvyšuje se i podíl dětí narozených mimo manželství [Sobotka et al. 2008; Hamplová 2007]. Rodinné starty by tak měly být více rozmanité, a to jak z hlediska časování, tak z hlediska forem rodinných uspořádání a následnosti rodinných tranzic (např. vstup do manželství až po narození dítěte). Při bližším pohledu ale můžeme zjistit, že situace může být složitější. Studie, které se zaměřovaly na změny průběhu životních drah v západoevropských zemích, naznačují, že proces de-standardizace není zcela univerzálním a uniformním trendem. Nejenže existují rozdíly v závislosti na institucionálním a historickém kontextu [Elzinga, Liebroer 2007], ale změny životních drah mohou zasahovat v různé míře různé sociální skupiny a mohou zasahovat v různé míře ženy a muže [Widmer, Ritschard 2009]. Existují ovšem i náznaky dalšího trendu: poklesu rozmanitosti typů raných rodinných drah v nejmladší ko-

hortě v důsledku posunu rodinných tranzic do vyššího věku a v důsledku rozšíření počtu „singles“, kteří nežijí s partnerem(kou) a jsou bezdětní [Widmer, Ritschard 2009]. Výsledkem tak může být naopak pokles rozmanitosti rodinných situací dvacátníků narozených na přelomu 70. a 80. let. Je možné tyto změny zaznamenat i v České republice a zasahuje vývoj heterogenity rodinných drah stejnoměrně české muže i ženy?

Součástí počátků rodinných drah se v posledních desetiletích stává stále častěji rodičovství mimo manželství. V České republice se výrazně zvyšuje podíl dětí narozených mimo manželství, přičemž přibližně polovina z nich se rodí nesezdaným párům [Hamplová 2007]. V souvislosti s tím se otevírá otázka, proč se tyto páry nerozhodly vstoupit do manželství před narozením dítěte. Na tuto problematiku se v roce 2006 soustředilo výzkumné šetření Sociální a ekonomické podmínky mateřství (SEPM) [Hamplová 2007]. Z jeho zjištění vyplývá, že z pohledu žen za rozhodnutím porodit dítě mimo manželství stojí tři hlavní důvody: neochota partnera, liberální hodnoty a pragmatická (zpravidla finanční) motivace. Na jejich základě je možné rozlišit tři skupiny neprovdaných matek: „nedobrovolně svobodné“, „liberální“ a „pragmatické“ [Chaloupková 2007]. První z nich je typická pro osamělé svobodné matky, tj. pro ženy, které nežily v době narození dítěte s jeho otcem. Tyto ženy měly dítě v průměru v nejmladším věku a převažují mezi nimi ženy se základním vzděláním nebo vyučené. Zbývající dvě skupiny zahrnují ženy žijící v nesezdaném svazku. „Liberální svobodné matky“ měly dítě v nejvyšším věku, byly mezi nimi častěji vysokoškolačky a středoškolačky a žily v relativně stabilním nesezdaném vztahu. I když se k manželství nestavěly zcela negativně, považovaly ho spíše za formalitu a řada z nich vstup do manželství odkládala až na dobu po narození dítěte. Pro poslední skupinu neprovdaných matek byla typická nejistota ohledně partnerského vztahu a postoj, že manželství nepřináší žádné výhody. Poměrně překvapujícím zjištěním tohoto výzkumného šetření bylo, že jen část neprovdaných matek zcela odmítala manželství. Naopak většina z nich považovala za ideální manželství po předchozím nesezdaném soužití na zkoušku. Nesezdané soužití „na zkoušku“ však již přestává být vyhrazeno jen bezdětným, ale řada párů prodlužuje „zkušební dobu“ i poté, když očekávají narození potomka a odkládají vstup do manželského stavu až do doby po narození dítěte [Chaloupková 2007]. Otázkou, která byla v tomto výzkumu ponechána stranou, byť je neméně významná, zůstává, jak postoje k manželství mají muži – partneři neprovdaných matek. Nejenže se výše zmiňovaný výzkum soustředil pouze na ženy, ale kvantitativní výzkum nedokázal postihnout celý proces rozhodování partnerských párů o vstupu do manželství a rodičovství v nesezdaném soužití a zachytit to, jak nesezdané páry s dětmi vnímají svoji situaci a jak vysvětlují důvody, proč (dosud) nevstoupily do manželství.

Tuto mezeru se pokouší zaplnit studie Miluše Vítečkové, kterou přináší pátá kapitola této knihy. Miluše Vítečková se na základě kvalitativního výzkumu založeného na polostrukturovaných rozhovorech zaměřuje na situaci nesezdaných párů s dětmi a na jejich motivaci k rodičovství v nesezdaném soužití. Soustředí se přitom nejen na ženy, ale i na jejich partnery. Díky tomu, že jsou rozhovory prováděny s oběma partnery, je možné zachytit případné neshody v postojích na úrovni partnerských dvojic a blíže porozumět dynamice rozhodování v páru. Kapitola se zaměřuje na tři okruhy otázek. Za prvé se táže, jaké jsou postoje nesezdaně žijících k manželství a jaké vidí rozdíly v nesezdaném soužití a v manželství, jaké jsou jejich výhody a nevýhody? Za druhé tato kapitola klade otázku, jaké jsou cesty do rodičovství v nesezdaném soužití – jedná se o plánovanou situaci, nebo je to výsledek souběhu okolností? A uvažují nesezdané páry s dětmi o vstupu do manželství v budoucnosti? Za třetí kapitola podrobně analyzuje, proč partneři (zatím) neuzavřeli sňatek, zda se tyto důvody liší mezi muži a ženami. Shodují se představy obou partnerů týkající se formy vztahu?

Použitá literatura

- Becker, G. S. 1993. *A Treatise on the Family*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Billari, F. C. 2001. „Sequence Analysis in Demographic Research.“ *Canadian Studies in Population* 28 (2): 439–458.
- Billari, F. C. 2005. „Life course analysis: two (complementary) cultures? Some reflections with examples from the analysis of the transition to adulthood.“ Pp. 261–282 in R. Levy, P. Ghisletta, J.-M. Le Goff et al. (eds.). *Towards an Interdisciplinary Perspective on the Life Course. Advances in Life Course Research*. London: Elsevier.
- Castles, F. G. 2003. „The world turned upside down: below replacement fertility, changing preferences and family-friendly public policy in 21 OECD countries.“ *Journal of European Social Policy* 13 (3): 209–227.
- Elzinga, C. H., A. C. Liefbroer. 2007. „De-standardization of Family-Life Trajectories of Young Adults: A Cross-National Comparison Using Sequence Analysis.“ *European Journal of Population* 23 (3–4): 225–250.
- Giele, J. Z., G. H. Elder. 1998. „Life Course Research: Development of a Field.“ Pp. 5–27 in J. Z. Giele, G. H. Elder (eds.). *Methods of life course research. Qualitative and quantitative approaches*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Hamplová, D. 2003a. „Marriage and educational attainment: A dynamic approach to first union formation.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 39 (6): 841–863.
- Hamplová, D. 2003b. *Vstup do manželství a nesezdaného soužití v České republice po roce 1989 v souvislosti se vzděláním*. Sociologické texty / Sociological Papers 03:4. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Hamplová, D. (ed.). 2007. *Děti na psí knížku? Mimomanželská plodnost v ČR*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Hamplová, D., J. Rychtaříková, S. Pikálková. 2003. *České ženy. Vzdělání, partnerství, reprodukce a rodina*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Hašková, H. 2009. *Fenomén bezdětnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Havlíková, J. 2010. „Přechod do dospělosti dlouhodobě nezaměstnaných absolventů učebních oborů z Brna a okolí.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 46 (1): 73–99.
- Chaloupková, J. 2007. „Vdát se nebo ne? Motivace vdaných a neprovdaných matek.“ Pp. 59–78 in D. Hamplová (ed.). *Děti na psí knížku? Mimomanželská plodnost v ČR*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Chaloupková, J. 2009a. *Rodinné a pracovní dráhy mladých: holistická perspektiva*. Sociologické studie / Sociological Studies 09:07. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Chaloupková, J. 2009b. „Výzkum životní dráhy a analýza sekvencí: možnosti studia rodinných drah.“ *Data a výzkum – SDA Info* 3 (2): 241–258.

- Levy, R., H. Krüeger. 2001. „Linking Life Courses, Work, and the Family: Theorizing a not so visible Nexus between Women and Men.“ *Canadian Journal of Sociology* 26 (2): 145–166.
- McDonald, P. 2000. „Gender Equity in Theories of Fertility Transition.“ *Population and Development Review* 26 (3): 427–439.
- Mills, M., H.-P. Blossfeld. 2005. „Globalization, Uncertainty and the Early Life Course: A theoretical framework.“ Pp. 1–24 in M. Mills, H.-P. Blossfeld, E. Klijzing, K. Kurz (eds.). *Globalization, Uncertainty and Youth in Society*. London, New York: Routledge.
- Mitchell, E. 2010. *Finanční podpora rodin s dětmi v České republice v evropském kontextu. Studie Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky*. Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky.
- Moen, P. (ed.). 2003. *It's About Time: Couples and Careers*. Ithaca, London: Cornell University Press.
- Moen, P., S. Sweet. 2004. „From ‚work-family‘ to ‚flexible careers‘.“ *Community, Work & Family* 7 (2): 209–226.
- Rabušic, L. 1997. „Polemicky k současným změnám charakteru reprodukce v ČR (Sociologická perspektiva v demografii).“ *Demografie* 39 (2): 114–119.
- Rabušic, L. 2001. „Value Change and Demographic Behaviour in the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 9 (1): 99–122.
- Rindfuss, R. R. 1991. „The Young Adult Years: Diversity, Structural Change, and Fertility.“ *Demography* 28 (4): 493–512.
- Rychtaříková, J. 1996. „Současné změny charakteru reprodukce v České republice a mezinárodní situace.“ *Demografie* 38 (2): 77–89.
- Rychtaříková, J. 2007. „Porodnost v České republice: současný stav a nedávné trendy.“ Pp. 79–93 in *Populační vývoj České republiky*. Praha: Přírodovědecká fakulta UK.
- Sirovátka, T. 2006. „Rodina a reprodukce versus zaměstnání a role sociální politiky.“ Pp. 77–112 in T. Sirovátka (ed.). *Rodina, zaměstnání a sociální politika*. Brno: František Šalé – Albert.
- Sobotka, T. 2008. „The diverse faces of the second demographic transition in Europe.“ *Demographic Research* 19: 171–224.
- Sobotka, T., A. Štastná, K. Zeman, D. Hamplová, V. Kantorová. 2008. „Czech Republic: A rapid transformation of fertility and family behaviour after the collapse of state socialism.“ *Demographic Research* 19: 403–454.
- Widmer, E. D., G. Ritschard. 2009. „The de-standardization of the life course: Are men and women equal?“ *Advances in Life Course Research* 14 (1–2): 28–39.

1. Rodinné a pracovní starty: rozmanitost modelů vstupu do dospělosti v evropských zemích

Jana Chaloupková

Ukončení studia, vstup do prvního zaměstnání, začátek prvního partnerského soužití či založení rodiny jsou v rámci perspektivy životní dráhy pojímány jako součást širšího přechodu do dospělosti. Přechod do dospělosti je v sociologii chápán jako sociálně konstruovaný proces, který zahrnuje přijetí sociálních rolí, jejichž výkon je společností spojován se statutem dospělého. Zpravidla je definován jako série dílčích přechodů (tranzic), jejichž společným jmenovatelem je posun od ekonomické závislosti na rodičích k ekonomické nezávislosti a posun od orientační rodiny k založení vlastní prokreační rodiny (resp. vlastní domácnosti) [Marini 1984; Modell et al. 1976]. Posloupnost a načasování těchto dílčích přechodů přitom nejsou nahodilé, ale jsou svázány sociálními očekáváními spjatými s věkem, tzv. věkovými normami [Settersten 1997; Settersten, Hägestad 1996]. Sociologové rozlišují pět specifických tranzic, jejichž uskutečnění je tradičně spojeno s dosažením sociální dospělosti: 1) ukončení studia, 2) vstup do pracovní síly, 3) odstěhování se od rodičů, 4) vstup do manželství, 5) založení rodiny (vstup do rodičovství) [Modell et al. 1976]. Již Modell a jeho kolegové nicméně upozorňují, že tyto tranzice nemusejí být univerzální. To jinými slovy znamená, že uskutečnění všech výše uvedených dílčích přechodů nelze vnímat jako nezbytnou podmínku k tomu, aby byl člověk považován za dospělého. Stejně tak ani prožití výše uvedených dílčích přechodů nemusí být spojeno se subjektivním pocitem dospělosti a naopak. Těchto pět tranzic ale představuje všeobecně rozšířené představy o vymezení dospělosti [Modell et al. 1976]. Můžeme je označit jako přechod do dospělosti v rámci normativní či standardní životní dráhy.

V souvislosti se změnami na pracovním trhu, prodlužováním studia i se změnami rodinného chování a proměnami hodnotových orientací sociologové poukazují na to, že se proces vstupu do dospělosti významně proměňuje. V moderní společnosti se ve srovnání se staršími modely rodinného chování doba přechodu do dospělosti vymezená vstupem do ekonomické aktivity a založením rodiny postupně zkracovala, a to jak díky prodlužování délky studia, tak díky snižování věku při založení rodiny [Alan 1989]. Rozvinul se tak poměrně standardizovaný model vstupu do dospělosti – dílčí přechody se odehrávaly v poměrně krátkém

časovém rozmezí a většina mladých lidí je prožívala ve stejném věku [Modell et al. 1976]. Významný zlom v tomto vývoji nastal v zemích západní Evropy v druhé polovině 20. století, kdy v těchto zemích začalo docházet k pozvolnému zvyšování věku rodinných startů a snižovala se i celková sňatečnost. V průběhu druhé poloviny 20. století se tak v zemích západní Evropy proces vstupu do dospělosti postupně prodlužuje – jednotlivé dílčí kroky tohoto procesu se vzájemně oddalují a zvyšuje se jak variabilita časování těchto tranzic, tak variabilita jejich následnosti [Fussell et al. 2007; Elzinga, Liefbroer 2007; Shanahan 2000]. Naproti tomu v socialistickém Československu, stejně jako v ostatních státech tzv. východního bloku, přetrvávala vysoká úroveň sňatečnosti, nízký sňatkový věk a nízký věk při narození prvního dítěte [Rychtaříková 1996] a výše zmíněné změny se ve větší míře nastartovaly až po pádu komunismu v roce 1989. Mnozí tvrdí, že v důsledku těchto změn se proces vstupu do dospělosti více komplikuje a poukazují na to, že životní dráhy mladých se mohou stávat více turbulentními. Upozorňují na to, že dílčí tranzice procesu vstupu do dospělosti (s výjimkou narození dítěte) nemusejí být nevratné – mladý člověk může ztratit práci, rozejít se s partnerem či partnerkou a opět se (dočasně) vrátit k rodičům, popřípadě může začít znovu studovat [Aassve et al. 2007]. Navíc se může proměňovat význam některých dílčích přechodů definujících vstup do dospělosti v rámci „standardní životní dráhy“. S rozšířením nesezdaných soužití a rostoucím počtem dětí narozených mimo manželství se může oslabovat význam vstupu do manželství pro sociální konstrukci dospělosti. S rostoucí individualizací životních stylů může být dále zpochybňován i význam vstupu do partnerského vztahu či vstupu do rodičovství pro sociální konstrukci dospělosti. Můžeme ale předpokládat, že hlavní tranzicí, která (spolu)formuje status dospělého, zůstává dosažení ekonomické nezávislosti na rodičích. Nalezení stabilního pracovního místa je možné považovat za klíčový krok vstupu do dospělosti, protože zpravidla vytváří podmínky pro ekonomické osamostatnění i pro založení rodiny.

V této kapitole se zaměříme na několik otázek týkajících se procesu vstupu do dospělosti. Jejím cílem je zasadit situaci vstupu do dospělosti v České republice do kontextu situace mladých lidí v dalších evropských zemích. Nejprve stručně shrneme teoretické reflexe proměn procesu vstupu do dospělosti a představíme koncepty vynořující se dospělosti a post-adolescence, které poukazují na to, že v současných vyspělých společnostech vzniká nová životní fáze mezi obdobím adolescence a dospělosti. Poté svoji pozornost zaměříme na problematiku kulturní reprezentace dospělosti. Bude nás zajímat, jaké dílčí přechody jsou považovány za nejdůležitější pro sociální definici dospělosti. Liší se tyto představy v různých evropských zemích? Součástí sociální konstrukce vstupu do dospělosti jsou i představy, v jakém věku se mají jednotlivé životní změny odehrávat.

Budeme se proto dále podrobněji věnovat otázce ideálního časování rodičovství. V druhé části se od sociálních očekávání přesuneme k reálnému chování. Jak se liší reálné časování daných dílčích přechodů v jednotlivých evropských zemích? Můžeme v Evropě identifikovat různé modely vstupu do dospělosti a kam mezi ně můžeme zařadit Českou republiku?

1.1. Nová životní etapa? Teorie vynořující se dospělosti a post-adolescence

Změny demografického chování a prodlužování studia jsou podle amerického psychologa Jeffrey Arnetta jedním z dokladů toho, že se ve vyspělých společnostech rozšiřuje období mezi dospíváním (adolescencí) a mladou dospělostí. Tím, že se dílčí sociálně vymezené přechody do dospělosti posouvají do vyššího věku, prodlužuje se ve vyspělých společnostech období mezi adolescencí a dosažením dospělosti. V období života mezi 18 a 25 lety tak vzniká specifická fáze životní dráhy, kterou Jeffrey Arnett označuje jako období vynořující se dospělosti (*emerging adulthood*) [Arnett 2004]. Na rozdíl od období adolescence jsou již mladí lidé v tomto věku méně závislí na rodičích a mají větší možnosti vlastního rozhodování. Zároveň ale velká část z nich ještě studuje a oddaluje přijetí rolí tradičně spojených s dospělostí, jako je stálé zaměstnání, vstup do manželství nebo rodičovství. Podle Arnetta se období vynořující se dospělosti vyznačuje pěti vzájemně propojenými charakteristikami: 1) období zkoumání vlastní identity, 2) období nestability, 3) zaměření se na sebe, 4) status „mezi“, 5) experimentování a zkoumání možností [Arnett 2004]. Toto období je podle Arnetta obdobím hledání sebe sama ve sféře studijních či profesních zájmů i v partnerském životě, a tudíž je i obdobím poměrně vysoké nestability. Vynořující se dospělí se vyznačují zaměřeností na sebe, neochotou plánovat a přijímat dlouhodobé závazky, emocionální nestabilitou a spontánním jednáním bez uvažování o jeho důsledcích. Toto období nejlépe vystihuje jakýsi mezi-status: mladí lidé nejsou již dospívajícími, ale cítí se subjektivně dospělí jen v některých ohledech, v jiných ještě ne. Dospělou identitu přitom spojují především s přijetím odpovědnosti za své jednání, vlastním rozhodováním a finanční nezávislostí [Arnett 2004].

Podobně i francouzský sociolog Olivier Galland hovoří o nové životní fázi mezi dospíváním a dospělostí, o tzv. období post-adolescence [Galland 1990]. Pro toto období je podle Gallanda charakteristická určitá nová forma nezávislosti: odpoutání se od původní rodiny, ale zároveň odkládání přijetí dlouhodobých závazků. Stejně jako Arnett chápe i Galland toto období jako etapu utváření identity a experimentování [Galland 1990]. Podle de Singlyho charakterizuje situaci

mladých napětí mezi dvěma dimenzemi procesu individualizace (tj. procesu budování identity): napětí mezi autonomií a nezávislostí. Zatímco autonomií rozumí možnost řídit se vlastními pravidly a žít si „podle sebe“, nezávislost vztahuje k ekonomické soběstačnosti. Mladí lidé se často mohou z hlediska autonomie a nezávislosti nalézat v dvojznačné situaci: mohou mít určitou autonomii, přestože žijí společně s rodiči, stejně tak se mohou od rodičů odstěhovat, přesto ale zůstat závislí na jejich finanční podpoře [de Singly 2000]. Rozpor mezi autonomií a nezávislostí podle de Singlyho prohlubuje na jedné straně rostoucí důraz na seberealizaci a sebevyjádření v současné (post)moderní společnosti a na druhé straně prodlužování doby studia – a tím i odsunování možnosti ekonomické nezávislosti do vyššího věku. De Singly přitom připomíná, že ekonomická podpora nemusí přicházet jen od rodičů, ale i od státu. Podpora státu může být jak nepřímá, prostřednictvím podpory původní rodiny (např. pomocí slevy na daních), tak může být přímo vyplácena ve formě dávek studentům, čímž může snižovat ekonomickou závislost studujících mladých lidí na rodičích.

V České republice se konceptem vynořující dospělosti zabývali zatím především psychologové. Studie Macka et al. [2007] a Macka [2005] potvrzují, že velká část mladých lidí mezi 18 a 27 lety se subjektivně již nepovažuje za dospívající, ale ještě se nepovažuje za dospělé.¹ Jejich zjištění dokládají, že pocit subjektivní dospělosti roste s věkem. Přestože výzkumy zaměřující se na subjektivní vnímání dospělosti přikládají větší význam osobnostním charakteristikám, jako je např. zodpovědnost, otázkou zůstává, nakolik je ve vnímání mladých lidí dospělost spojena s dosažením tradičních dílčích přechodů procesu vstupu do dospělosti. Zjištění Macka a jeho kolegů [2007] nicméně naznačují, že význam dílčích sociálních přechodů úplně nemizí. Jejich výzkum dokládá, že jako dospělí se cítí častěji ti mladí lidé, kteří již vstoupili do manželství a stali se rodiči. Naopak status „mezi“ uvádějí častěji ti, kteří studují, žijí s rodiči a jsou odkázáni na ekonomickou podporu rodičů. Méně silně byl ale pocit dospělosti spojen s prací na plný úvazek – dokonce více než polovina již pracujících mladých lidí se ještě nepovažovala za úplně dospělé [Macek et al. 2007]. Tato zjištění je ale třeba brát s rezervou, protože vycházejí pouze z třídění druhého stupně a neberou v úvahu provázanost jednotlivých kategorií, navíc některé kategorie mohou být v datech velmi málo zastoupené. V dalším kroku autoři provedli kvalitativní studii, ve které se soustředili na to, jak mladí lidé, kteří se označili za ne zcela dospělé (tj. ti, kteří spadají do kategorie „vynořujících se dospělých“), definují

¹ Tato zjištění vycházejí z výzkumu, kterého se účastnilo 436 mladých lidí ve věku mezi 18 a 27 lety. Výzkumný soubor zahrnoval jednak vysokoškolské studenty psychologie, a jednak mladé lidi, kteří již studium ukončili. Daný vzorek však nelze považovat za reprezentativní pro celou populaci mladých lidí v České republice.

dospělost a jak prožívají životní etapu, ve které se nacházejí. Z jejich zjištění vyplývá, že vynořující dospělost je prožívána dvojnásobně. Mladí lidé vnímají tuto životní etapu na jedné straně jako období „užívání si“ života bez závazků a dobu získávání nových zkušeností, na druhé straně ji hodnotí negativně jako období zmatku a nejistoty. Dospělost vnímají jako období plné kompromisů, zodpovědnosti a závazků [Macek et al. 2007]. Jiní autoři nicméně namítají, že se koncept vynořující se dospělosti vztahuje především na tu část mladých lidí, kteří studují a kteří mají finanční podporu rodičů a mohou si dovolit „experimentovat“. Pro nekvalifikované mladé lidi může být naopak tato etapa obdobím nejistoty a obtíží spojených se získáním stabilního zaměstnání [Bynner 2005].

Teorie vynořující se dospělosti Jeffreyho Arnetta i koncept post-adolescencce Oliviera Gallanda předpokládají, že vzniká nová fáze životní dráhy, kdy mladý člověk již není dospívající, ale ještě není ani úplně dospělý. Hlavním znakem této mezi-fáze je oddalování přijetí sociálních rolí tradičně spojených s dospělostí, jako je vstup do manželství a vstup do rodičovství. Na druhé straně je ale možné argumentovat, že klíčovou změnou, o kterou běží, není vznik „nové životní etapy“, ale proměna samotné sociální definice dospělosti. V následující části nás proto bude zajímat, nakolik zůstávají tranzice spojené se založením rodiny významné pro sociální definici dospělosti a jaký je relativní význam rodinných tranzic ve srovnání s tranzicemi spojenými s dosažením rezidenční a ekonomické nezávislosti pro vymezení sociální dospělosti.

1.2. Sociální konstrukce dospělosti – různé modely v Evropě

Podrobnější vhled do problematiky sociální konstrukce dospělosti a věkových norem souvisejících s přechodem do dospělosti v současné Evropě umožňují data z třetí vlny Evropského sociálního výzkumu (*European Social Survey, Round 3*) z roku 2006/2007² (dále jen ESS 2006), jehož součástí byl modul *Časování života: organizace životní dráhy v Evropě*. Tato data nám umožňují srovnat postoje v zemích západní Evropy a v zemích střední a východní Evropy. Jejich nevýhodou je ale to, že neobsahují data za Českou republiku. Naštěstí ale

² Analýzy sociálních očekávání spjatých s časováním rodinných startů využívají data ESS, *Round 3* z roku 2006 (*edition 2*), která zahrnovala 19 evropských zemí. Analyzovaný soubor obsahuje celkem 34 903 respondentů starších 15 let, vybraných pravděpodobnostním výběrem. Podrobnější informace o analyzovaném souboru a provedených analýzách viz [Chaloupková 2008]. Dokumentace ESS je k dispozici na internetové adrese: <http://ess.nsd.uib.no/>. Při analýzách jsou použity váhy kontrolující složení populace v jednotlivých zemích (tzv. *design weight*).

byly dílčí dotazy na sociální očekávání týkající se časování založení rodiny, zejména představy o ideálním věku při narození prvního dítěte, v České republice součástí jiných výzkumných šetření [Šalamounová, Šamanová 2003; Kučera 2000; Pikálek 1997]. Data za Českou republiku budeme v této kapitole čerpat z výzkumu veřejného mínění *Naše společnost* Centra pro výzkum veřejného mínění z dubna roku 2006, v jehož rámci byly respondentům pokládány i otázky na ideální věk muže a ženy při narození prvního dítěte.³

Ve výzkumu ESS 2006 byla respondentům a respondentkám nejdříve položena otázka, v jakém věku se muž/žena stává dospělým/dospělou a poté série otázek na to, nakolik jsou jednotlivé dílčí přechody, které jsou součástí přechodu do dospělosti v rámci normativní životní dráhy, důležité k tomu, aby byl muž považován za dospělého a žena za dospělou. Byly sledovány čtyři dílčí tranzice: 1) odchod od rodičů, 2) získání práce na plný úvazek, 3) soužití s partnerem(kou), 4) narození prvního dítěte. K odpovědím byla použita pětibodová škála: 1 – není vůbec důležité až 5 – je velmi důležité.⁴

Data výzkumného šetření ESS 2006 ukazují, že věk vstupu do dospělosti je kladen přibližně mezi 15,6–21 let věku, přičemž ženy jsou považované za dospělé v mladším věku (17,86) než muži (19,39) [Fedáková 2008]. Tento věk se jeví jako poměrně nízký, uvážíme-li, že k většině výše sledovaných dílčích přechodů dochází v průměru ve věku o něco vyšším (viz níže). V tomto ohledu se proto zdá, že respondenti spojovali ve svých odpovědích věk dosažení dospělosti spíše s formálními věkovými normami, jako je věk dosažení zletilosti nebo věk právní zodpovědnosti, než s širším sociálním vymezením dospělosti.

1.2.1 Význam objektivních tranzic pro sociální definici dospělosti

Srovnání odpovědí ohledně významu dílčích přechodů procesu vstupu do dospělosti dokládá, že existují poměrně velké rozdíly v sociální konstrukci dospělosti v jednotlivých evropských zemích. Zároveň ukazuje, že existují genderové odlišnosti v konstrukci dospělosti [Chanvrlil, Le Hay 2008]. Výše uvedené dílčí přechody můžeme rozdělit na dvě skupiny: 1) tranzice související s dosažením

³ Datový soubor zahrnuje 1092 osob starších 15 let, vybraných kvótním výběrem. Kvótními znaky byly pohlaví, věk a vzdělání.

⁴ Aby bylo zamezeno opakování otázek, byli respondenti v modulu *Časování života...* ESS 2006 náhodně rozděleni do dvou skupin (tzv. *split ballot*). Polovině respondentů byly pokládány otázky týkající se mužů a druhé polovině otázky týkající se žen. Tento design umožňuje vyhnout se možnému zkreslení odpovědí při opakovaném dotazování na stejné otázky.

nezávislosti na původní (orientační) rodině, tj. odstěhování se od rodičů a vstup do zaměstnání na plný úvazek, 2) tranzice spojené se založením vlastní (prokre- ační) rodiny, tj. vstup do partnerského soužití a narození dítěte. Pro zjednodušení jsme pro každou z uvedených skupin vypočítali souhrnný index (průměr hodnocení významu daných položek) a dále jsme vypočítali celkový index, který zachycuje, nakolik je sledovaná čtveřice objektivních tranzic vnímána jako důležitá pro sociální definici dospělosti mužů a žen. Hodnoty souhrnných indexů ukazuje Tabulka 1.1. Hodnoty vyšší než 3 značí, že dané tranzice jsou považovány za důležité.

Tabulka 1.1. Význam objektivních tranzic pro sociální definici dospělosti v evropském srovnání

	ženy		muži		celkový index	
	nezávislost na původní rodině	rodinné tranzice	nezávislost na původní rodině	rodinné tranzice	ženy	muži
Bulharsko	3,2	3,6	3,3	3,7	3,4	3,5
Rusko	3,1	3,5	3,3	3,5	3,3	3,4
Portugalsko	3,2	3,5	3,3	3,5	3,3	3,4
Francie	3,0	2,7	3,5	2,9	2,9	3,2
Estonsko	2,9	2,7	3,4	2,9	2,8	3,2
Dánsko	3,0	2,7	3,4	2,9	2,9	3,1
Polsko	2,8	3,0	3,1	3,2	2,9	3,1
Kypr	2,9	3,0	3,1	3,0	3,0	3,0
Slovensko	2,7	2,5	3,1	2,7	2,6	2,9
Finsko	2,9	2,1	3,4	2,5	2,5	2,9
Německo	2,7	2,7	3,0	2,8	2,7	2,9
Švýcarsko	2,7	2,4	3,1	2,7	2,6	2,9
Belgie	2,7	2,4	3,1	2,6	2,5	2,9
Velká Británie	2,6	2,2	3,2	2,4	2,4	2,8
Slovensko	2,6	2,4	3,0	2,5	2,5	2,8
Norsko	2,7	1,9	3,2	2,2	2,3	2,7
Švédsko	2,4	1,8	3,1	2,1	2,1	2,6
Španělsko	2,4	2,2	2,6	2,3	2,3	2,4
Maďarsko	2,2	2,1	2,6	2,1	2,1	2,4

Zdroj: ESS 2006.

Poznámka: Tabulka uvádí průměry souhrnných indexů (1 – není vůbec důležité až 5 – je velmi důležité). Hodnoty vyšší než 3 značí relativní důležitost dané tranzice pro sociální konstrukci dospělosti.

Zajímavým zjištěním je, že v obou dimenzích jsou dané tranzice důležitější pro to, aby byl muž považován za dospělého, než pro to, aby byla žena považována za dospělou. Největší rozdíly se vztahují k dosažení nezávislosti a autonomie na původní rodině. To znamená, že odstěhování se od rodičů a zejména práce na plný úvazek jsou považovány za důležitější kroky pro dosažení statusu dospělého muže než pro dosažení statusu dospělé ženy. Můžeme tedy uzavřít, že především v případě mužů zůstává sociální definice poměrně úzce spojena s dosažením rezidenční a ekonomické nezávislosti na rodičích: tj. se získáním práce na plný úvazek a s odstěhováním se od rodičů. Partnerské soužití a narození dítěte je se sociální definicí dospělosti spojeno volněji. Výjimku tvoří Bulharsko, Rusko nebo Portugalsko, kde je rodinným tranzicím dáván poměrně velký význam. Celkově ale platí, že význam rodinných tranzicí pro definici dospělosti mužů a žen se významně neliší. Zajímavé je v této souvislosti srovnání s výzkumy zaměřujícími se na subjektivní vnímání dospělosti. Zatímco v subjektivním vnímání je dospělost často spojována spíše s psychologickými charakteristikami a zejména se vstupem do rodičovství, z hlediska sociální definice dospělosti je větší důraz kladen na dosažení ekonomické nezávislosti než na rodinné tranzice.

Podíváme-li se na odpovědi týkající se sledovaných položek podrobněji, můžeme v evropských zemích rozlišit několik modelů sociální definice dospělosti (srov. tabulku v Příloze 1). Francouzské socioložky Flora Chanvriil a Viviane Le Hay [2008] rozlišily na základě dat ESS 2006 čtyři hlavní skupiny zemí. První skupinu tvoří skandinávské země (Norsko, Švédsko, Finsko, Dánsko), ale i Švýcarsko, kde je největší důraz kladen na odstěhování se od rodičů a v závěsu za ním na získání zaměstnání na plný úvazek [Chanvriil, Le Hay 2008]. Druhou skupinu zemí tvoří Francie, Belgie, Velká Británie a přibližuje se k ní i Slovensko, Maďarsko a Slovinsko. V těchto zemích je dospělost mužů i žen silně spojována se vstupem do zaměstnání, až poté následuje odstěhování se od rodičů. V Maďarsku, Slovensku, Belgii a Francii je jako druhá nejvýznamnější tranzice pro sociální definici dospělosti žen uváděn vstup do rodičovství. Je pravděpodobné, že do této skupiny by se patrně řadila i Česká republika. V dalších zemích střední a východní Evropy (Polsko, Ukrajina, Rusko, Bulharsko) a dále v Portugalsku se sociální dospělost váže především k rodinným tranzicím – zejména k rodičovství. Německo, Rakousko a Španělsko stojí mezi výše uvedenými skupinami: v případě mužů je dáván důraz na práci na plný úvazek, čímž se blíží druhé zmiňované skupině. Na rozdíl od ní je ale v Rakousku v případě žen dáván zároveň i důraz na odstěhování se od rodičů a v Německu a Španělsku na mateřství [Chanvriil, Le Hay 2008].

1.2.2 Sociální očekávání týkající se časování rodinných startů

Dimenze věku hraje významnou roli při uvažování o různých životních událostech a při výkonu sociálních rolí v průběhu života. V každé společnosti existují určité představy o tom, v jakém věku má ideálně dojít k určité životní události či co je a není přijatelné pro osoby v určitém věku, tj. v jakém věkovém rozmezí mohou být vykonávány určité sociální role (do kdy je člověk považován *za příliš mladého* a od kdy je naopak vnímán jako *příliš starý*) [Settersten 1997; Settersten, Hagestad 1996; Neugarten et al. 1965]. Věkové normy mohou mít buď formální (např. věk dosažení zletilosti, věk povinné školní docházky), nebo neformální povahu. V užší definici jsou věkové normy vymezeny pomocí tří znaků: 1) jedná se obecně sdílená přesvědčení, 2) mají preskriptivní nebo proskriptivní povahu, tj. předepisují, jaké jednání je nebo není pro určitý věk vhodné, 3) jejich dodržování je zajištěno systémem sankcí [Settersten 2003; Settersten, Mayer 1997; Settersten, Hagestad 1996]. Právě v posledním bodě ale panují poměrně rozsáhlé diskuse. Mnozí badatelé totiž namítají, že představy, jak má vypadat standardní biografie, jsou poměrně flexibilní a odklonění se od nich není zpravidla vystaveno závažným sociálním sankcím [Billari, Liefbroer 2007; Settersten, Hagestad 1996]. Spíše než za sociální normy proto sociální očekávání spjatá s věkem považují za jakási kulturní vodítka či kognitivní mapy, které poskytují rámec pro srovnávání a hodnocení průběhu individuální životní dráhy [Settersten 2007; Modell 1997].

Vstup do dospělosti je vedle přechodu do stáří jedním z nejvýznamnějších témat výzkumu věkových norem a očekávání [Billari, Liefbroer 2007; Marini 1984]. Hlavní pozornost je věnována zejména časování vstupu do rodičovství a věku odstěhování se od rodičů. V této podkapitole se zaměříme na první z uvedených. Ve srovnání s dalšími dílčími přechody na počátku rodinné dráhy je časování vstupu do rodičovství spojeno nejsilněji a nejvíce explicitně s určitými sociálními očekáváními. Představy o časování vstupu do manželství mají spíše sekundární povahu, protože se zpravidla odvíjí právě od postojů ohledně ideálního věku, kdy se stát rodičem [srov. Vidovičová, Gregorová 2007]. Navíc vztah mezi vstupem do manželství a rodičovstvím se v řadě vyspělých společností postupně oslabuje. Vedle neformálních norem týkajících se časování rodičovství existují i formální věkové normy, které upravují např. podmínky asistované reprodukce či adopce.⁵ Specifikem věkových očekávání týkajících se reprodukce je odkaz na jejich biologickou determinaci, a to silněji u žen než u mužů. Horní

⁵ Např. ženy starší pětatřiceti let již nemohou adoptovat kojence, ženám starším čtyřiceti let není hrazena asistovaná reprodukce [Hašková, Zamykalová 2006].

věková hranice je v případě žen situována do nižšího věku než u mužů. Zdůvodňována je poukazem na zdravotní rizika pro matku i dítě spojená s těhotenstvím a porodem ve vyšším věku a poklesem fyziologické plodnosti s věkem. Podle kvalitativního výzkumu Bartošové [2007] zaměřeného na ženy, které měly dítě po dosažení věku třiceti let, je mateřství ve věku nad třicet let problematizováno téměř výhradně v souvislosti s možnými zdravotními riziky a biologickými omezeními. Pozdější rodičovství může mít nicméně i další sociální a psychologické dopady. Mezi nejčastěji zmiňovaná rizika patří velký věkový rozdíl mezi rodiči a dětmi a obava, že starší rodiče nebudou na výchovu dítěte stačit. Naproti tomu rizika překročení spodní věkové hranice jsou spíše psychologického (nevyzrálost) a materiálního charakteru (ekonomická nesoběstačnost) [Vidovičová, Gregorová 2007; Vašková 2006; Kučera 2000]. Trend zvyšování věku při narození dítěte má ale i širší společenské dopady: je spojen s poklesem intenzity celkové plodnosti. S růstem věku při narození dítěte lze očekávat nárůst rodin s jedním dítětem i nárůst podílu bezdětných [Sobotka 2003].

Je možné určit ideální věk a věkové limity rodinných startů?

Ještě než se blíže podíváme na představy o ideálním věku rodičovství, je důležité zmínit se o tom, nakolik jsou vůbec představy o ideálním časování silné. Jsou lidé schopni stanovit ideální věk rodinných startů? Liší se v evropských zemích podíl těch, kteří existenci věkových omezení úplně odmítají?⁶ S postupem individualizace v současných vyspělých společnostech podle mnoha badatelů roste diverzita představ o ideálním životním uspořádání, jedinci se vyvazují z předem jasně definovaných rolí a získávají možnost aktivně konstruovat svoji vlastní biografii [Beck 2004; Shanahan 2000]. Představy o ideálním věku rodičovství se proto mohou více rozvolňovat a pro některé respondenty může být obtížné je vůbec určit. Můžeme očekávat, že v zemích, ve kterých započaly změny demografického chování již na konci 60. let 20. století, bude více lidí uvádět, že ideální věk rodinných startů není možné stanovit. Pro posouzení významu norem týkajících se časování rodičovství je srovnáváme s názory na ideální věk, od kdy začít žít v nesezdaném soužití a kdy vstoupit do manželství.

Analýzy dat ESS 2006 potvrzují, že většina respondentů spojuje časování založení rodiny s určitými sociálními očekáváními, v jakém věku by tyto události měly nastat.⁷ Zastoupení názorů, že ideální věk neexistuje nebo jej nelze určit, závisí na typu události a liší se v jednotlivých evropských zemích. Názor,

⁶ Je třeba připomenout, že rozdíly v zastoupení těchto odpovědí mohou být způsobeny i rozdílným přístupem tazatelské sítě v jednotlivých zemích.

⁷ Otázky na věková očekávání obsahovaly tři typy „únikových“ odpovědí: 1) názor, že ideální věk (popř. dolní či horní věková hranice) neexistuje, 2) odpověď nevím, 3) popří-

že ideální věk, kdy mít dítě, neexistuje, zastávalo v šetření ESS 2006 až 8 % respondentů a dalších přibližně 4 % respondentů ideální věk nedokázalo stanovit. V České republice podle dat Naše společnost 2006 ideální věk rodičovství neuvodlo necelých 7 % respondentů.⁸ Výrazně vyšší podíl osob odmítal existenci věkových norem v případě vstupu do prvního partnerského soužití a manželství. Více než čtvrtina respondentů ESS 2006 uvedla, že ideální věk, kdy začít žít s partnerem(kou), neexistuje nebo ho nelze určit. Vysoký podíl chybějících odpovědí byl i v otázce, do kdy je člověk příliš mladý na nesezdané soužití. Důvodem je to, že soužití s partnerem(kou) bez sňatku není ve všech sledovaných zemích považováno za univerzální součást rodinné dráhy. Např. v Polsku téměř 15 % dotázaných uvedlo, že nesezdané soužití vůbec neschvaluje. Vysoký podíl chybějících odpovědí byl i v dalších zemích střední a východní Evropy. Ideální věk vstupu do manželství neuvodla ve výzkumném šetření ESS 2006 až pětina respondentů, přičemž převažoval názor, že ideální věk k tomuto životnímu kroku neexistuje. Naproti tomu o neexistenci dolních věkových limitů v oblasti rodinného chování byl přesvědčen jen velmi nízký podíl respondentů (nejvýše 3 %). Jiná situace ale byla v případě horních věkových limitů. V otázce, od kdy je člověk příliš starý na to mít dítě, zároveň zaznamenáme největší genderové rozdíly. Názor, že muž není nikdy příliš starý na to, aby měl dítě, zastává až 17 % dotázaných. Věkové limity v případě mateřství neuznávalo nejvýše 8 % dotázaných [Chaloupková 2008].

Neuvedení konkrétního věku ale nemusí nutně znamenat, že respondenti nevnímají žádná sociální omezení spjatá s věkem. Věková očekávání týkající se založení rodiny totiž nemusí být přímo spojena s jasně stanovitelným chronologickým věkem, ale mohou být svázána s věkem pouze nepřímo, např. v závislosti na představách o vhodné časové následnosti určitých rolí (např. s očekáváním, že založení rodiny bude následovat po ukončení studia) [srov. Vidovičová, Gregorová 2007]. Za odpovědí nevím se rovněž může skrývat názor, že ideální věk záleží na okolnostech či že ideální věk spadá do určitého věkového intervalu.

Data ESS 2006 nepotvrzují předpoklad, že se k neexistenci ideálního věku rodinných startů budou přiklánět spíše obyvatelé zemí západní Evropy a Skandinávie. Naopak překvapivě nejvíce odpovědí, že nikdy není pozdě mít (další) dítě, nacházíme ve východoevropských zemích. V Bulharsku a Rusku neuvodla horní věkovou hranici, od kdy je muž příliš starý, aby měl (další) dítě, celkově více než třetina dotázaných (součet odpovědí nikdy příliš starý a nevím). Vyšší podíl chy-

padě nesouhlas s tím, že má daná životní situace vůbec nastat (např. nesouhlas s nesezdaným soužitím partnerů).

⁸ Na otázku na ideální věk muže při narození prvního dítěte neodpovědělo 6,6% dotázaných a ideální věk ženy neuvodlo 7,7% respondentů.

bějících odpovědí byl i v Polsku. Naopak v Belgii, na Kypru, ve Finsku, Francii a Norsku bylo jejich zastoupení nejnižší [Chaloupková 2008].

Ideální věk, kdy se stát rodičem, v evropském srovnání

Dolní věková hranice vstupu do rodičovství se podle dat ESS 2006 pohybuje kolem věku dosažení zletilosti, konkrétně mezi 18. a 20. rokem u žen a u mužů mezi 19 a 22 roky. Za horní věkovou hranici reprodukce je podle dat ESS 2006 považován věk mezi 40 a 43 roky u žen a mezi 45 až 50 roky u mužů.⁹ Srovnání představ o ideálním věku, kdy by měli mít ženy a muži dítě, v jednotlivých evropských zemích ukazuje Graf 1.1. Průměrný ideální věk mateřství dosahuje nejvyšších hodnot ve Švýcarsku (26,8) a ve Španělsku (26,7), nejnižších v Rusku (22,6). V České republice podle dat Naše společnost z roku 2006 průměr dosahuje 24,7 roků v případě žen a 28,2 let v případě mužů. Česká republika tak stojí spolu s Maďarskem, Slovinskem a Velkou Británií ve středové pozici mezi východoevropskými zeměmi, kde je ideální věk mateřství kladen do nižšího věku, a zeměmi západní Evropy, kde je dáována přednost vyššímu věku. Tyto rozdíly zhruba odpovídají reálnému časování narození prvního dítěte.¹⁰

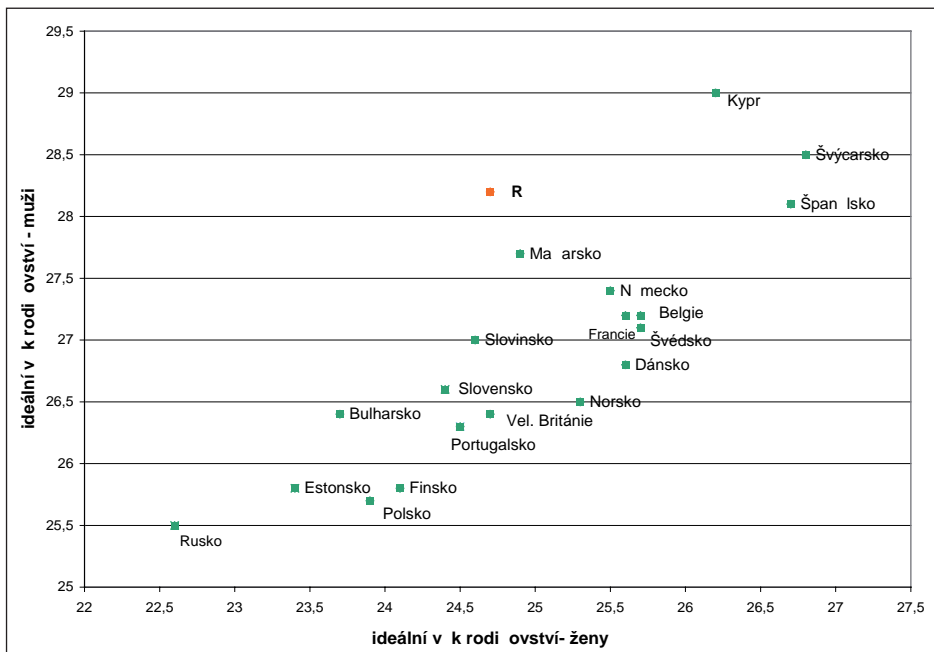
Hodnoty ideálního věku otcovství se pohybují mezi 25,5 a 29 lety, tj. v průměru až o 3,5 let výše než u žen. Pokud jde o představy o ideálním časování otcovství, řadí se ale Česká republika k zemím, kde je průměrný ideální věk nejvyšší. Narozdíl od údajů o věku žen nejsou dostupná mezinárodně srovnatelná data o reálném věku mužů při narození prvního dítěte. Ideální věk, kdy se stát otcem, je podle Čechů v průměru v 28,2 letech. Vyšší hodnoty nalézáme jen ve Španělsku, Švýcarsku a na Kypru.

Nejčastěji uváděný (modální) ideální věk ženy při narození dítěte je ve všech sledovaných zemích – včetně České republiky – 25 let. V případě mužů byl nejčastěji zmiňován věk 25 nebo 30 let. Rozdíly mezi jednotlivými zeměmi jsou ale v tom, v jak úzkém nebo širokém rozmezí okolo tohoto věku se pohybuje většina odpovědí. Podrobnější obrázek o struktuře představ o ideálním věku rodičovství získáme, podíváme-li se nejen na průměr, ale i na rozložení odpovědí. Významně se liší podíl populace jednotlivých evropských zemí, který považuje za ideál-

⁹ K podobným závěrům dospěly i Hašková a Zamykalová [2006] ve své studii vycházející z biografických vyprávění bezdětných mužů a žen. Zatímco u žen počínaje dosažením čtyřiceti let začala být bezdětnost popisována jako definitivní, u mužů tento věkový zlom leží až na hranici padesáti let.

¹⁰ Mezi země s nejnižším průměrným věkem matky při prvním porodu, tj. nižším než 25 let, se řadí státy východní Evropy: Bulharsko, Estonsko, Lotyšsko a Litva. Průměrným věkem matky při prvním porodu mezi 25–26,5 lety se vyznačují Polsko, Slovensko, Maďarsko a Česká republika. V zemích západní a jižní Evropy leží průměrný věk matky při prvním porodu mezi 27–29,5 lety [údaje za rok 2004 dle Porodnost a plodnost 2006].

Graf 1.1. Představy o ideálním věku, kdy se stát rodičem v evropském srovnání

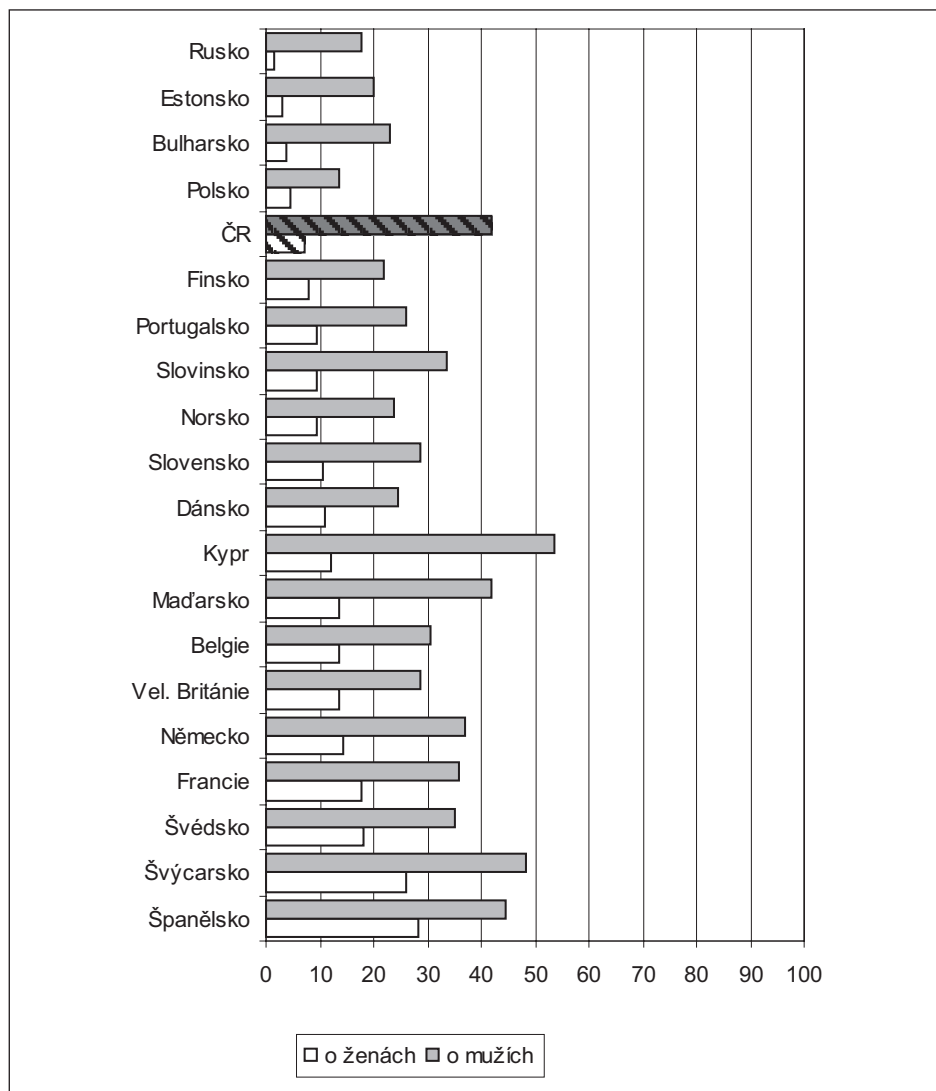

Zdroj: ESS 2006. Za Českou republiku data Naše společnost 2006 (listopad).

ní mateřství až po dosažení třiceti let (Graf 1.2). Hranici třiceti let můžeme považovat za významný mezník, kdy zesiluje sociální tlak na bezdětné mít děti a kdy roste vědomí rizik spojených s dalším odkládáním těhotenství [Bartošová 2007; Hašková, Zamykalová 2006]. Poměrně vysoký podíl – téměř čtvrtina – dotázaných ve Španělsku a Švýcarsku považuje za ideální věk mateřství 30 let a více. Téměř pětina respondentů považuje za ideální, když žena má dítě až po třicítce i ve Švédsku a ve Francii. V České republice má mateřství po třicítce výrazně nižší podporu – tento věk uvedlo jen 7 % respondentů. Srovnání s předchozími výzkumy dokládá, že se během 90. let 20. století v České republice ideální časování rodičovství posouvá do vyššího věku a rozšiřuje se věkové rozmezí považované za vhodné pro uzavření sňatku a pro narození dítěte [Kučera 2000]. Ze srovnání s daty z roku 1996 je patrné, že se během jediné dekády v České republice jejich podíl výrazně zvýšil. V roce 1996 uvedlo ideální věk ženy při narození prvního dítěte vyšší než 30 let jen 2,6 % respondentů a u mužů 25,6 % [Šalamounová, Šamanová 2003], v roce 2006 se podíl těchto odpovědí zvýšil na 7 % a 42 % (viz Graf 1.2). Velmi nízký podíl populace (cca 4 %) za ideální věk, kdy by měla mít žena dítě, považuje věk třicet let v Rusku, Estonsku a Bulharsku.

Vzhledem k tomu, že ideální věk rodičovství je u mužů kladen do vyššího věku než u žen, není překvapující, že v případě mužů je věk nad třicet let uváděn výrazně častěji (až u 50 % dotázaných).

Graf 1.2. Podíl respondentů, kteří uvedli, že ideální věk, kdy mít dítě, je 30 let a více (v %)

Zdroj: ESS 2006. Data za Českou republiku Naše společnost 2006 (duben).

Shrneme-li, zvyšování věku při narození prvního dítěte, ke kterému dochází v České republice od 90. let 20. století, se odráží i ve změnách představ o ideálním časování rodičovství a mírně se zvyšuje akceptace rodičovství ve vyšším věku. Přesto ale průměrný věk českých žen při narození prvního dítěte zůstává nižší než v řadě zemí západní, severní a jižní Evropy [Rychtaříková 2007; Sobotka 2003]. Předchozí české studie ukazují, že představy o ideálním časování mateřství a otcovství se liší podle vzdělání [Šalamounová, Šamanová 2003; Pikálek 1997]. Vidovičová a Gregorová [2007] na základě analýzy polostrukturovaných rozhovorů ukazují, že lidé různého věku mají díky svým životním zkušenostem rozdílné představy o vhodném časování vstupu do rodičovství [Vidovičová, Gregorová 2007]. Lidé, kteří měli děti před rokem 1989, považují za ideální mít děti ve věku kolem dvaceti a plně se věnovat pracovnímu zapojení až poté, co děti odrostou. Naproti tomu mladší lidé upřednostňovali pozdější vstup do rodičovství [ibid.]. Analýzy dat Naše společnost 2006 potvrzují, že se představy o ideálním věku, kdy se stát otcem a matkou, liší podle věku a podle vzdělání. V názorech na časování rodičovství se výrazně od ostatních věkových skupin odlišují lidé narození po roce 1970, tj. generace, která vstupuje do dospělosti v průběhu 90. let. Zjištění naopak nenaznačují, že by se rozcházely představy mužů a žen. Zatímco pokud jde o ideální věk, kdy se stát matkou, platí, že čím nižší vzdělání, tím je ideální věk mateřství kladen do nižšího věku, v názorech na nejvhodnější věk mužů při narození prvního dítěte se liší pouze lidé bez maturity a s maturitou. Názory na ideální věk rodičovství jsou ovlivněny i představami o ideálním počtu dětí v rodině. Ti, kteří upřednostňují početnější rodinu, kladou ideální věk při narození prvního dítěte do nižšího věku [Chaloupková 2008].

1.3. Modely vstupu do dospělosti v evropských zemích

Jak jsme viděli, kulturní reprezentace dospělosti se v evropských zemích poměrně liší. Různí se i představy týkající se ideálního časování rodinných startů. V tomto oddíle se podrobněji zaměříme na reálné časování tranzic spojených se vstupem do dospělosti a ukážeme, jak se v jednotlivých zemích liší podmínky rodinných a pracovních startů. Nejprve se stručně podíváme na podmínky vstupu na pracovní trh a poté představíme některé statistiky týkající se pracovních a rodinných startů v jednotlivých evropských zemích.

Podmínky přechodu ze školy do zaměstnání spoluvytvářejí na jedné straně vzdělávací systém a na druhé straně pracovní trh a opatření sociální politiky [Saar et al. 2008; Bukodi 2008; Scherer 2001, 2005]. Klíčovými dimenzemi, které mají důsledky pro uplatnění na trhu práce, je míra standardizace a stratifikace vzdělá-

vacího systému [Müller, Shavit 1998; Allmendinger 1989]. Předpokládá se přitom, že standardizované a specializované vzdělání orientované na profesní vzdělávání usnadňuje vstup na trh práce, protože dává zaměstnavatelům jasné signály o kvalifikaci uchazečů. Příkladem kvalifikačně orientovaného systému s vysokou stratifikací vzdělávacího systému je Německo. Na opačném pólu stojí organizační systémy, které se zaměřují především na všeobecné vzdělávání a profesní odbornost je získávána až v průběhu praxe (tzv. organizační systémy).¹¹ Jejich typickým zástupcem je Velká Británie. Volba typu vzdělávací dráhy je zde činěna ve vyšším věku a existují větší možnosti její změny [Müller, Shavit 1998]. Pro tyto systémy je typická větší míra neshody mezi kvalifikací absolventa a prvním pracovním místem, a tedy i vyšší míra pracovní mobility a nestability na počátku pracovních drah [Bukodi et al. 2008]. Podmínky vstupu na pracovní trh pro absolventy jsou utvářeny i charakterem regulace pracovního trhu a nastavením politiky zaměstnanosti a sociální podpory v nezaměstnanosti. Příliš vysoká ochrana zaměstnanců může snižovat ochotu zaměstnávat absolventy bez praxe (absolvent je pro zaměstnavatele příliš „rizikovou investicí“), může tak ztěžovat hledání prvního zaměstnání. Silná ochrana pracovních vztahů tak může vytvářet propast mezi „insidery“, kteří jsou na trhu, a „outsidery“, kteří jsou mimo pracovní trh (např. absolventi) nebo mají pouze nejisté zaměstnání (např. na dobu určitou). Vysoká ochrana zaměstnanosti je např. v Itálii nebo ve Španělsku, naopak nízká je ve Velké Británii [Bukodi et al. 2008]. Běžně užívaným ukazatelem míry regulace pracovního trhu je index ochrany zaměstnanosti (*EPL, employment protection legislation*).¹² Česká republika se umísťuje, měřeno indexem EPL, uprostřed mezi zeměmi s relativně vysokým indexem EPL, jako je Německo, Francie či Itálie, a mezi zeměmi s nízkou úrovní EPL, kam patří již zmíněná Velká Británie [Cazes, Nesporova 2003]. Saar et al. [2008] ale v této souvislosti poukazují na to, že tato pravidla v post-socialistických zemích nemusejí být v praxi vždy dodržována a skutečná míra ochrany zaměstnanců např. v malých firmách může být nižší [Estevez-Abe et al. 2001]. Jednotlivé typy sociálních států se liší mírou pasivní (tj. mírou sociálního zajištění v případě nezaměstnanosti) a aktivní politiky zaměstnanosti (např. podporou rekvalifikačních programů). Nastavení podpory v nezaměstnanosti může motivovat nebo odrazovat od přijetí méně atraktivního pracovního místa a může mít vliv na délku nezaměstnanosti mladých [Bukodi et al. 2008; Gangl 2004]. Shrneme-

¹¹ Rozlišení kvalifikačně a organizačně orientovaných systémů odpovídá rozlišení interních a profesních pracovních trhů (ILM – *internal labour markets* – vs. *occupational labour markets* – OLM), srov. [Saar et al. 2008].

¹² Tento index zahrnuje tři aspekty: 1) ochranu zaměstnanců před propuštěním, 2) míru regulace forem zaměstnání na dobu určitou a 3) regulaci kolektivního propouštění [Cazes, Nesporova 2003].

-li, snadnější vstup na trh práce mají mladí lidé ve standardizovaném vzdělávacím systému, a to i v případě silné ochrany zaměstnanců. Naopak nestandardizovaný vzdělávací systém a relativně silná ochrana zaměstnanosti vytvářejí nejobtížnější podmínky pro vstup mladých na trh práce. Příkladem této situace jsou země jižní Evropy. Slabá ochrana zaměstnanosti urychluje proces vstupu na trh práce, je ale zároveň spojena s vyšší nestabilitou počátku pracovních drah [Scherer 2005].

Vybrané statistiky týkající se vzdělávání a počátků pracovních drah v evropských zemích ukazuje Tabulka 1.2. Dokládá, že se v jednotlivých evropských zemích liší podíl mladých lidí účastnících se na vzdělávání. Nejvýraznější rozdíly jsou v účasti na terciárním vzdělávání. Podíl studujících ve věkové skupině 20–29 let se pohybuje od 17,3 % ve Velké Británii až po 43 % ve Finsku (údaje za rok 2007). Česká republika se řadí k zemím, kde je podíl studentů účastnících se na terciárním vzdělávání poměrně nízký – ve věku mezi dvacátým a třicátým rokem zde studuje jen přibližně pětina mladých lidí. Na vysokém zastoupení studujících ve skandinávských zemích v této věkové skupině se významně podílí flexibilita vzdělávacího systému, umožňující přerušení vzdělávací dráhy a návrat zpět do vzdělávání ve vyšším věku. Tabulka 1.2 dále představuje několik dalších indikátorů týkajících se vstupu mladých na pracovní trh. Jedním z ukazatelů, který může vystihnout obtížnost vstupu na trh práce a nejistotu pozice na pracovním trhu, je vedle nezaměstnanosti i podíl lidí zaměstnaných nedobrovolně na dobu určitou (tj. lidí, kteří nemohou najít práci na dobu určitou). Nejvyšší podíl lidí mladších třiceti let zaměstnaných nedobrovolně na dobu určitou je ve Španělsku (kolem 37 %) a Portugalsku (kolem 26 %). V České republice se jejich podíl pohybuje jen kolem 9 %. Postkomunistické země se situují mezi systémem vyznačujícím se vysokou ochranou insiderů na trhu práce a liberálním sociálním systémem, který se vyznačuje vysokou flexibilitou a absencí aktivní politiky zaměstnanosti. Z hlediska vztahu vzdělávacího systému a uplatnění na trhu práce se postkomunistické země posunují od kvalifikačního systému k organizačnímu systému [Bukodi et al. 2008]. Nejvyšší rozdíl nezaměstnanosti osob vstupujících na trh práce a lidí s praxí nalézáme v zemích jižní Evropy. V České republice je relativně vysoký rozdíl v nezaměstnanosti absolventů a lidí s praxí ve srovnání s dalšími zeměmi střední a východní Evropy [Saar et al. 2008]. Srovnání dále ukazuje, že Česká republika patří k zemím, kde jsou rizika nezaměstnanosti silně spojena s výší vzdělání. Nadprůměrně jsou zde nezaměstnaností ohroženi lidé s nejnižším vzděláním bez kvalifikace [Saar et al. 2008].

Tabulka 1.3 přináší základní informace o rodinných tranzicích spojených se vstupem do dospělosti. Ukazuje věk při odchodu od rodičů, podíl mladých lidí ve věku 18–24 a 25–29 žijících s rodiči a informace o rodinném statusu žen a mužů, kteří se již od rodičů odstěhovali. Věk odchodu od rodičů se v jednotli-

vých evropských zemích výrazně liší. Obecně ale platí, že ženy se obvykle osamostatňují od rodičů dříve než mladí muži. Zatímco ve věkové skupině 18–24 let v Dánsku žije s rodiči už jen třetina žen a ve Velké Británii jen polovina, v Itálii žije v tomto věku ve společné domácnosti s rodiči naprostá většina mladých lidí. V případě mužů jsou tyto podíly ještě vyšší. V České republice ve věku 18–25 let žijí s rodiči více než tři čtvrtiny mladých žen a téměř 9 z 10 mladých mužů. Ve věku 25–29 žije s rodiči jen méně než třetina Češek a přibližně polovina mladých mužů. Ve věku 18–24 let žijí mladí lidé, kteří se odstěhovali, nejčastěji s partnerem(kou) nebo se spolubydlícími. Mediánový věk žen pro odstěhování se od rodičů (tj. věk, ve kterém 50 % mladých lidí již nežilo s rodiči) je nejnižší ve skandinávských zemích a ve Velké Británii (pohybuje se kolem 20–21 let), naopak nejvyšší je v zemích jižní Evropy (kolem 27 let). V České republice dosahuje mediánový věk žen 25 let a mediánový věk mužů 27 let.

Na základě předchozích studií můžeme rozlišit čtyři modely vstupu do dospělosti v zemích západní Evropy, vztahující se k roli státu, charakteru pracovního trhu a vzdělávacího systému, trhu s bydlením a roli rodinné solidarity a k postojům k rodině. Jejich typickými zástupci jsou Dánsko, Velká Británie, Francie a Španělsko [Van de Velde 2008]. První model – typický pro skandinávské státy – dává důraz na osobnostní rozvoj a vyznačuje se časným odchodem od rodičů, odkladem rodinných tranzic do vyššího věku a častou kombinací/střídáním studia a zaměstnání. Tento model je možné přirovnat k modelu „vynořující se dospělosti“. Podmínky k časnému odchodu od rodičů umožňuje přímá a univerzální finanční podpora sociálního státu [Van de Velde 2008].

Model vstupu do dospělosti ve Velké Británii je charakteristický rychlým vstupem na trh práce a časným odchodem od rodičů. Van de Velde ho označuje jako model individuální emancipace. Na rozdíl od předchozího modelu ale osamostatnění od rodičů není podporováno finanční pomocí státu a mladí lidé rovněž nespolehnají ve velké míře ani na finanční podporu rodičů [Van de Velde 2008].

Pro jihoevropské země je typické delší soužití s rodiči. Odstěhování se od rodičů brání ekonomické důvody: obtíže s dosažením stabilního zaměstnání, vysoká nezaměstnanost, nedostatek nájemního bydlení a orientace na vlastnické bydlení a absence podpory státu k osamostatnění se od rodičů. Soužití s rodiči je chápáno jako forma podpory dětí, která jim umožňuje spořit na pořízení vlastního bydlení. Odchod od rodičů je často spojen až se sňatkem a založením vlastní rodiny [Van de Velde 2008].

Pro Francii je rovněž typický důraz na brzké odstěhování se od rodičů, často za jejich ekonomické podpory [Van de Velde 2008]. Proces osamostatnění od rodičů znesnadňuje obtížné získání stabilního pozice v zaměstnání. Velký význam je zde přikládán dosažení formálního vzdělání. Tento model se vyznačuje i prvky de-

familialismu (tj. oslabení role rodiny na úkor státu). Studenti a mladí nezaměstnaní dostávají od státu finanční pomoc na vlastní bydlení. Na rozdíl od zemí jižní Evropy je zde rozvinutější trh nájemního bydlení. Ve srovnání se skandinávskými zeměmi je ale výběr oboru studia chápán jako definitivní a není běžné přerušení studia a opětovný návrat do vzdělávání [Van de Velde 2008]. V závěrečné části této kapitoly se zaměříme na otázku, kam můžeme v tomto kontextu zařadit Českou republiku.

Tabulka 1.2. Vybrané statistiky týkající se vzdělávání a počátků pracovních drah v evropském srovnání

	Podíl studentů podle věku (1)		Podíl lidí mladších 30 let zaměstnaných na dobu určitou (2)				Podíl nezaměstnaných podle věku (3)	
			nedobrovolně		celkem na dobu určitou		15–24	25–29
	15–19	20–29	ženy	muži	ženy	muži		
Belgie	94,4	28,3	15,2	10	23,1	18,4	18,8	10,0
Bulharsko	.	.	6,9	4,8	11,3	9,4	15,1	7,5
ČR	90,1	21,8	9,7	8,5	13,3	11,4	10,7	5,2
Dánsko	83,3	38,2	10,8	7,6	23,0	24,1	7,6	4,4
Německo	88,1	28,7	3,5	3,3	38,9	43	12,0	9,6
Španělsko	80,4	21,5	36,5	37,5	53,7	55,4	18,2	9,1
Francie	85,7	19,5	16,7	14,1	32,0	31,8	18,0	11,5
Itálie	80,0	21,0	13,8	10,1	29,1	24,1	20,3	10,4
Kypr	.	.	21,2	12,4	24,7	14,9	10,2	4,6
Maďarsko	88,8	25,1	4,2	6,2	10,7	11,9	18,0	8,4
Nizozemsko	89,3	28,0	7,0	8,8	33	33,1	7,3	2,5
Polsko	93,1	31,0	23,4	23,8	50,3	48,5	21,7	10,6
Portugalsko	77,3	20,6	26,6	25,7	38,2	35,8	16,6	11,7
Slovinsko	90,9	33,0	19,0	16,1	48,0	37,7	10,1	8,1
Slovensko	85,5	18,5	4,9	7,2	8,0	8,7	20,3	11,5
Finsko	87,9	43,0	26,1	16,4	47,6	35,6	16,5	7,8
Švédsko	87,0	34,5	24,2	16,9	46,2	36,3	18,4	7,0
Velká Británie	71,4	17,3	1,8	2,7	8,6	9,1	14,3	4,9

Zdroj: (1) Education at a Glance 2009, OECD (údaje za rok 2007); (2) Eurostat, Labour Force Survey, 2005, převzato z European commission 2008. The life of women and men in Europe. A statistical portrait. Eurostat Statistical books. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities; (3) Eurostat, Labour Force Survey, převzato z European commission 2009. Youth in Europe. A statistical portrait. Eurostat Statistical books. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Tabulka 1.3. Věk při odchodu od rodičů a rodinný status mladých lidí ve věku 18–29 let v evropském srovnání

	Věk, ve kterém 50% a 80% mladých už nežilo s rodiči		Podíl mladých lidí žijících s rodiči (v %)				Rodinný status žen nezářících s rodiči (% v dané věkové skupině)*				Rodinný status mužů nezářících s rodiči (% v dané věkové skupině)									
	80%		věk 18–24		věk 25–29		věk 18–24		věk 25–29		věk 18–24		věk 25–29							
	Ž	M	Ž	M	Ž	M	S	P	P+D	S	P	P+D	S	P	P+D					
Belgie	23	26	26	29	71	83	19	36	20	42	21	15	35	40	37	34	12	28	39	29
Bulharsko	25	31	32	>34	69	88	38	70	22	(11)	21	.	10	45	48	(18)	.	(15)	17	48
ČR	25	27	29	32	78	87	31	52	13	44	28	7	22	58	29	38	15	16	31	46
Dánsko	20	21	22	24	33	48	(2)	5	41	48	7	23	39	35	49	43	4	32	41	24
Německo	21	23	25	28	56	72	12	25	36	38	15	25	33	32	55	31	8	42	33	21
Estonsko	24	24	29	29	71	77	(21)	(29)	(22)	54	(60)	.	.	(26)	(27)	(39)
Španělsko	27	29	32	>34	81	90	49	62	6	33	24	6	40	39	12	29	13	12	41	27
Francie	22	24	25	27	56	70	11	23	30	45	16	6	34	44	42	41	9	26	41	31
Itálie	27	30	33	>34	90	94	53	71	14	23	43	11	30	52	42	21	20	30	29	33
Kypr	24	25	30	32	74	77	27	39	.	30	37	(6)	29	50	.	(14)	.	(6)	31	34
Maďarsko	25	28	31	>34	76	88	37	55	13	33	25	7	27	50	16	37	18	14	33	37
Nizozemsko	21	24	24	27	55	75	8	20	32	48	10	17	49	29	49	37	(6)	29	52	17
Portugalsko	26	28	30	34	84	89	44	60	.	26	39	5	23	62	15	24	18	7	28	50
Slovensko	27	30	31	>34	86	93	47	69	(12)	(31)	(28)	(7)	(17)	51	(41)	(34)	.	(15)	(24)	45
Slovensko	27	30	>34	>34	86	95	51	69	(6)	18	28	.	14	52	.	(21)	(18)	7	19	46
Finsko	20	21	22	26	39	56	5	16	46	39	9	25	37	34	54	35	8	36	38	24
Velká Británie	20	24	25	28	50	67	14	24	11	32	19	11	36	31	19	33	13	22	42	27

Zdroj: Eurostat, Labour Force Survey, 2005. Převzato z publikace The life of women and men in Europe. A statistical portrait. Eurostat Statistical books, 2008. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

Poznámka: Hodnoty v závorkách mohou být nepřesné, (.) – velmi nepřesné údaje, *Rodinný status: S – žije sám(a), P – žije s partnerem(kou), P+D – žije s partnerem(kou) a dítětem. Dopočet do 100 % tvoří kategorie ostatní, případně žije bez partnera(ky) s dítětem.

1.4. Závěrem: Proměny vstupu do dospělosti v České republice

V předcházející části jsme se zaměřili na modely vstupu do dospělosti v evropském srovnání. Ukázali jsme, že jednotlivé evropské země se liší v relativním důrazu, jaký přikládají odstěhování od rodičů a získání zaměstnání na plný úvazek, a v tom, jaký přikládají význam rodinným tranzicím, zejména vstupu do rodičovství, pro sociální definici dospělosti. Výrazné rozdíly existují i v reálném časování těchto dílčích tranzic. Na závěr této kapitoly se zaměříme podrobněji na proměnu procesu přechodu do dospělosti v České republice.

Podle dat Naše společnost 2006 Češi kladou ideální věk mateřství do věku kolem 25 let a za ideální věk, kdy se stát otcem, považují věk kolem 28 let. V názorech na ideální věk mateřství tvoří Česká republika jakýsi přechodový typ mezi zeměmi západní Evropy a zeměmi východní Evropy, kde je ideální věk, kdy se stát matkou, kladen ještě do nižšího věku a kde je vymezení sociální dospělosti spojeno především se založením rodiny (narozněním dítěte). Naproti tomu v názorech na ideální věk, kdy se stát otcem, se Česká republika řadí k zemím, kde je průměrný ideální věk nejvyšší. Lze předpokládat, že Českou republiku můžeme řadit k zemím, kde je sociální definice dospělosti spojována především se vstupem na pracovní trh a částečně i se vstupem do rodičovství. Ve srovnání s většinou zemí západní Evropy je věk při odchodu od rodičů v České republice vyšší, i když nedosahuje takových hodnot jako v zemích jižní Evropy. Studující zůstávají ekonomicky závislí na rodičích a z hlediska státu jsou podporováni jako členové rodiny – nezaopatřené děti (např. formou slev na daních rodičů).¹³ Poměrně velkou tradici má i v České republice podpora rodiny při pořizování vlastního bydlení a preference vlastnického bydlení.

Výrazným mezníkem, který ovlivnil podmínky, v jejichž rámci mladí lidé vstupují do dospělosti, byl rok 1989. Pád komunismu otevřel celou škálu nových možností a příležitostí a vytvořil podmínky pro nárůst rozmanitosti životních drah. Transformace plánované ekonomiky vyznačující se plnou zaměstnaností v ekonomiku tržní přinesla vyšší rizika nezaměstnanosti a vyšší nároky na flexibilitu pracovní síly. V podmínkách tržní ekonomiky se vstup na pracovní trh stává obtížnější a mladí lidé bez pracovních zkušeností jsou vystaveni riziku nezaměstnanosti. Zároveň se nástupem tržní ekonomiky rozšiřují možnosti uplat-

¹³ Jisté známky změn v přístupu státu můžeme zaznamenat i v České republice. V roce 2010 se začalo diskutovat o zavedení studijních grantů a půjček na studium, které by měly přispět k snížení závislosti studentů na příjmech svých rodičů. „Studijní grant“ by měl nahradit dřívější nepřímou podporu studentů, která byla směřována k jejich rodičům ve formě odpočtu daně za studující dítě.

nění vzdělání a lidského kapitálu na trhu práce a otevírá se větší nabídka vzdělávacích příležitostí.

Během období socialismu se zvýšila průměrná délka studia a v průběhu 70. a 80. let 20. století došlo více méně k univerzalizaci středního vzdělání [Simonová 2006]. Významnou změnou, která přispěla k rozšíření středoškolského vzdělávání, bylo prodloužení povinné školní docházky na deset let¹⁴ na přelomu 70. a 80. let. V jeho důsledku musel každý absolvent základní školy pokračovat ve studiu na střední škole. Expanze systému středního školství ale probíhala nerovnoměrně a nejvíce žáků směřovalo na odborná učiliště. Po roce 1989 zájem o střední odborná učiliště poklesl a naopak se zvýšil zájem o studium maturitních oborů [Čerych et al. 1998]. Zatímco v roce 1989/90 studovala v maturitních oborech jen více než polovina středoškoláků, v druhé polovině 90. let podíl studentů usilujících o maturitu již přesáhl 70 % [Procházková 2006]. V mezinárodním srovnání ale i v 90. letech zůstává v České republice poměrně nízký podíl mladých lidí, který vstupuje do všeobecně vzdělávacího středního školství (gymnázia) na úkor odborných středních škol. I přes výrazný nárůst počtu studentů v 90. letech zůstává rovněž nízký podíl studentů účastnících se na terciárním vzdělávání [Procházková 2006]. Ve srovnání se zeměmi OECD klesá v České republice ve věku 18 a 19 let (tj. ve věku ukončení střední školy) prudce podíl studujících v populaci. V roce 2002 ve věku 20–25 let studovalo 26 % mladých lidí, což bylo o 18 procentních bodů méně než průměr v zemích OECD, a ve věku mezi 25–29 lety se vzdělávala necelá 3 % mladých lidí (ve srovnání s 13 % v zemích OECD) (údaje za rok 2002) [Procházková 2006].

Před rokem 1989 převládal v České republice kvalifikačně orientovaný typ vzdělávacího systému. Vzdělávací systém se orientoval převážně na technické a učňovské obory a vyznačoval se vysokou regulací a standardizací. Počty studentů a jejich specializace podléhaly centrálnímu plánování a státem regulovaný byl i proces tranzice ze školy do zaměstnání [Simonová 2006]. Po roce 1989 došlo k výrazným změnám vzdělávacího systému. Znovuzavedením víceletých gymnázií, na která mohou žáci přestoupit po pátém ročníku základní školy (tj. v 11 letech), se posílila stratifikace českého vzdělávacího systému [Matějů, Straková 2006]. Po roce 1989 se oslabuje pozice odborného vzdělávání a roste význam všeobecného vzdělávání. Oslabuje se i spojení mezi podniky a systémem odborného školství.

¹⁴ Povinné základní vzdělání předtím trvalo osm let (od roku 1960 devět let). Na přelomu 70. a 80. let 20. století byla devátá třída zrušena a základní vzdělávání bylo zkráceno na osm ročníků. V roce 1990 byla povinná desetiletá školní docházka opět zkrácena na devět let a postupně byla na základních školách zavedena devátá třída, nejprve nepovinná, od roku 1996 jako povinná.

I když by měl být vstup na pracovní trh v kvalifikačně orientovaném systému poměrně snadný, v případě výrazných změn na trhu práce nemusí být úzká specializace zárukou bezproblémového nalezení prvního zaměstnání. Systém přechodu ze školy do práce se tak může přibližovat situaci v méně stratifikovaných (organizačně orientovaných) vzdělávacích systémech [Saar et al. 2008] a blížit se k organizačnímu systému [Bukodi et al. 2008]. Nejvíce jsou nezaměstnaností ohroženi mladí lidé s nižším vzděláním. Po roce 1989 zaznamenáváme zhoršení postavení absolventů odborných učilišť na trhu práce a snižuje se i podíl absolventů středních škol, kteří nacházejí pracovní uplatnění odpovídající jejich kvalifikaci [Festová, Vojtěch 2006]. Studie provedené v postkomunistických zemích naznačují, že se oslabuje spojení mezi získanou kvalifikací (vystudovaným oborem) a prvním zaměstnáním, což znesnadňuje mladým vstup na pracovní trh [Róbert, Bukodi 2005]. Rané pracovní starty mužů před rokem 1989 výrazně zasahovala povinná základní vojenská služba, která trvala 24 měsíců.¹⁵ Josef Alan odchod na základní vojenskou službu dokonce srovnává s odchodem žen na mateřskou dovolenou. Alan uvádí, že téměř polovina pracovníků se po přerušení z důvodu vojenské služby nevracela na svoje první pracovní místo, a první zaměstnání tak sehrávalo roli jakéhosi provizoria „do vojny“ [Alan 1989: 230].

Shrme-li, v období před rokem 1989 byla pro vstup do dospělosti typická časová koncentrace dílčích tranzic [Škop 2006]. Časová následnost dílčích přechodů, které jsou tradičně spojovány se vstupem do dospělosti, zejména ukončení studia, vstupu do ekonomické aktivity a vstupu do manželství a rodičovství, se stírala a docházelo k jejich časovému souběhu [Alan 1989: 148–149]. Analýze odchodu od rodičů v kontextu dalších dílčích přechodů procesu vstupu do dospělosti se věnoval Michal Škop [Škop 2006] a Lucie Kynčilová [2009]. Tyto analýzy vycházely z dat Family and Fertility Survey, uskutečněného v 90. letech, a zaměřovaly se pouze na ženy. Zachycovaly tudíž z velké části ještě modely chování typické pro socialistické období. Odstěhování od rodičů zpravidla předcházelo ukončení denního studia a nástup do prvního zaměstnání a bylo často časově spojeno až s počátkem partnerského soužití a vstupem do manželství [Škop 2006; Kynčilová 2009]. Tyto události probíhaly typicky ve věku kolem dvaceti let. Zajímavým zjištěním je, že mediánový věk při odchodu od rodičů byl mírně vyšší než věk při počátku soužití s partnerem(kou). To jinými slovy znamená, že poměrně často mladí lidé žili s partnerem(kou) nejdříve u rodičů. Často odchodu od rodičů dokonce předcházelo i uzavření sňatku či dokonce narození prvního

¹⁵ V roce 1990 byla zkrácena na 18 měsíců a posléze v roce 1993 na 12 měsíců. V roce 1990 byla zároveň zavedena možnost zvolit jako alternativu tzv. civilní službu, která byla o polovinu delší než základní vojenská služba. V roce 2004 byla základní vojenská služba v České republice zrušena.

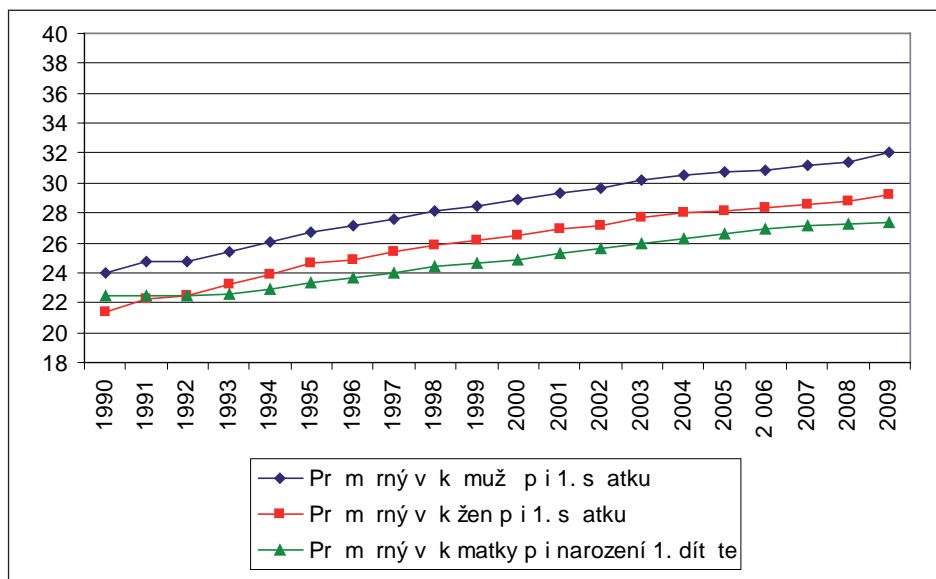
dítěte. Významným faktorem, který uspíšil odchod od rodičů, bylo těhotenství. Pokud se mladí novomanželé neodstěhovali od rodičů do několika let po svatbě, měly vdané ženy již menší tendence odejít od rodičů než svobodné ženy [Škop 2006]. Ženy narozené v 70. letech 20. století se stěhují od rodičů později než příslušnice starších kohort. Pravděpodobnost odstěhování od rodičů snižuje studium, což znamená, že ženy s vyšším vzděláním zůstávají žít s rodiči déle než ženy s nižším vzděláním. Na časování odchodu od rodičů mají vliv i charakteristiky původní rodiny. Zjištění totiž ukazují, že dříve od rodičů odcházejí ženy, které mají více sourozenců, a ty, jejichž rodiče se rozvedli [Kynčilová 2009].

Vzhledem k časové koncentraci jednotlivých dílčích tranzic vstup do manželství a rodičovství před rokem 1989 mohl dokonce předcházet dosažení ekonomické samostatnosti či ukončení studia. Přestože je status studenta považován za málo slučitelný se zakládáním rodiny a normativní sociální očekávání o organizaci životní dráhy předpokládají, že založení rodiny následuje až po dokončení studia a získání zaměstnání [Blossfeld, Huinink 1991], síla těchto očekávání se může oslabovat v závislosti na určitých sociálních podmínkách. Roli může hrát např. nastavení rodinné politiky, dostupnost zařízení péče o děti nebo míra finanční podpory státu studentům. V podmínkách centrálně plánované ekonomiky, kdy byl vývoj pracovní dráhy vysoce předvídatelný, mohlo být časování narození dětí před vstupem do zaměstnání strategií, jak minimalizovat budoucí přerušení pracovního zapojení kvůli péči o děti [Kreyenfeld 2000, 2004]. Brzký vstup do manželství i do rodičovství v období socialismu byl podporován i tím, že možnost získání vlastního bydlení měly téměř výhradně manželské páry (s dětmi). Michaela Kreyenfeld, která analyzovala souvislosti vstupu do rodičovství na území bývalého východního a západního Německa před jeho sjednocením, ukázala, že ženy ve východním Německu měly první dítě již jako studentky častěji než ženy ze západního Německa. V socialistickém východním Německu bylo tedy studium a rodičovství více slučitelné a fakt, že žena studuje, snižoval mnohem méně pravděpodobnost narození prvního dítěte než v západním Německu [Kreyenfeld 2000].

Po roce 1989 se v české společnosti rozložení jednotlivých životních startů – profesního a rodinného – v životní dráze mladých lidí oddalují. Zvyšuje se věk při založení první partnerské domácnosti, věk při narození prvního dítěte a prodlužuje se jak délka studia, tak období mezi koncem studia a počátkem partnerského soužití [Palonciová 2002]. Mediánový věk žen při narození prvního dítěte vzrostl mezi lety 1990–2005 o téměř 5 let (z 22,5 na 26,6) [Sobotka et al. 2008]. Do vyššího věku se posunul i sňatkový věk. Průměrný věk žen při prvním sňatku začal dokonce již v první polovině 90. let převyšovat průměrný věk při narození dítěte (Graf 1.3). Z těchto údajů nemůžeme nicméně vyvozovat, že většina žen

vstupuje do manželství až po narození dítěte. Naznačují ale, že se rodinné dráhy žen od 90. let diferencují. Zatímco před rokem 1989 představoval sňatek téměř univerzální součást životní dráhy a většina dětí se rodila do manželství, po roce 1989 úroveň sňatečnosti klesá a výrazně roste podíl dětí narozených mimo manželství. Zaměříme-li se na narození prvního dítěte, v roce 1990 se mimo manželství rodilo přibližně každé desáté, naproti tomu v roce 2009 je narozené mimo manželství již téměř každé druhé prvorozené dítě [Vývoj obyvatelstva 2010]. Dítě mimo manželství mají přitom častěji ženy s nižším vzděláním, které se stávají matkami v nižším věku než ženy s vyšším vzděláním. Naopak většina vysokoškolaček má dítě v manželství a má dítě ve vyšším věku než ženy s nižším vzděláním [Hamplová et al. 2007]. Podrobněji se rodičovství mimo manželství bude věnovat pátá kapitola této knihy. Změny rodinného chování jsou doprovázeny změnami hodnotových orientací, přesto ale vstup do manželství a založení rodiny zůstává součástí životních plánů většiny mladých lidí [Chaloupková, Šalamounová 2004]. Zároveň ale dnes mladí lidé kladou větší důraz na ekonomické osamostatnění a samostatné bydlení jako předpoklad pro vstup do manželství a do rodičovství [Hašková 2009; Fialová et al. 2000].

Graf 1.3. Průměrný věk při prvním sňatku a narození prvního dítěte, 1990–2009

Zdroj: Populační vývoj 1990–2002 [2002], Vývoj obyvatelstva v roce 2009 [2010].

Poznámka: Údaje o průměrném věku mužů při narození prvního dítěte nejsou dostupné.

Jak již bylo zmíněno výše, jedním z výrazných diferenciačních faktorů rodinného chování je výše vzdělání. Ekonomické teorie předpokládají, že pro ženy s vyšším vzděláním je manželství méně atraktivní, a tudíž odkládají založení rodiny do vyššího věku [Becker 1993]. Na druhé straně řada studií dokládá, že odklad zakládání rodiny do vyššího věku je spojen nikoli se samotným vyšším vzděláním, ale s delší dobou studia. Vzhledem k tomu, že v období komunistického režimu byly možnosti kariérního růstu relativně omezené a pracovní dráhy byly poměrně předvídatelné, neneslo s sebou mateřství příliš výrazné náklady ztracených příležitostí a i ženy s vyšším vzděláním měly první dítě krátce poté, co dokončily studium [Kreyenfeld 2004]. Po pádu komunismu se ale situace výrazně změnila a ztížily se podmínky pro skloubení pracovního zapojení a rodičovství. Delší studium je spojeno s odkladem rodinných tranzic a má vliv i na odklad vstupu do partnerského soužití [Billari, Philipov 2004; Hamplová 2003]. Rozšíření příležitostí a možností uplatnění na pracovním trhu v zemích střední a východní Evropy přispívá k růstu vlivu vzdělání na posun vstupu do prvního partnerství do vyššího věku [Billari, Philipov 2004].

Mills a Blossfeld poukazují na to, že změny na pracovním trhu mají významný dopad nejen na ženy, ale významně ovlivňují i rodinné chování mužů. Argumentují, že ekonomická nejistota ovlivňuje nejsilněji muže především v těch společnostech, kde je silně přijímaná sociální norma muže jako živitele rodiny. Nejistá pozice na trhu práce tak může mladé muže odrazovat od přijetí dlouhodobých závazků a od založení rodiny [Mills, Blossfeld 2005]. Tyto předpoklady potvrzuje studie neanalyzující švýcarská data, kterou provedl Levy a jeho kolegové. Ukazují, že nízko-kvalifikovaní muži, kteří procházeli nestabilními přerušovanými pracovními drahami, odkládali založení rodiny [Levy et al. 2006]. Naproti tomu některé studie dokládají, že nejisté pracovní vyhlídky nebo nezaměstnanost mohou u mladých žen uspišit rozhodnutí založit rodinu. Např. studie mimomanželské plodnosti v České republice dokládá, že nejvyšší podíl dětí narozených mimo manželství je v regionech s vysokou nezaměstnaností. Jedná se přitom nejčastěji o ženy s nízkým vzděláním, které se stávají matkami v poměrně nízkém věku a které vychovávají dítě bez partnera [Hamplová et al. 2007].

V následujících kapitolách se na některé aspekty pracovních a rodinných startů v České republice podíváme podrobněji. Hlavní otázkou, kterou si stránkách této knihy klademe, je to, zda se pracovní a rodinné starty v České republice stávají více rozmanitějšími a více nestabilními. Opominout nemůžeme ani další z významných trendů v oblasti rodinného chování, totiž nárůst rodičovství mimo manželství, který naznačuje, že dochází k oslabování následnosti tradičních rodinných tranzic – vstupu do manželství a rodičovství. Zaměřujeme-li se na rodinné a pracovní starty, nemůžeme rovněž vynechat ani to, jaké podmínky vytvá-

ří český stát pro skloubení práce a rodiny a jak formou systému daní a sociálních dávek motivuje rodiče malých dětí k ekonomické aktivitě – nebo je od ní naopak odrazuje – a jak (de)motivuje k sdílení péče o děti mezi oběma rodiči.

Použitá literatura

- Aassve, A., F. Billari, R. Piccarreta. 2007. „Strings of Adulthood: A Sequence Analysis of Young British Women’s Work-Family Trajectories.“ *European Journal of Population* 23 (3–4): 369–388.
- Alan, J. 1989. *Etapy života očima sociologie*. Praha: Panorama.
- Allmendinger, J. 1989. „Educational Systems and Labor Market Outcomes.“ *European Sociological Review* 5 (3): 231–250.
- Arnett, J. 2004. *Emerging Adulthood. The Winding Road from Late Teens through the Twenties*. Oxford: Oxford University Press.
- Bartošová, M. 2007. „Životní dráhy prvorodiček po třicítce: proč mít dítě později?“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 8 (2): 75–81.
- Beck, U. 2004. *Riziková společnost. Na cestě k jiné modernitě*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Becker, G. S. 1993. *A Treatise on the Family*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Billari, F. C., D. Philipov. 2004. „Women’s education and entry into a first union. A simultaneous-hazard comparative analysis of Central and Eastern Europe.“ *Vienna Yearbook of Population Research* 2004 2 (1): 91–110.
- Billari, F. C., A. C. Liefbroer. 2007. „Should I Stay or Should I Go? The Impact of Age Norms on Leaving Home.“ *Demography* 44 (1): 181–198.
- Blossfeld, H.-P., J. Huinink. 1991. „Human Capital Investments or Norms of Role Transition? How Women’s Schooling and Career Affect the Process of Family Formation.“ *The American Journal of Sociology* 97 (1): 143–168.
- Bukodi, E. 2008. „Increasing labour market insecurities among young people? Labour market entry process in Hungary since the early 1980s.“ Pp. 287–311 in H.-P. Blossfeld, S. Bucholz, E. Bukodi et al. (ed.). *Young Workers, Globalization and the Labor Market*. Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA: Edward Elgar.
- Bukodi, E., E. Ebralidze, P. Schmelzer et al. 2008. „Struggling to become an insider: does increasing flexibility at labor market entry affect early career? A theoretical framework.“ Pp. 3–27 in H.-P. Blossfeld, S. Bucholz, E. Bukodi et al. (eds.). *Young Workers, Globalization and the Labor Market*. Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA: Edward Elgar.
- Bynner, J. 2005. „Rethinking the Youth Phase of the Life-course: The Case for Emerging Adulthood?“ *Journal of Youth Studies* 8 (4): 367–384.
- Cazes, S., A. Nesporova. 2003. *Employment protection legislation (EPL) and its effects on labour market performance*. Genova: International Labour Office.
- Čerych, L., J. Koucký, P. Matějů. 1998. „Školský systém a rozvoj vzdělání.“ Pp. 44–68 in J. Večerník (ed.). *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998*. Praha: Academia.
- de Singly, F. 2000. „Penser autrement la jeunesse.“ *Lien social et Politiques* (43): 9–21.
- Elzinga, C. H., A. C. Liefbroer. 2007. „De-standardization of Family-Life Trajectories of Young Adults: A Cross-National Comparison Using Sequence Analysis.“ *European Journal of Population* 23 (3–4): 225–250.

- Estevez-Abe, M., T. Iversen, D. Soskice. 2001. „Social Protection and the Formation of Skills: A Reinterpretation of the Welfare State.“ Pp. 145–184 in P. A. Hall, D. Soskice (eds.). *Varieties of Capitalism. The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Fedáková, D. 2008. „Životná cesta: události, normy, rozhodnutia.“ Pp. 132–159 in J. Výrost (ed.). *Európská sociálna sonda (ESS). 3. kolo na Slovensku*. Prešov: Univerzum.
- Festová, J., J. Vojtěch. 2006. *Nezaměstnanost absolventů škol se středním a vyšším odborným vzděláním*. Praha: Národní ústav odborného vzdělávání.
- Fialová, L., D. Hampová, M. Kučera, S. Vymětalová. 2000. *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Fussell, E., A. H. Gauthier, A. Evans. 2007. „Heterogeneity in the Transition to Adulthood: The Cases of Australia, Canada, and the United States.“ *European Journal of Population* 23 (3–4): 389–414.
- Galland, O. 1990. „Un nouvel âge de la vie.“ *Revue française de sociologie* 31 (4): 529–551.
- Gangl, M. 2004. „Institutions and the Structure of Labour Market Matching in the United States and West Germany.“ *European Sociological Review* 20 (3): 171–187.
- Hamplová, D. 2003. *Vstup do manželství a nesezdaného soužití v České republice po roce 1989 v souvislosti se vzděláním*. Sociologické texty / Sociological Papers 03:4. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Hamplová, D. (ed.), J. Chaloupková, E. Soukupová, P. Sunega, K. Zeman. 2007. *Děti na psí knížku? Mimomanželská plodnost v ČR*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v.i.
- Hašková, H. 2009. *Fenomén bezdětnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Hašková, H., L. Zamykalová. 2006. „Mít děti – co je to za normu? Čí je to norma?“ *Biograf* [online] (40–41) [cit. 11. 12. 2010]: 130 odst. Dostupné z: <<http://www.biograf.org/clanky/members/clanek.php?clanek=v4001>>.
- Chaloupková, J. 2008. „Ideální věk rodičovství v České republice a v evropském srovnání.“ *Data a výzkum – SDA Info* 2 (2): 109–130.
- Chaloupková, J., P. Šalamounová. 2004. *Postoje k manželství, rodičovství a k rolím v rodině v České republice a v Evropě*. Sociologické studie / Sociological Studies 04:07. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Chanvriil, F., V. Le Hay. 2008. „Que signifie « être adulte » pour les Européens? Des conceptions différenciées concernant les hommes et les femmes?“ [online]. Paris: ESS France. SciencesPo [cit. 5. 5. 2010]. Dostupné z: <<http://ess.sciencespo.com/Que-signifie-etre-adulte-pour-les.html>>.
- Kreyenfeld, M. 2000. „Educational Attainment and First Births: East Germany Before and After Unification.“ *MPIDR Working Paper WP 2000-011*. Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research.
- Kreyenfeld, M. 2004. „Fertility Decisions in the FRG and GDR: An Analysis with Data from the German Fertility and Family Survey.“ *Demographic Research* [online] Spe-

- cial collection 3, article 11: 275–318 [cit. 5. 5. 2010]. Dostupné z: <<http://www.demographic-research.org/special/3/11/>>.
- Kučera, M. 2000. „Představy o postavení sňatku a narození dětí v životní dráze mladých svobodných lidí.“ Pp. 45–66 in L. Fialová, D. Hamplová, M. Kučera et al. (eds.). *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Kynčilová, Lucie. 2009. „Leaving Parental Home in Selected Central European Countries.“ *Acta Universitatis Carolinae Geographica* (1–2): 103–123.
- Levy, R., J.-A. Gauthier, E. Widmer. 2006. „Entre contraintes institutionnelle et domestique: les parcours de vie masculins et féminins en Suisse.“ *Canadian Journal of Sociology* 31 (4): 461–489.
- Macek, P. 2005. „Kde končí dospívání a kde začíná dospělost?“ Pp. 217–225 in P. Macek, J. Dalajka (eds.). *Vývoj a utváření osobnosti v sociálních a etnických kontextech*. Brno: Masarykova univerzita.
- Macek, P., J. Bejček, J. Vaničková. 2007. „Contemporary Czech Emerging Adults: Generation Growing Up in the Period of Social Changes.“ *Journal of Adolescent Research* 22 (4): 444–475.
- Marini, M. M. 1984. „Age and Sequencing Norms in the Transition to Adulthood.“ *Social Forces* 63 (1): 229–244.
- Matějů, P., J. Straková. 2006. „Víceletá gymnázia a jejich role v reprodukci vzdělanostních nerovností.“ Pp. 194–219 in P. Matějů, J. Straková (eds.). *(Ne)rovné šance na vzdělání: Vzdělanostní nerovnosti v České republice*. Praha: Academia.
- Mills, M., H.-P. Blossfeld. 2005. „Globalization, Uncertainty and the Early Life Course: A theoretical framework.“ Pp. 1–24 in M. Mills, H.-P. Blossfeld, E. Klijzing, K. Kurz (eds.). *Globalization, Uncertainty and Youth in Society*. London, New York: Routledge.
- Modell, J. 1997. „What Do Life-Course Norms Mean?“ *Human Development* 40 (5): 282–286.
- Modell, J., F. F. Furstenberg Jr, T. Hershberg. 1976. „Social Change and Transitions to Adulthood in Historical Perspective.“ *Journal of Family History* 1 (1): 7–32.
- Müller, W., Y. Shavit. 1998. „The Institutional Embeddedness of the Stratification Process: A Comparative Study of Qualifications and Occupations in Thirteen Countries.“ Pp. 1–48 in Y. Shavit, W. Müller (eds.). *From School to Work: A Comparative Study of Educational Qualifications and Occupational Destinations*. Oxford: Clarendon Press.
- Neugarten, B. L., J. W. Moore, J. C. Lowe. 1965. „Age Norms, Age Constraints, and Adult Socialization.“ *American Journal of Sociology* 70 (6): 710–717.
- Paloncyová, J. 2002. *Rodinné chování mladé generace. Závěrečná zpráva z Biografického výzkumu mladé generace 2002*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Pikálek, D. 1997. „Vstup do manželství a děti v rodině.“ *Data & Fakta* (4): 1–4.
- Populační vývoj České republiky 1990–2002*. 2002. Praha: Katedra demografie a geodemografie PřF UK v Praze.

- Porodnost a plodnost 2001–2005*. [online]. 2006. Praha: Český statistický úřad [cit. 2. 9. 2008]. Dostupné z: <<http://www.czso.cz/csu/2006edicniplan.nsf/p/4008-06>>.
- Procházková, I. 2006. „Vzdělávací systém České republiky v mezinárodním srovnání.“ Pp. 92–117 in P. Matějů, J. Straková et al. *(Ne)rovné šance na vzdělání. Vzdělanostní nerovnosti v České republice*. Praha: Academia.
- Róbert, P., E. Bukodi. 2005. „The effects of the globalization process on the transitions to adulthood in Hungary.“ Pp. 177–214 in H.-P. Blossfeld, E. Klijzing, M. Mills, K. Kurz (eds.). *Globalization, Uncertainty, and Youth in Society*. London, New York: Routledge.
- Rychtaříková, J. 1996. „Současné změny charakteru reprodukce v České republice a mezinárodní situace.“ *Demografie* 38 (2): 77–89.
- Rychtaříková, J. 2007. „Porodnost v České republice: současný stav a nedávné trendy.“ Pp. 79–93 in *Populační vývoj České republiky 2001–2006*. Praha: Přírodovědecká fakulta UK.
- Saar, E., M. Unt, I. Kogan. 2008. „Transition from Educational System to Labour Market in the European Union: A Comparison between New and Old Members.“ *International Journal of Comparative Sociology* 49 (1): 31–59.
- Settersten Jr., R. A. 1997. „The Salience of Age in the Life Course.“ *Human Development* 40 (5): 257–281.
- Settersten Jr., R. A. 2003. „Age Structuring and the Rhythm of the Life Course.“ Pp. 81–97 in J. T. Mortimer, M. J. Shanahan (eds.). *Handbook of the Life Course*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Settersten Jr., R. A. 2007. „Passages to Adulthood: Linking Demographic Change and Human Development.“ *European Journal of Population* 23 (3–4): 251–272.
- Settersten Jr., R. A., G. O. Hägestad. 1996. „What’s the Latest? Cultural Age Deadlines for Family Transitions.“ *The Gerontologists* 36 (2): 178–188.
- Settersten Jr., R. A., K. U. Mayer. 1997. „The Measurement of Age, Age Structuring, and the Life Course.“ *Annual Review of Sociology* 23 (1): 233–261.
- Shanahan, M. J. 2000. „Pathways to Adulthood in Changing Societies: Variability and Mechanisms in Life Course Perspective.“ *Annual Review of Sociology* 26 (1): 667–692.
- Scherer, S. 2001. „Early Career Patterns: A Comparison of Great Britain and West Germany.“ *European Sociological Review* 17 (2): 119–144.
- Scherer, S. 2005. „Patterns of Labour Market Entry – Long Wait or Career Instability? An Empirical Comparison of Italy, Great Britain and West Germany.“ *European Sociological Review* 21 (5): 427–440.
- Simonová, N. 2006. „Vzdělanostní nerovnosti a vzdělanostní mobilita v období socialismu.“ Pp. 62–91 in P. Matějů, J. Straková et al. *(Ne)rovné šance na vzdělání. Vzdělanostní nerovnosti v České republice*. Praha: Academia.
- Sobotka, T. 2003. „Změny v časování mateřství a pokles plodnosti v České republice v 90. letech.“ *Demografie* 45 (2): 77–87.

- Sobotka, T., A. Štátná, K. Zeman et al. 2008. „Czech Republic: A rapid transformation of fertility and family behaviour after the collapse of state socialism.“ *Demographic Research* 19: 403–454.
- Šalamounová, P., G. Šamanová. 2003. „Představy respondentů o partnerských vztazích.“ *Naše společnost* 1 (3–4): 25–31.
- Škop, M. 2006. „Odchod žen od rodičů v České republice.“ Pp. 46–59 in D. Hamplová, P. Šalamounová, G. Šamanová (eds.). *Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Van de Velde, C. 2008. „Jeunesses d’Europe trajectoires comparées.“ [online]. *Ceras revue Projet* (305): 17–24 [cit. 2. 8. 2010]. Dostupné z: <<http://www.ceras-projet.com/index.php?id=321>>.
- Vašková, R. 2006. „Rozhodovací procesy náctiletých matek vedoucí k volbě časného rodičovství.“ Pp. 79–117 in D. Hamplová, P. Šalamounová, G. Šamanová (eds.). *Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Vidovičová, L., E. Gregorová. 2007. „Věkové normy v sociologické perspektivě.“ *Sociální studia* 4 (1–2): 201–217.
- Vývoj obyvatelstva v České republice v roce 2009. [online]. 2010. Praha: Český statistický úřad [cit. 23. 11. 2010]. Dostupné z: <[http://www.czso.cz/csu/2010edicniplan.nsf/t/8F003C8F14/\\$File/400710.pdf](http://www.czso.cz/csu/2010edicniplan.nsf/t/8F003C8F14/$File/400710.pdf)>.

Příloha

Příloha 1. Hodnocení významu dílčích přechodů pro sociální konstrukci dospělosti mužů a žen v evropských zemích

	ženy				muži			
	odchod od rodičů	práce na plný úvazek	partnerské soužití	narození dítěte	odchod od rodičů	práce na plný úvazek	partnerské soužití	narození dítěte
Belgie	2,5	2,8	2,3	2,5	2,7	3,6	2,5	2,6
Bulharsko	2,7	3,6	3,4	3,8	2,7	3,9	3,5	3,8
Kypr	2,7	3,2	2,8	3,1	2,6	3,5	2,9	3,1
Německo	2,7	2,7	2,6	2,9	2,9	3,1	2,7	2,9
Dánsko	3,3	2,8	2,4	3,0	3,7	3,2	2,7	3,1
Estonsko	2,8	3,0	2,7	2,8	3,1	3,7	2,9	3,0
Španělsko	2,3	2,4	2,1	2,3	2,4	2,8	2,2	2,4
Finsko	2,9	2,8	2,2	2,1	3,4	3,4	2,6	2,3
Francie	2,8	3,3	2,5	2,9	3,1	3,9	2,7	3,1
Velká Británie	2,5	2,7	2,2	2,2	2,9	3,5	2,4	2,4
Maďarsko	1,9	2,4	2,0	2,1	2,3	3,0	2,1	2,0
Švýcarsko	2,8	2,7	2,3	2,6	3,1	3,1	2,6	2,8
Norsko	2,9	2,5	1,9	2,0	3,3	3,1	2,2	2,2
Polsko	2,6	3,0	2,9	3,2	2,7	3,4	3,1	3,2
Portugalsko	3,0	3,3	3,3	3,6	3,1	3,5	3,4	3,6
Rusko	3,0	3,2	3,3	3,6	3,3	3,4	3,4	3,6
Švédsko	2,7	2,2	1,7	1,8	3,4	2,8	2,1	2,0
Slovinsko	2,5	2,9	2,4	2,6	2,9	3,4	2,7	2,7
Slovensko	2,2	2,9	2,3	2,5	2,5	3,5	2,6	2,5

Zdroj: ESS 2006.

Poznámka: Tabulka uvádí průměry na škále 1 – není vůbec důležité až 5 – je velmi důležité. Hodnoty vyšší než 3 značí relativní důležitost dané tranzice pro sociální konstrukci dospělosti.

2. Stávají se pracovní dráhy mladých mužů nestabilními?

Dana Hamplová

Jedním z faktorů, který podle mnohých autorů zásadně ovlivňuje životní dráhy mladých lidí, je rostoucí nejistota na trhu práce a zvyšující se flexibilita zaměstnaneckých drah [Blossfeld et al. 2005; Oppenheimer et al. 1997]. Rostoucí nestabilita zaměstnání a zvyšující se nejistota ohledně budoucnosti mají mít významné důsledky právě v případě jedinců na počátku jejich dospělého života, protože zásadním způsobem ovlivňují a definují, jak bude vypadat jejich životní dráha. Nejistota a omezená předvídatelnost toho, jaké dopady budou mít vzdělanostní a profesní rozhodnutí, by měly vést nejen k častější a delší závislosti na rodičích, ale i k tomu, že mladé generace odkládají rozhodnutí, která s sebou nesou dlouhodobé závazky. Rostoucí nejistota tak působí na časování (a odkládání) zásadních událostí rodinné dráhy, jakými jsou například vstup do manželství a rodičovství, ale její vliv na životní dráhu je i nepřímý – nejistota ve formativních letech života může vést k dlouhodobému pocitu nejistoty a neschopnosti vzít na sebe závazky dospělého života.

I když je představa o rostoucí nejistotě a nestabilitě zaměstnaneckých drah v sociálních vědách populární, vyvolává i kritiku, a to především ze dvou důvodů. Zaprvé ačkoliv je skutečnost, že nestabilita práce významným způsobem působí na ostatní domény života a například ovlivňuje pravděpodobnost vstupu do manželství, poměrně dobře doložená [Kalmijn, Luijkx 2005; Edin, Reed 2005; Oppenheimer et al. 1997], méně jasné už je, zda flexibilita práce opravdu stoupá a zda to platí o všech společnostech a všech jejích segmentech. Například Peter Auer a Sandrin Cazes [2000] analyzovali data z Evropy, Spojených států a Japonska a dospěli k závěru, že v posledních desetiletích nedošlo k výrazným změnám ve stabilitě zaměstnání. K podobnému výsledku dospěly i Stephanie Schmidt a Shirley Svorny [1998], opět na příkladu Spojených států, kde podle nich nedošlo k žádným dramatickým změnám ve stabilitě zaměstnaneckých drah. Naproti tomu Hans-Peter Blossfeld a jeho spolupracovníci argumentují, že k výraznému nárůstu nestability došlo [Blossfeld, Mills, Bernardi 2006; Blossfeld, Klijsing, Kurz, Mills 2005]. Otázka rostoucí nestability zaměstnaneckých drah tak zůstává otázkou empirickou – odpověď na ni musíme hledat v dostupných datech.

Druhým důvodem, proč je argument o rostoucí nestabilitě pracovních drah kritizován, je skutečnost, že stojí na předpokladu, že pracovní mobilita je obecně nedobrovolným a vynuceným jevem a že mladí muži a ženy hledají stabilní zaměstnání – nejlépe na plný úvazek –, ve kterém stráví zbytek života, a pokud takové zaměstnání nenajdou, prožívají pocit nejistoty, který ovlivňuje ostatní domény jejich života. Například Richard Easterlin [2004] ale uvádí, že časové řady zjišťující představy mladých Američanů o budoucím zaměstnání nezaznamenávají zvyšující se nejistotu a strach, ale naopak rostoucí optimismus ohledně očekávaných perspektiv.¹ Podobně Katherine Marshall [2001] poukazuje na to, že částečné úvazky – které se v sociologické literatuře staly symbolem marginalizace na pracovním trhu – jsou v převážné většině případů dobrovolné. Podle jí zpracovávaného výzkumu Kanadského statistického úřadu totiž pouze jeden z deseti mladých Kanadanů pracujících na částečný úvazek tak činí nedobrovolně.

Naše čtenáře přitom nepochybně zajímá především otázka, kam se v tomto ohledu řadí Česká republika. Roste na českém pracovním trhu mobilita, flexibilita a nestabilita počátečních pracovních drah? A jedná se o mobilitu převážně dobrovolnou, či nedobrovolnou? Analýz, které by nám mohly dát na tyto otázky odpověď a které by se stabilitou českých zaměstnání zabývaly, je málo a často se zaměřují pouze na krátkodobou mobilitu nebo například na pracovní mobilitu mužů a žen ve středním věku, nikoliv na začátku jejich kariérních drah [Hamplová, Kreidl 2006; Hamplová 2006; Sorm, Terrell 2000]. Naším cílem je tyto analýzy rozšířit a zjistit, zda v České republice opravdu roste nestabilita pracovních drah mladých zaměstnanců, jak některé sociologické a ekonomické teorie předpokládají.

Konkrétně se budeme zabývat stabilitou prvního zaměstnání českých mužů v období let 1987 až 2005. Na pracovní dráhu mužů se zaměřujeme ze dvou důvodů. Zaprvé v datech, která máme k dispozici, nejsou údaje o fertilitě a zakládání rodiny, což jsou faktory, které zásadním způsobem ovlivňují pracovní dráhu mladých žen. Domníváme se, že analýzy zaměstnanecké mobility žen by nebyly věrohodné bez možnosti vzít do úvahy rodičovství. Náš druhý důvod je spíše věcný než technický. Ekonomické vyhlídky mužů byly v euroatlantické kultuře tradičně rozhodujícím faktorem vstupu do dospělosti, manželství a zakládání

¹ Podle Easterlina [2004] jsou rozhodujícím faktorem při výběru práce a chování na pracovním trhu preference, nikoliv aktuální ekonomická situace společnosti. Tyto preference jsou z velké části dětem vštěpovány během socializace, a preference tak odrážejí spíše ekonomickou situaci rodičů než dětí. Rostoucí důraz na materiální zabezpečení a snahu vydělávat peníze tak podle Easterlina neodrážejí nejistotu, již čelí děti, ale finanční problémy jejich rodičů v době, kdy dnešní mladé generace vyrůstaly.

rodiny a podle mnohých autorů se za dnešní demografickou transformací a zásadními změnami v životních drahách skrývají právě ekonomické problémy, kterým musejí mladí muži čelit² [Fussell et al. 2007; Kalmijn, Luijkx 2005; Sessler, Goldscheider 2004; Oppenheimer 2003; Xie et al. 2003; Raz-Yurovich 2010].

Naše kapitola má následující strukturu. V první části nejprve shrneme hlavní teorie vysvětlující, co pracovní mobilitu a nestabilitu pracovních drah ovlivňuje. Konkrétně se věnujeme globalizační teorii Petera Blossfelda a jeho spolupracovníků a ekonomické teorii zdůrazňující cyklický charakter pracovní mobility. Samozřejmě se nemůžeme vyhnout ani specifikům českého pracovního trhu, a to především tomu, jak pracovní mobilitu ovlivnila sociálně-ekonomická transformace, k níž došlo po pádu komunistického režimu. V další části pak formulujeme hypotézy o změnách ve stabilitě pracovních drah, které z daných teorií vyplývají, a poté je ověřujeme na datovém souboru Sociální koheze 2006 (SOÚ AV ČR). Empirickou analýzu mobility doplňujeme i stručným rozбором důvodů, proč první zaměstnání skončilo a zda se jednalo o změnu dobrovolnou, či nedobrovolnou.

2.1. Rostoucí nestabilita jako důsledek globalizace?

Teze, že rostoucí nestabilita zaměstnání a nejistota ohledně budoucnosti je klíčovým faktorem ve změně životních drah, je základním argumentem globalizační teorie z dílny Hans-Petera Blossfelda a jeho spolupracovníků [Blossfeld et al. 2006; Blossfeld et al. 2005]. Podle těchto autorů rozvinuté společnosti procházejí klíčovou sociální a ekonomickou transformací, pro kterou se ujal termín globalizace a kterou lze nejlépe charakterizovat čtyřmi vzájemně propojenými strukturálními posuny: 1) po pádu železné opony se dramaticky internacionalizovaly trhy; 2) i v rámci jednotlivých národních států se zvyšuje konkurence díky deregulaci, privatizaci a liberalizaci; 3) prudce se rozvíjejí moderní informační a komunikační technologie, které umožňují rychlé a stále se zrychlující šíření znalostí a vedou k vytváření globálních sítí spojujících globální trhy; a 4) roste význam trhů, které jsou čím dál tím víc závislé na náhodných šocích [Blossfeld et al. 2006; Blossfeld et al. 2005].

Spojení těchto čtyř globálních mechanismů pak vede k bezprecedentní úrovni strukturální nejistoty. Rostoucí konkurence a neoliberální posun vyžadující efek-

² Jedni z prvních, kdo tuto hypotézu formulovali, byli Valeria K. Oppenheimerová, Matthijs Kalmijn a Nelson Lim, kteří kritizovali přílišné zaměření demografických a sociologických studií na vliv ekonomické aktivity žen, což je negativním odkazem analýz vycházejících z tradice Garyho Beckera.

tivitu, produktivitu a ziskovost vytváří tlak na ceny, technologie a lidské zdroje, od nichž se vyžaduje rostoucí flexibilita [Blossfeld et al. 2006; Blossfeld et al. 2005]. Místo stabilních celoživotních zaměstnání, na která si zvykly poválečné generace, se tak stávají stále častějšími fragmentované, nestabilní a vysoce proměnlivé pracovní trajektorie. Tomuto vývoji by přitom měli čelit zvláště jedinci s nižším vzděláním, kteří nejsou dostatečně konkurenceschopní na pracovním trhu [Simonová, Soukup 2009]. Popisované sociálně-ekonomické změny a rostoucí nejistota pak podle zastánců globalizační teorie zásadním způsobem ovlivňují životní dráhy všech pracovníků, ale především mladých mužů a žen, kteří nemají dostatek pracovních zkušeností a nejsou chráněni principem seniority. Rostoucí nejistota a nestálost v počátcích pracovní dráhy jsou přitom v jejich případě zvláště závažné, protože pronikají i do ostatních domén života a ovlivňují jak formování partnerských svazků, tak zakládání rodiny.

Globalizační teorie je postavena na předpokladu, že lidé dávají přednost stabilnímu, dlouhodobému a bezpečnému zaměstnání před proměnlivou pracovní dráhou, rizikem nebo nezávislou výdělečnou činností (náhodou určitě není, že tato teorie vznikla v Německu). Skutečnost, že flexibilita a proměnlivost pracovních drah je vnímána jako negativní důsledek ekonomického a technologického vývoje, se odráží i v používaném jazyce: místo o pružnosti, mobilitě a relativní stabilitě se v globalizační perspektivě hovoří o nejistotě, nestabilitě, fragmentovaných či roztržitých kariérách. V této teorii je tak jen málo prostoru pro dobrovolnou změnu práce či pro představu, že někteří jedinci dávají přednost práci na částečný úvazek. Jak však ukážeme v následujících odstavcích, ne všichni souhlasí s tím, že lidé – a zvláště mladí na počátku své kariéry – nemají o změnu zaměstnání zájem nebo že roste nestabilita pracovních drah.

2.2. Pracovní mobilita jako součást ekonomického růstu a životních šancí?

Mezi kritiky globalizační teorie patří v úvodu již zmínění Peter Auer a Sandrine Cazes [2000], kteří poukazují na fakt, že změny v pracovní mobilitě a průměrné době strávené v zaměstnání mají cyklický charakter a celkově se nestabilita zaměstnání příliš nemění. V rozporu s globalizační teorií se nestabilita zvyšuje a průměrná délka zaměstnání zkracuje ne v obdobích ekonomických těžkostí, ale naopak v dobách ekonomického růstu a nízké nezaměstnanosti. Jejich analýzy dat z Evropy, Spojených států a Japonska tak nepotvrzují, že by ekonomická prosperita, během níž firmy bývají ochotnější nabízet stabilnější zaměstnání, pozitivně působila na stabilitu zaměstnaneckých drah.

Zmínění autoři nabízejí dvě vysvětlení této skutečnosti. První je spíše technického rázu – během ekonomického boomu se snižuje nezaměstnanost, díky čemuž na pracovním trhu přibývá jedinců s „nulovou“ délkou zaměstnání, což průměrnou dobu strávenou v zaměstnání zkracuje. Druhé vysvětlení odkazuje spíše k věcným změnám – v době ekonomického růstu a nízké nezaměstnanosti se totiž zaměstnanci chovají jinak a zvyšuje se počet dobrovolných odchodů, protože lidé mají více příležitostí najít zaměstnání, které jim lépe vyhovuje, případně se osamostatnit a začít podnikat. I když v době prosperity je méně zaměstnanců propuštěno, což by mělo dobu strávenou v zaměstnání v průměru zvyšovat, empirické analýzy ukazují, že dobrovolné odchody obvykle převyšují efekt nižšího propouštění. Opak platí v době ekonomické recese: pracovní mobilita se obvykle snižuje, protože propouštění, které by mělo průměrnou dobu strávenou v zaměstnání snižovat, bývá převáženo méně častými dobrovolnými odchody z práce [Auer, Cazes 2000].

Auer a Cazes tak docházejí k závěru, že pracovní trhy podléhají silněji nabídce ze strany zaměstnanců než poptávce ze strany zaměstnavatelů. Jejich analýzy rovněž zpochybňují předpoklad, že jedinci se snaží najít co nejrychleji co nejstabilnější zaměstnání. Naopak se zdá, že ekonomická prosperita dává lidem svobodu dosavadní zaměstnání opustit. Vyšší mobilita mladších zaměstnanců je pak podle nich vysvětlitelná nejen tím, že bývají prvním terčem při propouštění, ale i tím, že se mladí lidé často snaží získat pracovní zkušenosti různého typu nebo že jsou změny zaměstnání strategií, jak dosáhnout kariérního vzestupu. Analýzy Auera a Cazes se však liší od globalizační teorie ještě v jednom ohledu: ukazují totiž, že pouze ve čtyřech z šestnácti zemí, které byly předmětem jejich výzkumu, měli jedinci s vyšším vzděláním stabilnější zaměstnání. Toto zjištění nemusí být tak překvapivé, pokud opravdu platí, že přechody mezi zaměstnáními jsou primárně dobrovolné a lidé s vyšším lidským kapitálem mají ke změně práce více příležitostí.

2.3. Flexibilita práce jako součást restrukturalizace?

Kromě obecných ekonomických a sociologických teorií musíme v českém případě ještě přidat specifické vysvětlení spojené s přechodem z centrálně řízené ekonomiky k ekonomice tržní. Socialistické ekonomiky byly po desetiletí izolovány od zbytku světa a chráněny před případnou konkurencí a jejich podobu deformovala řada politických faktorů. Základní principy socialistického pracovního trhu se neřídily ekonomickou racionalitou a důrazem na produktivitu, ale marxistickou doktrínou o diktatuře proletariátu a jeho nadřazenosti nad ostatní-

mi typy zaměstnanců. V jejím důsledku byl podporován těžký průmysl a dělnické profese na úkor zaměstnání potřebných k rozvoji moderních technologických společností.

Pracovní trh stál na politice plné – a povinné – zaměstnanosti a za neúčast v pracovním procesu, vynechávání pracovních směn bez závažného důvodu nebo za předstírání pracovní neschopnosti (v komunistické terminologii stručně příživnictví) hrozilo vězení.³ Z hlediska našeho tématu je pak zvláště důležité, že se komunistický režim snažil maximálně potlačovat pracovní mobilitu. Motiv byl poměrně zřejmý: zaměstnanci, kteří se přesouvají z místa na místo, se hůře kontrolují a přesuny by navíc ztěžovaly práci socialistickým plánovačům. Místo pracovní mobility a flexibility se proto hovořilo o fluktuaci a jedinci s příliš různorodou pracovní zkušeností byli hanlivě označováni za fluktuanty.

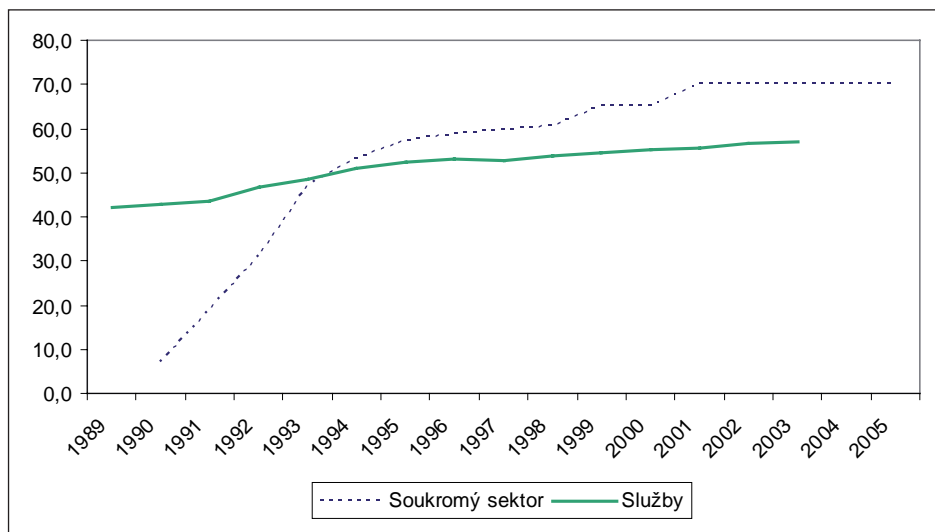
Pád komunistického režimu tak otevřel prostor pro přesun značné části pracovní síly do sektorů potřebných k fungování moderní ekonomiky.⁴ Během několika let se prudce zvýšily jak podíly pracovní síly zaměstnané ve službách, tak dramaticky narostla zaměstnanost v soukromém sektoru. Mezi roky 1989 a 2008 tak došlo ke zvýšení podílu zaměstnanců ve službách z přibližně 40 na 60 % a nejrychlejší růst zasáhl finanční a bankovní sektor, veřejnou správu, sociální služby, turismus a stravování. Spolu s přesunem pracovníků do služeb došlo ve stejném období k dramatickému nárůstu zaměstnanců v soukromém sektoru – v tomto případě se však nejednalo o nárůst pozvolný, ale skokový s nejintenzivnějším nárůstem v první polovině 90. let, kdy se počet pracovníků v soukromém sektoru zvýšil ze 7 na 70 % (viz Graf 2.1). Masivní přesuny na pracovním trhu dokumentuje například Večerník [1996], podle něhož v letech 1989 až 1995 práci změnily tři čtvrtiny mužů a zhruba polovina zažila dvě nebo více změn. Převažovala přitom vzestupná mobilita a přibližně v 60 % případů tito muži měnili práci s vyhlídkou, že si polepší.

³ Od roku 1965 platil § 203 trestního zákoníku, který stanovoval, že: „(1) Kdo pokračuje v soustavném vynechávání pracovních směn bez závažného důvodu nebo v předstírání pracovní neschopnosti, ač byl již pro takový čin postižen místním lidovým soudem nebo národním výborem, bude potrestán odnětím svobody až na jeden rok nebo nápravným opatřením. (2) Kdo se soustavně vyhýbá poctivé práci a dává se někým vydržovat nebo si prostředky k obživě opatřuje jiným nekalým způsobem, bude potrestán odnětím svobody až na tři léta.“ (Zdroj: Iuridictum. Encyklopedie o právu – <http://iuridictum.pecina.cz/>).

⁴ Ve světle nutné restrukturalizace a přesunu zaměstnanců do sektorů potřebných k fungování moderní servisní ekonomiky tak lze zvýšenou mobilitu a flexibilitu zaměstnání vnímat jako zdravý jev. Naopak příliš nízká mobilita je podle některých ekonomů dokladem o nedostatečné restrukturalizaci a neschopnosti ekonomiky přesunout nadbytečnou pracovní sílu jinde [Sorm, Terrell 2000].

Z hlediska nutné restrukturalizace tak můžeme očekávat vysokou mobilitu v prvních letech transformačního procesu, kdy bylo nutné přesunout značnou část pracovní síly do produktivnějších odvětví. Lze však předpokládat, že po několika turbulentních letech se pracovní trh mohl relativně ustálit.

Graf 2.1. Podíl pracovníků zaměstnaných v soukromém sektoru a ve službách, muži i ženy

Zdroj: ČSÚ.

2.4. Hypotézy

Každá z popsaných sociologických a ekonomických teorií o podobě pracovní mobility a stability zaměstnání nabízí jiný odhad vývoje pracovního trhu. Globalizační teorie předpokládá, že v moderních ekonomikách dochází k postupnému a nevyhnutelnému nárůstu nejistoty a nestability, a to především v souvislosti s otevíráním se hospodářství světovému ekonomickému prostoru. Na základě této teorie tedy můžeme ustavit hypotézu, že od konce 80. let, kdy začínají naše analýzy, dochází v České republice k nárůstu pracovní nestability, tento nárůst by však měl být zvláště patrný ve více „globalizovaných“ dobách. V českém případě se nabízejí jako přirozené milníky globalizace rok 1989, kdy došlo k pádu komunistického režimu, a rok 1995, kdy Česká republika vstoupila do Světové obchodní organizace a OECD a kdy byla – to především – zavedena volná smě-

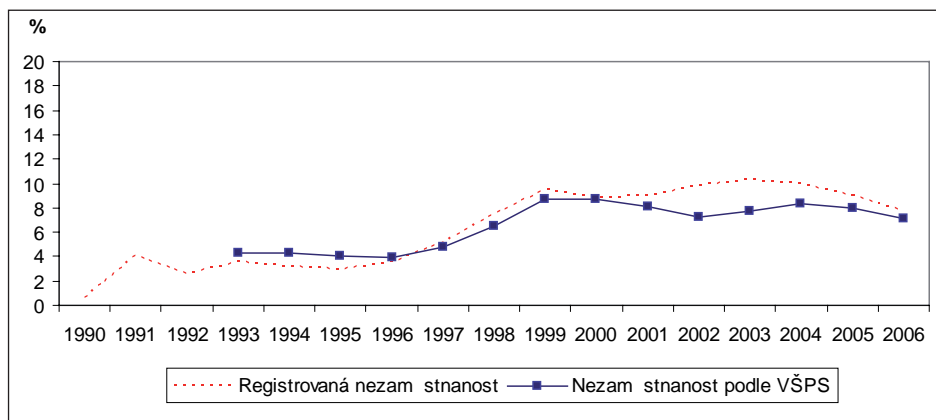
nitelnost české koruny. Pokud tedy globalizace a zapojení se do světového hospodářského prostoru nutně vede k nárůstu pracovní nestability, s každým dalším krokem ke globalizaci bychom měli v datech pozorovat nárůst pracovní mobility (hypotéza 1).

Ekonomická teorie Petera Auera a Sandriny Cazes [2000] předpovídá spíše cyklickou podobu pracovní mobility. V dobách nízké nezaměstnanosti by měla být pracovní mobilita poměrně vysoká, protože si pracovníci mohou dovolit hledat jiné zaměstnání a dobrovolná změna zaměstnání je běžná, naopak v době recese a nárůstu nezaměstnanosti by měla pracovní mobilita klesat. V českém případě se nezaměstnanost zjišťuje až od počátku 90. let, protože v centrálně řízené ekonomice socialistického období byla nezaměstnanost oficiálně nulová, byť odhady uskutečněné pro Ústřední výbor Komunistické strany Československa uváděly přibližně 30–60procentní skrytou nezaměstnanost [Možný 1994].⁵ Přestože na počátku 90. let začala nezaměstnanost oficiálně existovat, počty nezaměstnaných byly v prvních letech poměrně nízké a česká transformační strategie byla postavena na kompromisu nízké mzdy – nízká nezaměstnanost. S výjimkou přechodného zvýšení nezaměstnanosti v roce 1991, kdy bylo bez práce 4,1 procenta pracovní síly, se registrovaná nezaměstnanost držela až do roku 1996 pod 4 procenta. V roce 1997 začala nezaměstnanost narůstat a od roku 1998 neklesla pod 7%. Nejvyšší nezaměstnanost pak byla podle výzkumu Českého statistického úřadu (Výběrové šetření pracovních sil) v letech 1999 a 2004, kdy dosáhla 8,7, respektive 8,3 %, zatímco registrovaná nezaměstnanost dosáhla vrcholu v letech 1999 a 2003. Pokud tedy platí předpoklad, že nízká nezaměstnanost rovná se vysoká mobilita, měli bychom být v českém případě svědky cyklického nárůstu a poklesu pracovní mobility. Nejvyšší mobilita by pak měla být zhruba do roku 1997 a pak v období mezi rokem 2001 až 2003 (hypotéza 2).

Naše poslední hypotéza je pak založena na tezi o mobilitě jako důsledku restrukturalizace hospodářství a přesunu zaměstnanců do odvětví, která jsou potřebnější v moderních servisních a technologických ekonomikách. Na základě této teorie lze očekávat vysokou mobilitu zvláště v prvních letech po pádu komunistického režimu, zatímco v druhé polovině 90. let by se měl pracovní trh ustálit (hypotéza 3).

⁵ Popis tohoto fascinujícího výzkumu přináší Možný [1994]. První metoda odhadující skrytou nezaměstnanost byla založena na třech údajích: 1) počtu pracovníků, kteří nebyli v době oficiální pracovní doby na pracovišti vůbec přítomni; 2) počtu pracovníků, kteří sice byli fyzicky na pracovišti, ale nic nedělali; a 3) počtu pracovníků, kteří byli v práci a vykonávali nějakou činnost, kterou by však bylo možné zrušit bez jakéhokoliv dopadu na produktivitu pracoviště. Do těchto tří kategorií spadalo přibližně 30 % pracovní síly. Při metodě vycházející z produktivity práce dosahovaly odhady skryté nezaměstnanosti až 60 %.

Graf 2.2. Nezaměstnanost v České republice v letech 1990–2006, muži i ženy

Zdroj: ČSÚ.

2.5. Data a metoda

Tři hypotézy popsané v předcházejících odstavcích testujeme na datech z výzkumu Sociální soudržnost 2006 (Sociologický ústav AV ČR). Toto šetření se prvotně soustřeďovalo na vnímání sociálních nerovností a spravedlnosti, dotazník však obsahoval i krátký přehled zaměstnaneckých statusů od roku 1989. Dotazovaní měli uvést své ekonomické postavení, v jakém roce toto postavení začalo, kdy skončilo, zda se jednalo o podnikání, zda měli podřízené (a případně kolik) a důvod, proč daný ekonomický status skončil. V dotazníku máme dále informaci o tom, v jakém roce respondent nastoupil do svého prvního zaměstnání (případně začal podnikat), o jaké zaměstnání se jednalo a jaké postavení zastával v roce 1988. Na základě údajů o prvních zaměstnáních, ekonomickém postavení v roce 1988 a stavech od roku 1989 můžeme sestavit délku trvání prvních zaměstnání od roku 1987.⁶

Výhodou těchto dat je, že pokrývají relativně dlouhé časové období (1987–2005/2006), jejich nedostatek ale spočívá v tom, že máme k dispozici pouze hrubé roční údaje a tazatelé zaznamenávali pouze nejvýznamnější změny, což může vést k podhodnocení mobility, protože nebereme v úvahu krátkodobá zaměstná-

⁶ Údaje o zaměstnáních před rokem 1989 jsou tak založeny na srovnání zaměstnání v roce 1987, 1988 a prvního statusu po roce 1989. Pokud například dotazovaný muž uvedl, že nastoupil do prvního zaměstnání v roce 1987, avšak v roce 1988 již nahlásil jiný typ zaměstnání, víme, že z první práce odešel během prvního roku.

ní. Vzhledem k tomu, že je však naším cílem srovnání v čase, nemusí se jednat o problém zásadní, protože jsou tímto nedostatkem ovlivněna data v celém sledovaném období. Pozitivem relativně hrubých údajů navíc je, že se můžeme soustředit na nejvýznamnější změny bez ohledu na sezónní výkyvy.

Používáme dva typy analýzy přežití. Nejprve odhadujeme křivky přežití pomocí metody Kaplan-Meier.⁷ Metoda Kaplan-Meier odhaduje, jak dlouho pozorování „přežije“ v daném stavu, v našem případě tedy odhadujeme, jak dlouho trvá, než pozorovaný muž odejde ze svého prvního zaměstnání. Pomocí této metody tak získáme grafy ukazující, jaký podíl mužů zůstává po jednom, dvou, třech, čtyřech atd. letech stále ve svém prvním zaměstnání. Porovnáváme přitom zaměstnání, která začala v různých časových obdobích, díky čemuž můžeme posoudit a graficky zobrazit relativní stabilitu zaměstnání zahájených v daných obdobích. Můžeme tedy například srovnávat podíl mužů, kteří odešli ze svého prvního zaměstnání během prvních tří let v různých časových obdobích. Využíváme v tomto případě pouze zaměstnání nahlášená v tabulce statusů od roku 1989, ale v odhadech korigujeme skutečnost, že tak z analýz vypadávají zaměstnání, která se roku 1989 „nedožila“, tj. používáme korekci „pozdního vstupu“. Celkově jsou tedy v tomto případě naše analýzy založeny na 305 případech prvních zaměstnání.

V druhém kroku pak přistupujeme k regresním analýzám, v nichž můžeme kontrolovat další intervenující faktory. Abychom určili relativní riziko (šance), že jedinec odejde ze svého prvního zaměstnání (bez ohledu na to, proč zaměstnání skončilo), jsme data transformovali do tzv. člověkoroků⁸ a použili jsme analýzu přežití s diskretním časem (*discrete time survival analysis*). Pokud je jedinec stále ve svém prvním zaměstnání, pozorování je cenzorované v době sběru dat. Pokud z prvního zaměstnání odešel kvůli základní vojenské službě nebo odešel do důchodu (můžeme předpokládat, že se jedná o důchody invalidní), pozorování je cenzorované v době, kdy k tomu došlo. V případě, že první zaměstnání skončilo (ne však z důvodu vojenské služby nebo invalidního důchodu), došlo k tzv. události, jejíž pravděpodobnost odhadujeme (více o analýze přežití a používané terminologii viz [Cleves et al. 2004; Blossfeld, Rohwer 2002]). Celkově máme k dispozici informaci o 317 prvních zaměstnáních od roku 1987.

⁷ Její výhodou je, že na rozdíl od klasických tabulek úmrtnosti její výsledky nezávisí na zvolených intervalech.

⁸ Tato transformace konkrétně znamená, že se každý rok strávený v daném zaměstnání stává samostatným řádkem. Jedinec, který strávil v prvním zaměstnání pět let, tak je v datech reprezentován pěti řádky, muž, který odešel po 7 letech, je reprezentován 7 řádky. V analýze přežití se pak odhaduje pravděpodobnost odchodu za předpokladu, že zaměstnání dosud neskončilo.

Závislá proměnná je tedy pravděpodobnost (riziko), že zaměstnání skončilo v daném roce, za předpokladu, že k tomu nedošlo v předchozím období a že pozorování do daného roku přežilo. Jinými slovy, například pravděpodobnost odchodu v pátém roce zaměstnání odhadujeme pouze pro muže, kteří jej neopustili v prvních čtyřech letech. Jako nezávislé proměnné do analýzy vstupují délka doby strávené v zaměstnání (tj. jak dlouho muž v zaměstnání pracuje – tj. trvání), věk nástupu do prvního zaměstnání, vzdělání, zda se jednalo o samostatné podnikání nebo zaměstnání, a kalendářní rok, kdy byl pozorovaný jedinec vystaven riziku, že jeho práce skončí. Poslední jmenovaná proměnná nám pomůže určit, zda se riziko odchodu v jednotlivých letech (obdobích) změnilo.

V posledním kroku pak analyzujeme důvody, proč zaměstnání skončilo, k čemuž používáme jednoduchou kontingenční tabulku. Respondenti mohli vybrat z 10 možností: 1) zrušení pracovního místa (reorganizace, zrušení podniku, apod.); 2) propuštění z jiných důvodů (kvalifikace, výkon, konflikty na pracovišti...); 3) z rodinných důvodů (rodinné události, stěhování, změna zdravotního stavu); 4) z finančních důvodů; 5) naskytla se výhodná příležitost; 6) snaha o lepší pracovní podmínky; 7) možnost lépe využít kvalifikaci, získat zajímavější práci; 8) snaha o samostatné podnikání; 9) jiné důvody; 10) zřejmé důvody (mateřská – rodičovská – dovolená, vojenská služba, ukončení studia, důchodový věk...). Takto formulovaná otázka není ideální k tomu, abychom určili, zda se jedná o dobrovolný, či nedobrovolný odchod. Původní desetibodovou škálu jsme se však přeci jen pokusili kategorizovat na odchody dobrovolné a nedobrovolné. Jako nedobrovolné označujeme první dvě možnosti (zrušení pracovního místa a propuštění), za dobrovolné považujeme možnosti 5–8 (výhodná příležitost, lepší pracovní podmínky, lepší využití kvalifikace, snaha podnikat). Možnosti 3, 4, 9 a 10 jsme zařadili do kategorie neutrální.

2.6. Výsledky analýz

2.6.1 Deskriptivní charakteristiky souboru

Celkově máme k dispozici informace o 317 prvních zaměstnáních v období 1987–2006. V 298 případech (94,1 %) měl muž v době nástupu již ukončené nejvyšší dosažené vzdělání, 19 jedinců (5,9 %) dokončilo (či si doplnilo) školu až po nástupu do zaměstnání. Vzhledem k nízkému počtu jedinců, jejichž vzdělání se v průběhu prvního zaměstnání mohlo změnit, a vzhledem k tomu, že v datech není údaj o průběhu vzdělanostní dráhy, pracujeme se vzděláním jako s proměnnou, která je konstantní v čase. Jak ukazuje Tabulka 2.1, přibližně 12 % mužů

Proměny rodinných a profesních startů

v našem vzorku nastoupilo do svého prvního zaměstnání před rokem 1989 (tj. v roce 1987 nebo 1988). Tabulka 2.2 dokumentuje, že ve většině případů se jednalo o zaměstnanecký poměr a pouze necelých 8 % dotazovaných mužů zahájilo svoji pracovní kariéru podnikáním. Stejná tabulka pak dokládá, že přibližně 13 % respondentů dosáhlo vysokoškolského vzdělání, více než dvě pětiny měly maturitu a necelých 40 % bylo vyučených.

Tabulka 2.1. Rok nástupu do prvního zaměstnání v analyzovaném vzorku (%), muži

Rok	%	Rok	%
1987	6,6	1997	4,1
1988	5,1	1998	5,1
1989	8,8	1999	5,4
1990	6,9	2000	4,4
1991	5,7	2001	4,1
1992	5,1	2002	5,4
1993	6,6	2003	2,5
1994	4,7	2004	4,1
1995	6,3	2005	3,8
1996	5,1	2006	0,3
Celkem			100,0

N = 317

Zdroj: Sociální koheze 2006, SOÚ AV ČR.

Tabulka 2.2. Vzdělání a typ prvního ekonomického statusu v analyzovaném vzorku (%), muži

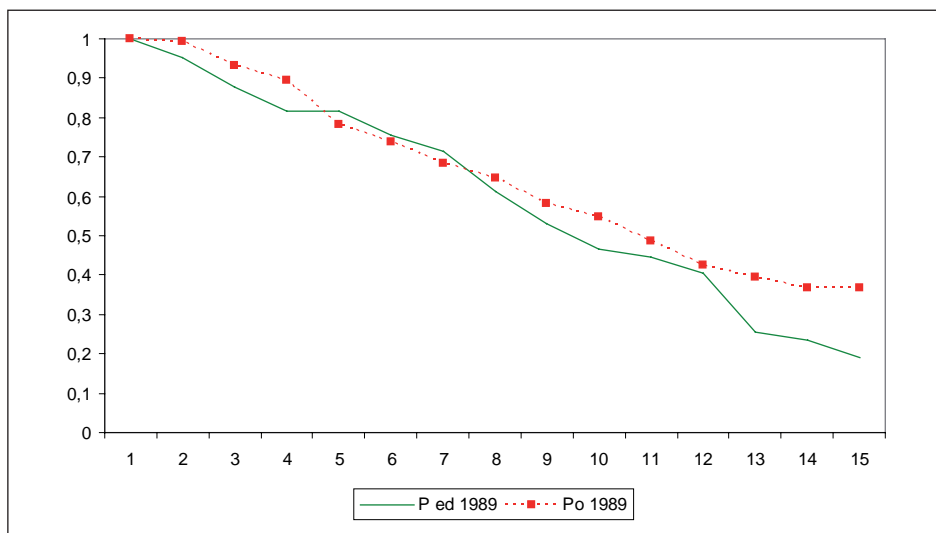
	Nejvyšší dokončené vzdělání
Základní	5,1
Vyučen	38,3
Maturita	42,7
VŠ	13,9
Celkem	100,0
N =	316
	Podnikání x Zaměstnání
Zaměstnanec	92,4
OSVČ	7,6
Celkem	100,0
N =	317

Zdroj: Sociální koheze 2006, SOÚ AV ČR.

2.6.2 Vývoj stability prvního zaměstnání

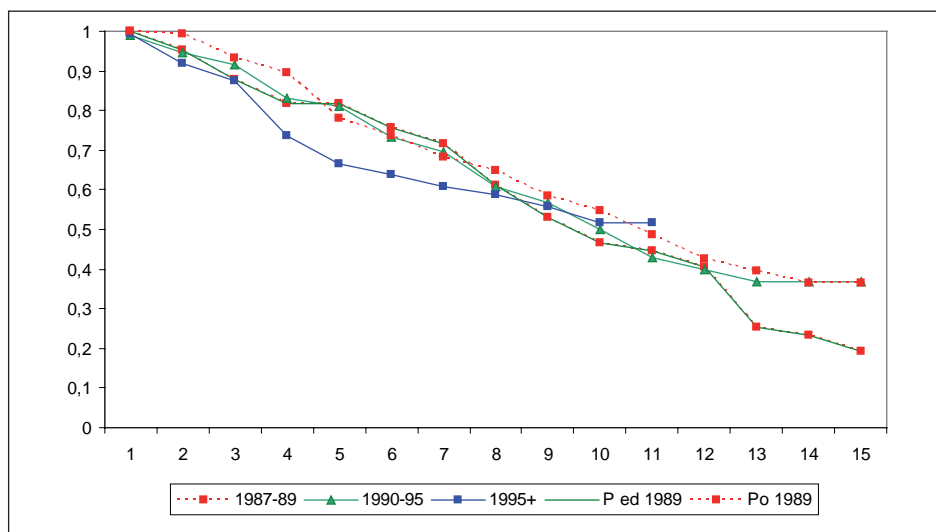
Grafy 2.3–2.5 ukazují kumulativní podíl respondentů, kteří odešli ze svého prvního zaměstnání do 15 let od nástupu. Pokud se zaměstnanecké dráhy mladých opravdu stávají nestabilními, měly by se tyto kumulativní podíly zvyšovat v čase. První graf proto srovnává jedince, kteří do zaměstnání nastoupili do roku 1989 (tj. v letech 1987–1989), se všemi ostatními. Zobrazená křivka však nenaznačuje, že by muži, kteří nastoupili do své první práce po roce 1989, čelili vyšší nestabilitě zaměstnaneckých drah, existenci rozdílů pak nepotvrdil ani statistický test. Graf 2.2 testuje globalizační hypotézu a rozlišuje mezi kariérními drahami zahájenými před rokem 1989, drahami, které začaly v letech 1990 až 1995, tedy v době otevírání se české ekonomiky, ale před vstupem do významných mezinárodních ekonomických organizací a před zavedením úplné směnitelnosti koruny, a drahami zahájenými v posledním, „globalizovaném“ období po roce 1995. Křivka naznačuje, že se po roce 1995 mohla zvýšit nestabilita střednědobých zaměstnání (tj. těch mezi čtvrtým a osmým rokem trvání), ale ani v tomto případě se nejedná o rozdíl statisticky významný. V posledním kroku jsme pak pozorované období rozdělili do tříletých intervalů. Graf naznačuje, že pracovní dráhy zahájené v letech 1996 až 1998 a poté po roce 2002 by mohly být méně stabilní

Graf 2.3. Křivka přežití v prvním zaměstnání, metoda Kaplan-Meier
(podle nástupu do zaměstnání), muži

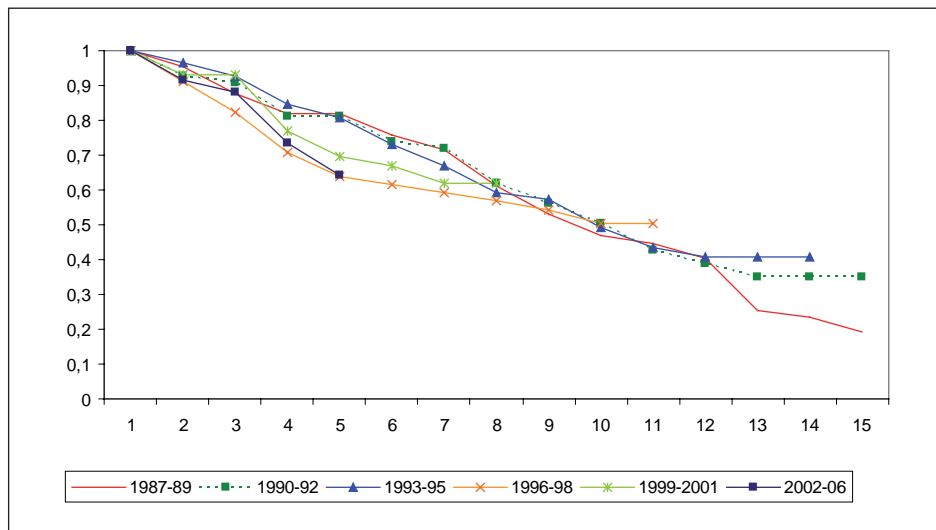
Zdroj: Sociální koheze 2006, SOÚ AV ČR.

**Graf 2.4. Křivka přežití v prvním zaměstnání, metoda Kaplan-Meier
(podle nástupu do zaměstnání), 1987–1995+, muži**

Zdroj: Sociální koheze 2006, SOÚ AV ČR.

**Graf 2.5. Křivka přežití v prvním zaměstnání, metoda Kaplan-Meier
(podle nástupu do zaměstnání), 1987–2006, muži**

Zdroj: Sociální koheze 2006, SOÚ AV ČR.

ve střednědobém horizontu, rozdíly však opět nejsou statisticky významné (důvodem může být, že v datovém souboru máme pouze 9 odchodů ze zaměstnání, které začalo po roce 2002).

2.6.3 Co ovlivňuje rizika odchodu z prvního zaměstnání?

V následujícím kroku se nesoustředíme na to, ve kterém roce zaměstnání začalo, ale ve kterém roce byl muž vystaven riziku, že jeho první zaměstnání skončí. Přehled odhadovaných modelů přináší Tabulka 2.3. První model bere v úvahu pouze dobu strávenou v daném zaměstnání. Vzhledem k tomu, že koeficient pro délku strávenou v zaměstnání je statisticky významný a pozitivní, musíme usoudit, že čím déle daný jedinec je v zaměstnání, tím větší pravděpodobnost je, že z práce odejde. Pro případ, že vliv doby strávené v zaměstnání nemá lineární průběh, jsme testovali i model, v němž se trvání měřilo jako sada binárních proměnných, což nám umožnilo odhadnout riziko pro každý rok zvlášť (jinými slovy: použili jsme sadu 14 dummy proměnných). Ačkoliv statistický test (log-likelihood ratio test) ukazuje zlepšení modelu, BIC (Bayesovské informační kritérium) naznačuje, že model je pře-specifikován (tj. máme v něm mnoho zbytečných parametrů) a z detailnějšího pohledu na jednotlivé koeficienty je patrné, že průběh víceméně lineární je. Z tohoto důvodu jsme se rozhodli použít jeden lineární parametr.

Model 2 přidává ostatní kontrolní proměnné: věk, kdy muž do svého prvního zaměstnání nastoupil, jeho nejvyšší ukončené vzdělání a rozlišení, zda se jednalo

Tabulka 2.3. Odhadované koeficienty logistické regrese se závislou proměnnou konec prvního zaměstnání, muži

	M1	M2	M3
Trvání	0,079 **	0,093 **	0,096 **
Věk při nástupu		-0,119 **	-0,115 **
Vzdělání			
Vyučen		0,014	0,043
Maturita		0,216	0,220
VŠ		0,957 *	0,972 *
Podnikání		-3,099 **	-3,068 **
Rok (19 dummy proměnných)			viz Graf 2.6
Konstanta	-2,963 **	-0,721	0,998

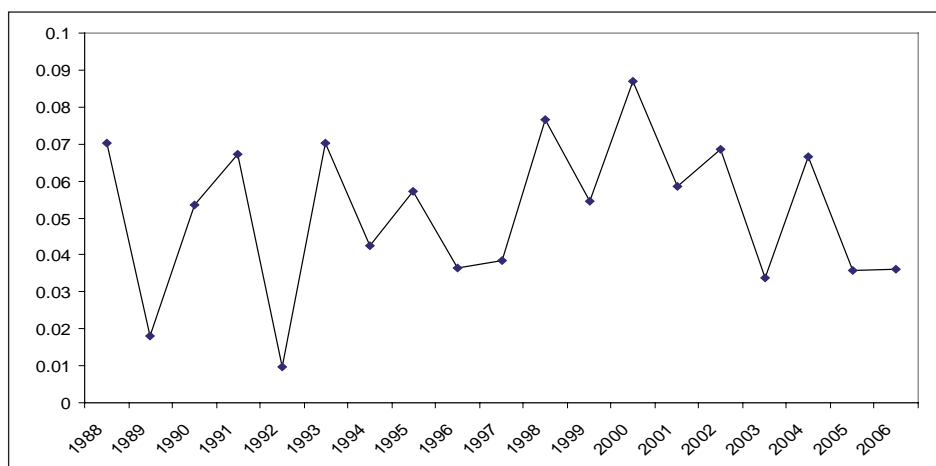
Zdroj: Sociální koheze 2006, SOÚ AV ČR.

Poznámka: N = 315 (2224 člověkoroků); * p<0,05 ; ** p<0,00.

o podnikání či zaměstnanecký poměr. Z modelu vyčteme, že muži, kteří do svého prvního zaměstnání vstoupili ve vyšším věku, mají o něco stabilnější pracovní dráhy, což nepochybně souvisí s vyšší vzdělání. Věk však hraje roli i poté, co úroveň nejvyššího dosaženého vzdělání bereme v úvahu. Zároveň ale platí, že poté, co kontrolujeme efekt věku, mají vysokoškoláci o něco vyšší šance ze svého prvního zaměstnání odejít než lidé s nižším vzděláním. Efekt vzdělání i věku je však relativně slabý ve srovnání s významem, který má to, zda se jednalo o buď samostatné podnikání, či o zaměstnání. Zaměstnanci mají totiž přibližně 20násobnou pravděpodobnost, že přestanou v daném zaměstnání pracovat, než mají podnikatelé, že s podnikáním skončí.

Poslední model pak přidává informaci o jednotlivých letech, tj. odhaduje, jaká je pravděpodobnost, že zaměstnání skončí v daném roce, poté, co kontrolujeme základní charakteristiky ekonomického statusu, vzdělanostního kapitálu a délku strávenou v zaměstnání. Přehled odhadovaných pravděpodobností odchodu z prvního zaměstnání v letech 1988–2006 přináší Graf 2.6. Jak na něm vidíme, naše analýzy nenaznačují, že by se nestabilita pracovních drah (v tomto případě měřená pravděpodobností odchodu z prvního zaměstnání) ve sledovaném období významně změnila. Jistý – byť relativně malý – nárůst této pravděpodobnosti můžeme pozorovat po roce 1998, tj. v období zvýšené nezaměstnanosti. Pracovní mobilita zachycená v datech Sociální soudržnost 2006 se tak nejvíce blíží hypotéze o cyklickém charakteru pracovní nestability.

Graf 2.6. Odhadované pravděpodobnosti odchodu z prvního zaměstnání, muži

Zdroj: Sociální koheze 2006, SOÚ AV ČR.

2.6.4 Převládá dobrovolná mobilita, nebo mobilita nedobrovolná?

V poslední podkapitole se budeme věnovat otázce, zda je pracovní mobilita obecně nechťená. Roztřídili jsme proto důvody, kterými respondent vysvětloval ukončení daného statusu (otázka byla pokládána pouze v tabulce zaznamenávající socioekonomické statusy po roce 1989). Jak jsme se již v úvodu zmínili, naše data přinášejí alespoň přibližné informace, byť ne zcela ideální, které umožňují rozlišit dobrovolné a nedobrovolné odchody. Na jejich základě se můžeme pokusit nastínit základní možné trendy. Naším základním zjištěním je, že se nezdá, že by čeští mladí muži odcházeli ze svého prvního zaměstnání především nedobrovolně. Dobrovolné odchody se zdají převažovat ve všech pozorovaných obdobích. Mezi dobrovolné odchody jsme zahrnuli odchody kvůli lepším pracovním podmínkám a příležitostem, kvůli lepšímu využití kvalifikace nebo z důvodu podnikání. Třídění druhého stupně a chí-kvadrátový test navíc nepotvrzují, že by se podíl nedobrovolných a dobrovolných odchodů významně měnil. V období 1989–1995 například označilo odchod z prvního zaměstnání za dobrovolný 46 % mužů, kteří zaměstnání opustili, v období 1996–2000 tak učinilo 51 % a v období 2001–2006 42 %.

Zajímavý – i když statisticky nevýznamný – trend však můžeme pozorovat při srovnání nedobrovolných odchodů (tj. propuštění ze zaměstnání) a „neutrálních“ důvodů při změně zaměstnání (neutrálních ve smyslu, že jsme z dané klasifikace nemohli určit, zda se jedná o změnu spíše dobrovolnou, či nedobrovolnou). Mezi neutrální důvody byly zařazeny např. odchod z rodinných důvodů nebo z důvodu stěhování. Zdá se totiž, že v prvním srovnávaném období (tj. v letech 1989–1995) byly nedobrovolné odchody poměrně ojedinělé (tvořily jen 9 % odchodů), zatímco téměř polovina mužů hlásila „neutrální“ důvod odchodu (45 %). V posledním sledovaném období však přibýlo nedobrovolných odchodů na úkor „neutrálních“ důvodů.

2.7. Závěr

Jak jsme zmínili v úvodu, rozsáhlá sociologická literatura argumentuje tím, že životní dráhy dnešních mladých lidí jsou do značné míry ovlivněny rostoucí nestabilitou zaměstnaneckých drah. I když je tento přístup poměrně populární, četní kritikové namítají, že předpoklad o rostoucí nestabilitě pracovních drah není opodstatněný a empiricky doložený. V této kapitole jsme se pokusili k dané diskusi přispět a analyzovat mobilitní data s cílem zjistit, zda narůstá nestabilita prvních zaměstnání. Naše analýzy tento předpoklad nepotvrdily, naopak nazna-

čují, že pracovní mobilita se výrazně nezvýšila. Naše výsledky tak do značné míry odpovídají analýzám pracovních drah mužů ve středním věku, které rovněž nepotvrzují domněnku, že na českém pracovním trhu narůstal podíl nestálých a fragmentovaných zaměstnaneckých trajektorií [viz Hamplová, Kreidl 2006].

Použitá literatura

- Auer, P., S. Cazes. 2000. „The resilience of the long-term employment relationship: Evidence from the industrialized countries.“ *International Labour Review* 139 (4): 379–408.
- Blossfeld, H.-P., E. Klijzing, K. Kurz, M. Mills (eds.). 2005. *Globalization, Uncertainty and Youth in Society*. London, New York: Routledge.
- Blossfeld, H.-P., M. Mills, F. Bernardi. 2006. *Globalization, Uncertainty, and Men's Careers: an International Comparison*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Blossfeld, H.-P., G. Rohwer. 2002. *Techniques of Event History Modeling. New Approaches to Causal Analysis*. Mahwah, NJ, London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Cleves, M. A., W. W. Gould, R. G. Gurierrez. 2004. *An Introduction to Survival Analysis Using Stata*. College Station, TX: Stata Press.
- Easterlin, R. A. 2004. *The Reluctant Economist. Perspectives on Economies, Economic History, and Demography*. Cambridge, New York, Port Melbourne, Madrid, Cape Town: Cambridge University Press.
- Edin, K., J. M. Reed. 2005. „Why don't they just get married? Barriers to marriage among the disadvantaged.“ *Future of Children* 15 (2): 117–137.
- Fussell, E., A. H. Gauthier, A. Evans. 2007. „Heterogeneity in the transition to adulthood: The cases of Australia, Canada, and the United States.“ *European Journal of Population / Revue Européenne de Démographie* 23 (3–4): 389–414.
- Hamplová, D. 2006. „Women and Labor Market in the Czech Republic: Transition from Socialist to Social Democratic Regime.“ Pp. 224–246 in H.-P. Blossfeld, H. Hofmeister (eds.). *Globalization, Uncertainty, and Women's Careers: An International Comparison*. Cheltenham, Northampton, MA: Edward Elgar.
- Hamplová, D., M. Kreidl. 2006. „The winners in a globalizing world: mid-career men in the Czech Republic.“ Pp. 269–295 in H.-P. Blossfeld, M. Mills, F. Bernardi (eds.). *Globalization, Uncertainty and Men's Career*. Cheltenham, Northampton, MA: Edward Elgar.
- Kalmijn, M., R. Luijkx. 2005. „Has the reciprocal relationship between employment and marriage changed for men? An analysis of the life histories of men born in the Netherlands between 1930 and 1970.“ *Population Studies. A Journal of Demography* 59 (2): 211–231.
- Marshall, K. 2001. „Part-time by choice.“ *Statistics Canada – Perspectives* 75-00-XPE (Spring): 20–27.
- Možný, I. 1994. „Pokus o mimoekonomické vysvětlení současné plné zaměstnanosti v České republice.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 30 (4): 463–473.
- Oppenheimer, V. K. 2003. „Cohabiting and Marriage during Young Men's Career-Development Process.“ *Demography* 40 (1): 127–149.
- Oppenheimer, V. K., M. Kalmijn, L. Nelson. 1997. „Men's Career Development and Marriage Timing During a Period of Rising Inequality.“ *Demography* 34 (3): 311–330.

- Raz-Yurovich, L. 2010. „Men’s and women’s economic activity and first marriage: Jews in Israel, 1987-1995.“ *Demographic Research* 22 (29): 933–964.
- Sassler, S., F. Goldscheider. 2004. „Revisiting Jane Austen’s theory of marriage timing – Changes in union formation among American men in the late 20th century.“ *Journal of Family Issues* 25 (2): 139–166.
- Schmidt, S. R., S. V. Svorny. 1998. „Recent trends in job security and stability.“ *Journal of Labor Research* 19 (4): 647–668.
- Simonová, N., P. Soukup. 2009. „Reprodukce vzdělanostních nerovností v České republice po sametové revoluci v evropském kontextu.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 45 (5): 935–965.
- Sorm, V., K. Terrell. 2000. „Sectoral Restructuring and Labor Mobility: A Comparative Look at the Czech Republic.“ *Journal of Comparative Economics* 28 (3): 431–455.
- Večerník, J. 1996. *Změny na trhu práce a v materiálních podmínkách života v České republice v období 1989-1995*. Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky.
- Xie, Y., J. M. Raymo, K. Goyette, A. Thornton. 2003. „Economic potential and entry into marriage and cohabitation.“ *Demography* 40 (2): 351–367.

3. Rodina nebo zaměstnání? aneb Jak český sociální stát podporuje zaměstnanost žen s malými dětmi v evropském kontextu

Eva Mitchell

Již mnoho bylo v odborných statích napsáno o tom, že mladí lidé zakládají rodiny v průměru o několik let později, než tomu bylo před dvaceti lety. Důvody jsou mnohé a názory na to, které z těchto důvodů hrají větší či menší roli, se různí. V zásadě však existují dva hlavní názorové směry. První říká, že změna časování životních událostí je zejména důsledkem změn hodnot ve společnosti a rozšíření možností, které se před mladými lidmi otevírají. Druhý klade odsouvání zakládání rodiny za vinu především ekonomickým vlivům, resp. přímým i nepřímým nákladům spojeným s výchovou dítěte, neuspokojivé bytové situaci mladých lidí a požadavkům kladeným na udržení zaměstnání či kariéry. Ve skutečnosti se tyto vlivy doplňují a prolínají. Například narození prvního dítěte je obvykle více ovlivněno osobní hodnotovou orientací a jednáním vrstevníků spíše než kalkulováním ekonomické náročnosti přírůstku do rodiny. U druhého dítěte hrají často větší roli praktické aspekty jako finance a ekonomické zajištění rodiny [srov. PPAS 2006; Philipov et al. 2009; Rostgaard 2003]. Je nasnadě, že pokud narození dítěte znamená vzhledem k situaci na trhu práce a nastavení rodinné politiky více méně automaticky ztrátu zaměstnání pro jednoho z rodičů na několik let, plánování rodiny bude touto skutečností ovlivněno. Jednou z možností, jak zajistit rodině ve fázi růstu dostatečný přísun peněz, je časný návrat „pečujícího“ rodiče do zaměstnání, ať už na plný, či na částečný úvazek. Takovýto krok s sebou pochopitelně nese nutnost sdílet péči o dítě s druhým rodičem, popř. s prarodičem, nebo zařízením péče o děti. Dětské vývojové psychologové se shodují na tom, že je zejména v prvních letech života dítěte nezbytné, aby tato péče byla kvalitní a dítěti se jejím prostřednictvím dostalo tak důležitého pocitu bezpečí a lásky. Cílem této kapitoly není diskutovat o tom, zda jsou tuto péči schopni zajistit pouze rodiče či blízcí, ani o tom, jak dlouho dítě tuto vysoce individuální péči potřebuje. Snaží se však zjistit, do jaké míry umožňuje česká sociální politika rodičům vybrat si, jakou cestu si zvolí, resp. které cesty předkládá jako finančně výhodnější.

Kapitola nahlíží na problematiku sladování péče o děti a pracovních povinností z pohledu rodinného rozpočtu a snaží se odpovědět na otázku, zda čes-

ká rodinná politika napomáhá sdílení péče o malé děti oběma rodiči, jaký zásah do rozpočtu znamená umístění batolete do jeslí či mateřské školy a nakolik je (ne)výhodné zůstat s dítětem několik let doma. Abychom mohli objektivněji posoudit, jak na tom rodiny s malými dětmi v České republice jsou, zjištěné údaje jsou zasazeny do širšího evropského kontextu. Pozornost je zejména zaměřena na srovnání s dalšími střeoevropskými a východoevropskými zeměmi, které ze sociálně rodinného hlediska prošly za éry komunismu podobným vývojem a jsou i dnes často řazeny do jednoho typu rodinné politiky.

3.1. Děti, domácnost a zaměstnání

V posledním desetiletí se diferenciací většiny zemí v podílu zaměstnaných žen v populaci snížila [Bradshaw 2005: 8].¹ Velký rozdíl mezi zaměstnaností žen a mužů je však (zejména vlivem nízké účasti vdaných žen na trhu práce) stále vidět ve Španělsku, Řecku a Itálii, ale také v Lucembursku, Irsku, Nizozemí, Německu a Belgii. Česká republika leží v kontextu uvedených evropských zemí v pomyslném středním pásmu. Průměrný rozdíl v míře zaměstnanosti mužů a žen v České republice činil v roce 2004 u bezdětných osob přibližně 5 procentních bodů, ale téměř 34 procentních bodů u osob s více než jedním dítětem. Přítomnost dítěte snižuje míru zaměstnanosti žen ve většině evropských zemí. Ještě významnější je změna ekonomického statusu žen se dvěma a více dětmi. Z tohoto pohledu patří Česká republika spolu např. s Německem či Irskem mezi státy s nejvyšším poklesem míry zaměstnanosti matek vzhledem k bezdětným ženám [Matějková, Paloncyová 2004: 20; European Commission 2010]. Mezi země, kde má počet dětí nejmenší vliv na míru zaměstnanosti žen, patří skandinávské a jihoevropské státy. Zatímco ve Skandinávii je to tím, že ženy si díky husté síti finančně dostupných jeslí a mateřských škol snadno udržují zaměstnání, na jihu Evropy tkví důvod malého rozdílu v míře zaměstnanosti žen bezdětných a žen s dětmi spíše v tom, že zaměstnanost žen je v tomto regionu obecně nízká.

Nárůst zaměstnanosti matek s sebou nese požadavek sloučit nějakým způsobem pracovní a rodinnou sféru.² Přestože muži sdílí čím dál tím víc povinností v domácnosti, rozložení práce není ani zdaleka rovnoměrné a matky musejí zastávat oboje – práci i péči o domácnost. S výjimkou skandinávských zemí, kde stát již dlouho uplatňuje politiku rovných příležitostí, klesá procento zaměstnaných žen s počtem dětí v rodině (zejména při třech a více dětech). Jedním z ře-

¹ Bradshaw vychází z dat OECD z let 2001, 2002, 2003 a 2004.

² Přehled systému rodinných politik ve vybraných evropských zemích podávají např. Matějková a Paloncyová [2004].

šení, jak sladit práci a rodinu, jsou zkrácené úvazky. Prvenství v podílu částečných úvazků drží Nizozemsko spolu s Velkou Británií a Německem. Pro všechny země je shodná pozitivní souvislost mezi počtem dětí a podílem žen pracujících na zkrácený úvazek. Pro muže, kteří pracují na částečný úvazek v porovnání s ženami velmi zřídka, je typický spíše opačný trend. Přítomnost dětí vede ke snižování podílu mužů pracujících na částečný úvazek, pravděpodobně v souvislosti s potřebou lépe uživit rodinu a tlumit dopad omezení rodinného rozpočtu po ztrátě či snížení příjmu ženy. Tradiční dělba rolí je zde zřejmá. Nižší pracovní úvazky umožňují ženám lépe skloubit péči o domácnost a děti s profesním životem. V celoevropském měřítku jsou to především matky s vysokoškolským vzděláním, které často přecházejí z plného úvazku na úvazek zkrácený [Matějková, Palonciová 2004: 20]. Pro české ženy, a ženy z bývalého východního bloku obecně, však není tato strategie zatím příliš typická. Je tomu tak především proto, že nabídka pracovních míst se zkráceným úvazkem či flexibilní pracovní dobou je v porovnání se zahraničím velmi nízká. Podle OECD v ČR v roce 2004 dosahoval podíl žen ve věku 25–54 let pracujících na částečný úvazek pouze 4 % oproti např. 39 % ve Velké Británii, 56 % v Nizozemsku a 32 % v Německu. Také rozšíření práva na mateřskou (otcovskou) dovolenou a finanční podporu v mateřství, resp. otcovství i na otce za stejných podmínek jako pro matky se v České republice, stejně jako v některých dalších zemích, prosazuje obtížně. Přestože na evropské úrovni je politika sladování rodičovství a zaměstnání jednou z priorit a trend podpory zaměstnanosti ve snaze redukovat závislost matek na státu, snížit chudobu a posílit ekonomický růst se v posledních letech prosazuje čím dál tím více, reálný pokrok ve snahách o dosažení rovnováhy mezi rodinným a pracovním životem a přetvoření zaměstnání na více „rodině nakloněná“ se v jednotlivých státech velmi liší. Reakce státních politik jsou mnohdy ve znamení rozpolcenosti, zda (a do jaké míry) podporovat nebo odrazovat matky od nástupu do zaměstnání či zůstat neutrálním pozorovatelem a řešení nechat na trhu či rodině samotné. Jak upozornil Esping-Andersen ve svém příspěvku u příležitosti belgického předsednictví Evropské komise [Bradshaw 2005: 13], sociální státy dnes tváří v tvář problému stárnutí populace věnují málo pozornosti podpoře rodin s dětmi, což má spolu s dalšími trendy za následek situaci, kdy výše úhrnné plodnosti nedostačuje pro zachování stávajícího počtu obyvatel. Jako řešení navrhuje investovat právě do opatření podporujících ženy (*women friendly policies*), jejichž účinek by měl příznivý dopad nejen na soukromý život žen, ale i na společnost jako celek. Podobně také Kriegel [2005] volá v reakci na demografické změny posledních let a trend vyšší porodnosti v „netradiční“ Skandinávii po rodinné politice zohledňující nové formy soužití a změny v zaměstnanosti žen [Kriegel 2005: 5].

3.2. Na západ, či na východ?

Stejně jako z geografického hlediska je i v oblasti sociální a rodinné politiky Česká republika obvykle řazena do skupiny zemí střední a východní Evropy (dále jen CEE, *Central and Eastern Europe*). Sociální politiky těchto zemí jsou klasifikovány do jednoho „postkomunistického“ typu, charakterizovaného nízkými sociálními dávkami, dominancí systému sociálního pojištění a širokým pokrytím populace [Aidukaite 2009]. Teorie, že postkomunistické země tvoří i přes odlišnosti na mikroúrovni jediný typ sociálního státu, má v odborných kruzích široký okruh zastánců. Studie, které zdůrazňují podobnosti mezi rodinnými politikami postkomunistických zemí, obvykle poukazují na společný trend refamilializace, tj. obrat od univerzalizmu k testovaným dávkám a přesun odpovědnosti ze státu zpět na rodiny [Hantrais 2004; Pascall, Lewis 2004; Pascall, Manning 2000]. Cerami [2005] v podobném duchu hovoří o „unikátním (východoevropském) modelu solidarity“. Jiní autoři nicméně ukazují, že v regionu bývalého východního bloku lze nalézt různé druhy a stupně familialismu³ [Leitner 2003] a poukazují na diverzifikaci ve směřování národních rodinných politik [Fodor et al. 2002; Kocourková 2002; Saxonberg, Sirovátka 2006; Szelewa, Polakowski 2008].

V oblasti sladování rodinných a pracovních povinností nalezneme mezi zeměmi bývalého východního bloku mnoho podobného. Politika plné zaměstnanosti a rétorika rovnosti žen a mužů v těchto zemích vedla v období komunismu k trendu krátkého přerušení kariéry s příchodem dítěte a rychlému návratu do zaměstnání na plný úvazek. Zejména ve střední Evropě je nyní tento trend nahrazován modelem několikaletého přerušení kariéry a poté nástupem opět na plný úvazek. Zaprvé proto, že u odborné i laické veřejnosti se těší oblibě názor, že pro dítě mladší tří let není nerodinná péče vhodná, ale také proto, že je v tomto regionu chronický nedostatek míst v zařízeních péče o děti zejména do tří let věku a velmi omezená nabídka práce na částečné úvazky. V následujícím oddíle se podíváme, jakému rozdělení pečovatelských a pracovních rolí v rodině sociální stát v zemích střední a východní Evropy finančně napomáhá.

³ Familialismus je koncept představený dánským sociologem G. Esping-Andersenem [1999]. Familialistické státy jsou takové sociální státy, které nijak výrazně neodlehčují rodinným příslušníkům od povinnosti poskytovat materiální pomoc a služby rodině. Hlavní odpovědnost za blaho rodiny leží na rodině samotné a předpokládá se, že matky malých dětí zůstanou doma a budou o ně samy pečovat. Leitner [2003] řadí mezi familialistická opatření mj. rodičovskou dovolenou, přímé a nepřímé transfery z důvodu poskytování péče, konkrétně peněžité dávky a daňové odpočty a tzv. sociální práva (*social rights*) navázaná na poskytování péče, jako např. individuální právo na důchod či práva nezaměstnaných manželek odvozená od statusu manžela.

3.3. Finanční podpora rodin s dětmi

Z mnoha demografických studií vyplývá, že do cesty za ideálním počtem potomků se mladým lidem v České republice staví především socioekonomické problémy a obecně nízká podpora rodičovství ze strany české společnosti. Výzkum Šetření rodiny a reprodukce z roku 1997 ukazuje, že celých 60 % žen by podle vlastního názoru mělo spíše plánovaný počet dětí, kdyby se realizovala pro ně vstřícná prorodinná opatření [Národní koncepce 2005: 6]. Přestože zanedbávána je zejména formální a nefinanční podpora rodiny, podle sociologických výzkumů česká veřejnost stále upřednostňuje finanční příspěvky před ostatními nástroji podpory rodiny [Kocourková 2002; PPAS 2006]. Možná i proto se česká politika soustředí především na ně, zatímco většina států Evropské unie se zaměřuje na harmonizaci vztahu mezi pracovní a rodinnou sférou. Nakonec i v Národní koncepci rodinné politiky České republiky, vytvořené v roce 2005 Ministerstvem práce a sociálních věcí, se uvádí, že „péče o dítě a domácnost musí být postavena na roveň výkonu zaměstnání“, což se „musí v neposlední řadě projevit i ve finančním ohodnocení takové péče“ [Národní koncepce 2005: 12].

Přestože finanční podpora rodinného rozpočtu představovaná především rodinnými dávkami není jediným spásným řešením a nutně musí být provázena změnami i v dalších oblastech rodinné politiky, pro rodiny je důležitým zdrojem příjmů zejména v raném věku dítěte. Představuje nejen okamžitou pomoc pro sociálně slabé domácnosti a pojistku pro případ trvalé či dočasné ztráty pracovních příjmů, ale vyjadřuje také zájem státu o rodinu. Je v ní zosobněna snaha státu zmírnit rozdíly v životní úrovni domácnosti bezdětných občanů a rodičů, kteří vynakládají svůj čas i prostředky na výchovu příští generace. Proto je významná část rodinných dávek spojena s narozením dítěte a obdobím jeho prvních let, kdy je rodina často zabezpečena jen jedním pracovním příjmem, či je dokonce odkázána pouze na pomoc státu. Existence státní finanční pomoci je dnes o to důležitější, že funkce, které kdysi tradičně plnila rodina, převzaly do značné míry formální organizace, potažmo stát. Rodinné dávky umožňují především eliminaci existující a potenciální chudoby, zajišťují redistribuci směrem k rodinám s dětmi, a tedy rovnoměrnější rozložení nákladů na výchovu dětí mezi členy společnosti, a konečně umožňují redistribuci podle pohlaví a podporu osobní nezávislosti členů rodiny, zejména žen [Sirovátka et al. 2000: 53]. Ve stárnoucích společnostech nabývají rodinné dávky zvláštního významu: vlády mnohdy jejich poskytováním skrytě či otevřeně sledují propopulační cíle, byť se nikde neprokázalo, že efekty rodinných dávek by byly samy o sobě v tomto ohledu příliš

významné.⁴ V systému sociálních a rodinných dávek však nejde jen o samotné zvyšování životní úrovně rodin s dětmi. Jde především o požadavek sociální spravedlnosti, tedy o to, aby nevznikala příliš velká sociální nerovnost rozdělením společnosti na ty, kteří nesou náklady na výchovu dětí, a ty, kteří z jejich „investic do lidského potenciálu“ profitují.⁵ Podívejme se nyní, jak evropské systémy dávek a daní podporují různé typy rodin v závislosti na ekonomickém postavení rodičů a na věku dětí.

3.3.1 Metoda a data

Jako základ pro analýzu zaměření systému dávek a daní jsou v této kapitole použity dvě proměnné. První z nich je hodnota rozdílu mezi čistým příjmem bezdětného manželského páru a čistým příjmem manželského páru s dětmi se shodným hrubým příjmem ze mzdy. Uvedená hodnota, v anglické literatuře obvykle označovaná jako *Child Benefit Package* (CBP), v podstatě vyjadřuje, jaká státní finanční podpora je manželskému páru poskytnuta na základě toho, že mají dítě/děti. Kladná hodnota tohoto finančního balíčku znamená výhodu pro rodinu s dětmi, záporná značí vyšší příjem bezdětného páru. Druhou proměnnou je rozdíl mezi čistým příjmem modelové rodiny s tradičním rozdělením rolí (muž – živitel, žena – pečovatelka) a rodiny se dvěma příjmy ze zaměstnání, kde partneři sdílejí péči o dítě (nejmenší děti) nebo dítě navštěvuje předškolní zařízení (dětí ve věku 2–3 roky) a oba rodiče chodí do zaměstnání. K výpočtu obou indikátorů bylo využito metody modelových rodin. Tato metoda pracuje s uměle vytvořenými modely rodin definovanými podle úrovně příjmu v rodině, počtu jejích členů a složení rodiny a jejím cílem je porovnat „shodné se shodným“. Metodologicky spadá do kategorie profilových metod srovnávání, kdy si autor volí abstraktní jednotku představující příjemce studovaného sociálního požitku a přesně definuje její profil. Cílem je zjistit, jak velkou finanční výpomoc může každá z definovaných modelových rodin získat od státu. Tato metoda byla vyvinuta proto, aby bylo možno porovnat výši dávek a podmínek, za kterých jsou v různých zemích vypláceny, a používá ji např. OECD ve svých sériích *Taxing Wages*. My se v této

⁴ Zvláště Francie, Belgie a Lucembursko přiznávají vysoké dávky na druhé a především na třetí dítě [Sirovátka et al. 2000: 53].

⁵ Ve stárnoucích společnostech význam této investice poroste. Snaha zpomalit stárnutí populace patrně vedla v posledních deseti letech k tomu, že k snižování štědrosti rodinných dávek nedocházelo v rámci snižování sociálních výdajů evropských zemí v takové míře jako u ostatních dávek. V některých zemích dokonce jejich výše vzrostla. Například za Kohlový éry provedlo Německo řadu restrikcí sociální politiky, ale zvýšilo přídatky na děti [Sirovátka et al. 2000].

kapitole zaměřujeme pouze na modelové rodiny s jedním dítětem, buď ve věku 3–15 měsíců, nebo 2–3 roky.

Do čistého ročního příjmu modelových rodin byly započteny následující položky: daně a úlevy na daních; odvody na sociální pojištění; testované i netestované dávky na dítě, včetně peněžité pomoci v mateřství; výdaje a přídatky na bydlení; místní daně; výdaje na celodenní péči o dítě a další rodinně dostupné sociální dávky. Analýza pracuje se stavem daní a dávek k 31. 12. 2008 a s průměrnou mzdou v zemi za rok 2008. Použitý datový soubor obsahuje data za Českou republiku, Slovensko, Bulharsko, Litvu, Rumunsko, Polsko a třináct zemí EU-15. Data byla získána z projektů „The Canadian Family Benefit Packages in International Context“ (kanadský vládní grant) a „Srovnávací analýza rodinných politik v zemích střední a východní Evropy“ (Grantová agentura AV ČR; 2009–2011). Prezentované hodnoty jsou v rámci zajištění srovnatelnosti vyjádřeny v paritě kupní síly a jsou vztaženy k průměrné mzdě v zemi.

3.3.2 Rodiny s nejmenšími dětmi

Podívejme se nyní na rodiny, kde jeden z rodičů je na mateřské/rodičovské dovolené a stará se o dítě ve věku 3–15 měsíců. Jak bylo řečeno výše, jednou z charakteristik obvykle označovaných jako typické pro země východního bloku je relativně dlouhá placená mateřská a rodičovská dovolená pro rodiče s malými dětmi. Výše dávek rodičovských a dávek vyplácených po dobu mateřské dovolené se však mezi státy střední a východní Evropy do značné míry liší [Soukupová 2007]. Kromě toho má také každá ze zemí jiná pravidla ohledně toho, od kdy a jakou část mateřské/rodičovské dovolené si který z rodičů si může vybrat. Čistý příjem rodiny proto závisí na tom, jestli se rodiče střídají na mateřské a rodičovské dovolené.

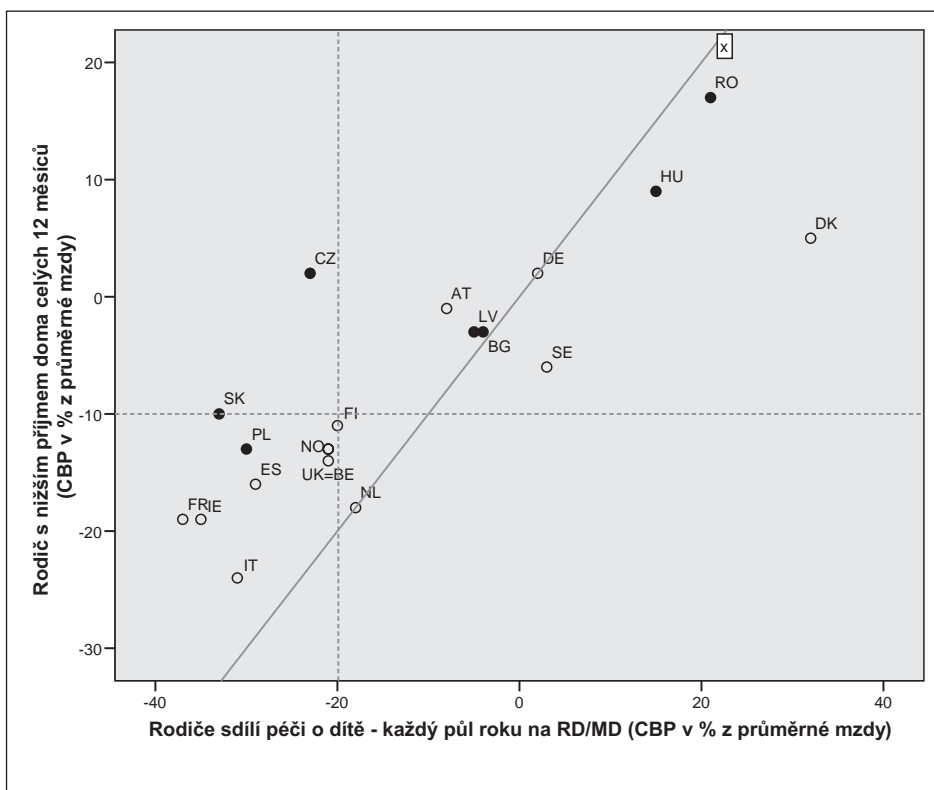
Ve většině západoevropských států a v některých zemích východoevropského regionu nehraje to, zda zůstane doma jeden z rodičů celý rok, anebo půjde s partnerem na půl, žádnou roli. Zejména pokud je úroveň příjmů rodičů podobná. Ve Švédsku, Dánsku a Nizozemí je sdílení rodičovské dovolené oběma partnery dokonce finančně výhodnější. V České republice, a do nižší míry také na Slovensku a v Polsku, se naopak z finančního hlediska více vyplácí, když matka zůstane s dítětem doma celých dvanáct měsíců. V opačném případě rodič, který vydělává mzdu, ztrácí nárok na slevu na dani na manželku. Protože stále není obvyklé, aby otcové odcházeli na mateřskou/rodičovskou dovolenou, tím méně na celý rok, systém v těchto třech zemích nepřímě odrazuje otce od silného zapojení do života dítěte v prvních měsících jeho života. Tendence podporovat tra-

diční model „muž živitel rodiny, matka pečovatelka“ se ještě více projeví, pokud má jeden z rodičů nízký příjem. Graf 3.1 ukazuje rozdíly v hodnotě CBP pro rodiny, v nichž jeden z rodičů (obvykle matka) vydělává polovinu průměrné mzdy a druhý průměrnou mzdu v zemi. Připomeňme, že hodnota CBP ukazuje, jaká státní finanční podpora je manželskému páru poskytnuta na základě toho, že mají dítě/děti. Přesněji řečeno, tato hodnota ukazuje, jak se liší čistý příjem bezdětného manželského páru a manželského páru s dětmi, které mají shodný hrubý příjem ze mzdy. Z grafu je vidět, jak se mění příjem domácnosti v závislosti na tom, zda jeden z rodičů opustí na celý rok zaměstnání, nebo se prostrídá s partnerem. Ve všech CEE zemích s výjimkou Maďarska a Rumunska, zejména pak v ČR, je výhodnější, pokud zůstane celých dvanáct měsíců doma s dítětem matka. Systém rodičovských dávek v Rumunsku a Maďarsku je naopak díky vysokému poměru náhrady předchozího příjmu a možnosti využít mateřské dovolené otcem ihned po narození dítěte příznivý pro otce a obecně pro rodiče s vyšším příjmem. Pouze v těchto dvou zemích najdeme mezi CBP pro domácnost a příjmem domácnosti přímou úměru. V ostatních zemích CEE regionu výhoda vyššího příjmu naráží na překážky v podobě omezení maximální výše dávky nebo testování příjmu.

3.3.3 Rodiny s dvouletým dítětem

Když dítě dosáhne věku dvou let, rodiče ve většině evropských států již nemají nárok na rodičovskou dovolenou či rodičovské dávky. Jedinými výjimkami jsou v tomto směru Slovenská republika a Česko. Zatímco ženy ze zemí EU 15 jsou v této době již obvykle opět v zaměstnání, v regionu CEE je typické, že matky zůstávají s dětmi doma delší dobu. Graf 3.2 ukazuje, zda systém dávek a daní takové jednání podporuje, nebo od něj naopak odrazuje. Vidíme zde srovnání finanční podpory, kterou dostává rodina s jediným živitelem a dítětem ve věku dvou let, o které se celodenně stará druhý z rodičů, a podpory, která náleží rodině se dvěma příjmy, kde je dvouleté dítě umístěno do jeslí či školky. Nepřekvapí, že hodnota CBP poskytovaného rodinám s pouze jedním příjmem ze zaměstnání je vyšší než v domácnostech se dvěma příjmy. Koneckonců tyto rodiny jsou více potřebné a navíc jim ve výdajích nefigurují náklady na umístění dítěte v zařízení péče o děti. Výjimkou je pouze Francie, kde nalezneme vyšší CBP pro rodiny se dvěma příjmy. Je to způsobeno tím, že v zemi existuje široká nabídka finančně dostupné péče o malé děti, rodiče mají nárok na vysoké daňové úlevy a přídavek na péči o dítě není rodičům odebrán, ani pokud umístí dítě do státního zařízení péče o děti. V důsledku to znamená, že zatímco například právě v regionu střed-

Graf 3.1. Srovnání finanční podpory pro rodiny s dětmi podle toho, zda se rodiče střídají na rodičovské (mateřské) dovolené

Zdroj: Vlastní výpočty – data z projektů „The Canadian Family Benefit Packages in International Context“ (kanadský vládní grant) a „Srovnávací analýza rodinných politik v zemích střední a východní Evropy“ (Grantová agentura AV ČR). Rok 2008. Bliže viz [Mitchell 2009].

Vysvětlivky: Rakousko (AT), Belgie (BE), Bulharsko (BG), Česká republika (CZ), Dánsko (DK), Finsko (FI), Francie (FR), Německo (DE), Maďarsko (HU), Island (IS), Irsko (IE), Itálie (IT), Lotyšsko (LV), Nizozemí (NL), Norsko (NO), Polsko (PL), Portugalsko (PT), Rumunsko (RO), Slovensko (SK), Španělsko (ES), Švédsko (SE) a Velká Británie (UK).

RD = rodičovská dovolená, MD = mateřská dovolená

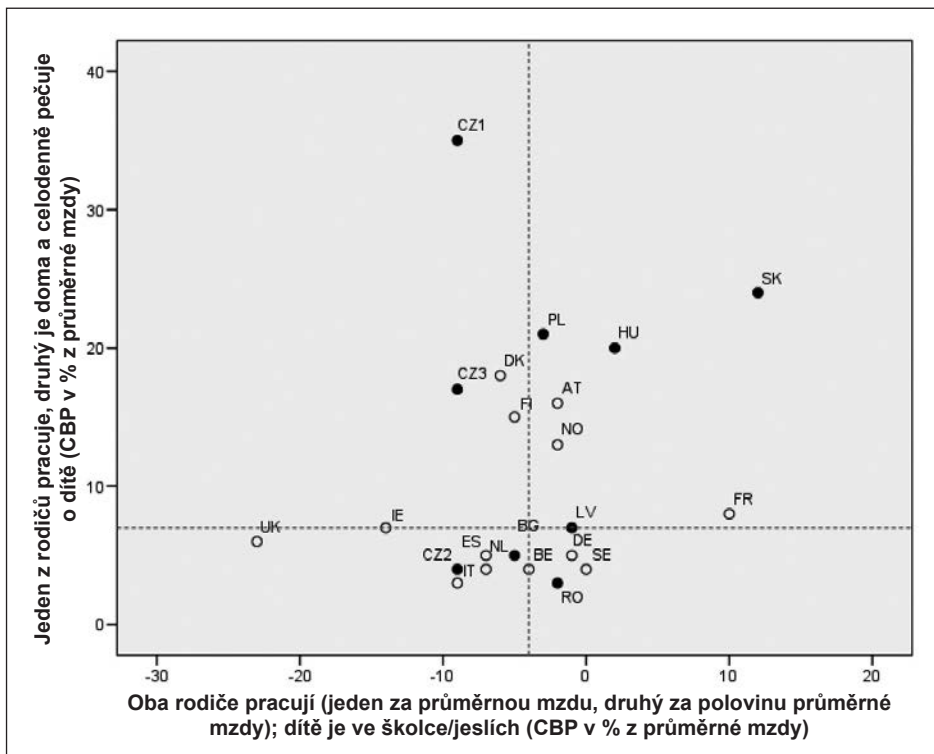
Poznámka: Pár s dítětem ve věku 3 až 15 měsíců. Rok 2008. Země střední a východní Evropy jsou označeny plnou černou značkou. Hodnoty v grafu udávají CBP vyjádřený jako podíl z průměrné mzdy v zemi. Vertikální a horizontální šrafované linie reprezentují průměrnou hodnotu CBP. Plná čára ukazuje pozici zemi, pokud by hodnota CBP pro oba modely byla shodná. V ČR je počítáno s rodičovským příspěvkem vypláceným v případě tříleté rodičovské dovolené.

ní Evropy, který zaprvé trpí nedostatkem zařízení péče o děti, zejména ve věku do tří let, a zadruhé v něm v odborných i laických a politických kruzích převládá názor, že dítě by pro správný budoucí vývoj mělo zůstat první roky života v péči rodičů, nikoli jeslí a podobných alternativ, dosahuje zaměstnanost matek s dětmi pouze cca 30 %, ve Francii je to procent 70. Ještě zajímavější je však vzájemné umístění zemí v grafu. Většina z 22 sledovaných zemí se pohybuje okolo průměru, což je možné interpretovat tak, že ani jedno z rodinných uspořádání není daňovým a dávkovým systémem výrazně preferováno. Nastavení systému v Maďarsku, Polsku, a především pak v České republice však zřetelně zvýhodňuje tradiční rodinné uspořádání s mužem jako hlavním, respektive jediným živatelem. Dalším zajímavým momentem je rozdíl mezi Českou republikou a Slovenskem. Bylo by logické usuzovat, že vzhledem ke společné historii i státnímu příslušenství budou sociální systémy těchto zemí velmi podobně zaměřené. Ukazuje se však, že slovenský systém se daleko více orientuje na aktivní sociální politiku pobízející matky s dětmi k zapojení do trhu práce. Na rozdíl od České republiky neodebírá rodičovský příspěvek ani v případě, kdy rodiče umístí své dítě do státních či obecních jeslí či mateřských škol (rok 2008). Jinými slovy, pokrývá zvláštním příspěvkem náklady rodičů na umístění dítěte do zařízení péče o dítě až do výše rodičovského příspěvku (rok 2009).⁶ Rozdíly mezi oběma zeměmi v úrovni CBP pro rodiny se dvěma příjmy jsou zřetelné právě v grafu 3.2.

V případě, že počítáme s rodičovským příspěvkem odpovídajícím rodičovské dovolené do 3 nebo 4 let věku dítěte, pobízí český sociální stát zcela evidentně k tradičnímu modelu muže (rodiče s vyšší mzdou) živatele a ženy pečovatelky. Žádná jiná země nepodporuje tak výrazně toto rodinné uspořádání. V Grafu 3.2 je pozice České republiky za těchto předpokladů označena písmeny CZ1 (rodinný příspěvek do 3 let věku dítěte) a CZ3 (rodinný příspěvek do 4 let věku dítěte). Také ve Velké Británii je pozice rodiny se dvěma příjmy nepříznivá. Není to však aktivní finanční podporou jednoho z modelů, ale vysokými, nijak nedotovanými, náklady na péči o dítě. Důvod tedy tkví spíše v pasivitě státu vzhledem k rodině. Naopak Francie finančně velmi motivuje k participaci obou rodičů na trhu práce. Abychom byli k českému systému dávek a daní spravedliví, resp. prozkoumali více nabízených alternativ, musíme se podívat i na to, co se stane, zvolí-li si rodič dvouletou rodičovskou dovolenou, a tedy vyšší, ale kratší dobu vyplácený rodičovský příspěvek. Pozici České republiky při kratším vyplácení rodičovského příspěvku vidíme pod označením CZ2. Hodnota CBP pro tradiční rodiny se značně snížila, zatímco CBP pro rodiny se dvěma příjmy zůstává stejný. Česká republika se tak ocitá ve společnosti zemí, jako jsou Itálie, Španělsko a Nizozem-

⁶ Podrobněji k rozdílům mezi ČR a SR viz Mitchell [2009].

Graf 3.2. Srovnání finanční podpory pro rodiny s dětmi podle toho, zda oba z rodičů pracují.

Zdroj: Vlastní výpočty – data z projektů „The Canadian Family Benefit Packages in International Context“ (kanadský vládní grant) a „Srovnávací analýza rodinných politik v zemích střední a východní Evropy“ (Grantová agentura AV ČR). Rok 2008. Blíže viz [Mitchell 2009].

Vysvětlivky: Rakousko (AT), Belgie (BE), Bulharsko (BG), Česká republika (CZ1 a CZ2), Dánsko (DK), Finsko (FI), Francie (FR), Německo (DE), Maďarsko (HU), Island (IS), Irsko (IE), Itálie (IT), Lotyšsko (LV), Nizozemí (NL), Norsko (NO), Polsko (PL), Portugalsko (PT), Rumunsko (RO), Slovensko (SK), Španělsko (ES), Švédsko (SE) a Velká Británie (UK).

RD = rodičovská dovolená, MD = mateřská dovolená

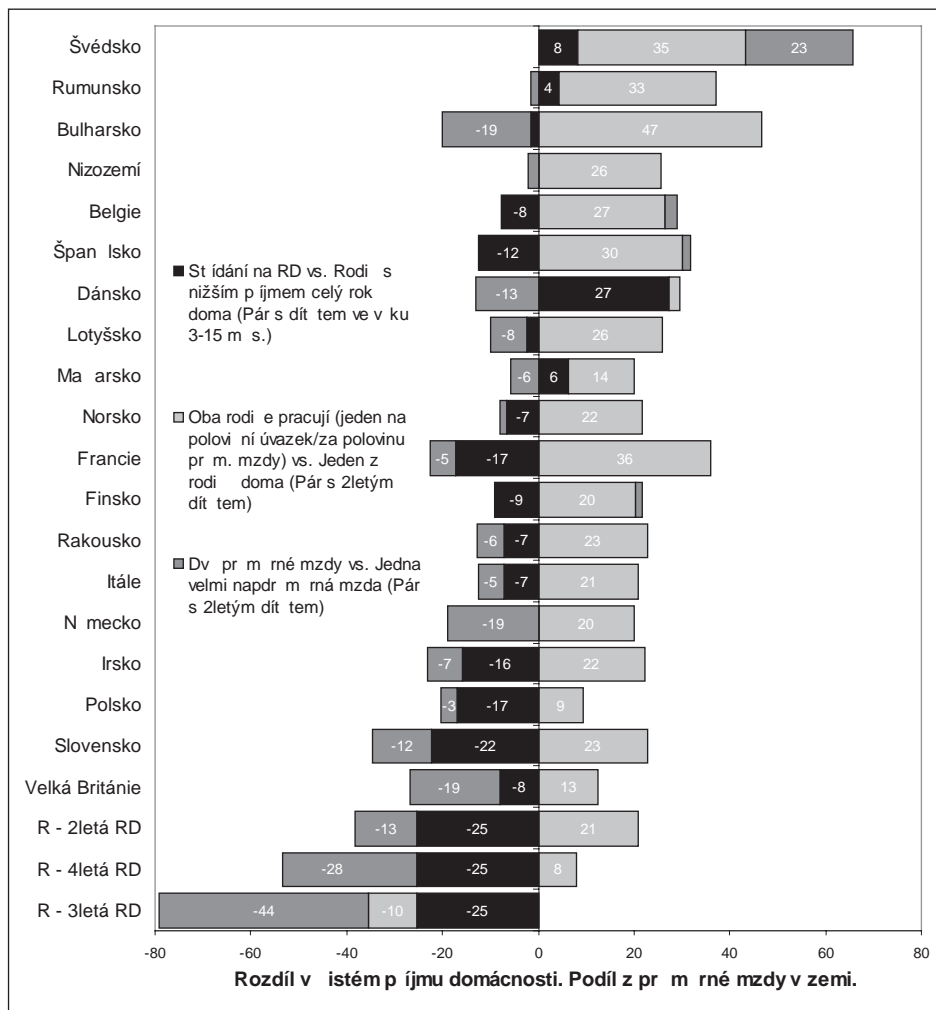
Poznámka: Pár s dítětem ve věku 2 až 3 roky. Rok 2008. Země střední a východní Evropy jsou označeny plnou černou značkou. Hodnoty v grafu udávají CBP vyjádřeny jako podíl z průměrné mzdy v zemi. Vertikální a horizontální šrafované linie reprezentují průměrnou hodnotu CBP. V ČR je počítáno s rodičovským příspěvkem vypláceným v případě a) 3leté rodičovské dovolené (CZ1), tj. 7600 Kč měsíčně, b) dvouleté rodičovské dovolené (CZ2), tj. 11 400 Kč, resp. 0 Kč měsíčně a c) čtyřleté rodičovské dovolené, tj. 3800 Kč měsíčně (CZ3).

mí, které poskytují rodinám tradičně velmi malou státní podporu a předpokládají, že rodiny se o sebe postarají samy. V případě České republiky tedy můžeme hovořit spíše o absenci státní intervence než o aktivní motivaci matek k návratu do zaměstnání. Naproti tomu v případě, kdy matky využívají tří až čtyřleté rodičovské dovolené, pohybuje se CBP v České republice na úrovni středoevropských zemí obvykle označovaných jako konzervativní (Německo, Rakousko), dalších CEE zemí (Polsko, Maďarsko) a také tří skandinávských zemí (Dánska, Norska a Finska). Při zavádění „třírychlostní“⁷ rodičovské dovolené bylo argumentováno zvýšením flexibility systému, možností individuální volby a v neposlední řadě umožněním dřívějšího návratu matek na pracovní trh. To, zda nový systém skutečně funguje tak, jak bylo zamýšleno, je diskutabilní [blíže např. Dudová 2008]. Co se týče nápomoci k návratu do zaměstnání, kratší vyplácení rodičovského příspěvku má sice za následek znevýhodnění tradičního uspořádání rolí poté, co dítě dosáhne dvou let, ale zároveň k zapojení rodiče na pracovní trh výrazně nemotivuje. Výsledkem je pasivní přístup státu, nikoli aktivní pobídka k participaci na trhu práce, zejména vezmeme-li v úvahu akutní nedostatek finančně dostupných jeslí či obdobných zařízení péče o děti.

Jak bylo řečeno výše, CBP jako indikátor měří rozdíl v čistém příjmu mezi domácnostmi manželského páru s dětmi a páru bezdětného. Je však možné namítnout, že tento ukazatel není pro analýzu finanční výhodnosti určitého typu domácnosti jediným relevantním měřítkem, zejména nahlížíme-li na problém z pohledu samotných rodin s dětmi. Je totiž pravděpodobné, že pokud se rodiče rozhodují, zda zůstat doma a starat se o dítě osobně, nebo se navrátit do (či zůstat v) zaměstnání a najít dítěti alternativní péči, větší roli pro ně hraje rozdíl mezi čistým příjmem, který jim zůstane po zvolení první či druhé cesty. Jinými slovy, poměřovat budou spíše změnu své vlastní finanční situace než rozdíl mezi svým příjmem a příjmem jiných domácností. Data ilustrující tuto logiku zobrazuje Graf 3.3. Vidíme zde pořadí sociálních systémů od těch nejvíce podporujících dva příjmy v domácnosti se dvěma dětmi (v horní části grafu) po země finančně motivující spíše k tradičnímu rozdělení rolí (v dolní polovině grafu). Hodnoty v grafu vyjadřují procentuální rozdíl mezi příjmem domácnosti s dětmi a dvěma příjmy a příjmem domácnosti, kde matka zůstává výlučně doma. Kladné hodnoty znamenají finanční výhodu pro dvoupříjmový model, záporné naopak výhodnost tradičního uspořádání.

⁷ Třetí možností je ještě vyplácení rodičovského příspěvku po dobu čtyř let věku dítěte. Příslušný rodičovský příspěvek tvoří ve věku dítěte 2–3 roky 3800 Kč měsíčně. Pohybuje se tedy mezi ostatními dvěma diskutovanými variantami.

Graf 3.3. Srovnání finanční výhodnosti různých modelů uspořádání práce a péče v domácnostech s dětmi – 2008

Zdroj: Vlastní výpočty – data z projektů „The Canadian Family Benefit Packages in International Context“ (kanadský vládní grant) a „Srovnávací analýza rodinných politik v zemích střední a východní Evropy“ (Grantová agentura AV ČR). Rok 2008. Blíže viz [Mitchell 2009].

Poznámka: Hodnoty nižší než 3% nejsou v grafu popsány. V ČR je počítáno s rodičovským příspěvkem vypláceným v případech: a) 3leté rodičovské dovolené, tj. 7600 Kč měsíčně, b) dvouleté rodičovské dovolené, tj. 11 400 Kč měsíčně a c) čtyřleté rodičovské dovolené, tj. 3800 Kč měsíčně.

RD = rodičovská dovolená, MD = mateřská dovolená

Černé sloupce reprezentují nárůst/pokles čistého příjmu domácnosti s dítětem ve věku 3–15 měsíců, kde jeden z rodičů vydělává průměrnou mzdu a jeden polovinu průměrné mzdy v případě, že se rozhodnou sdílet rodičovskou dovolenou namísto toho, aby rodič s nižším příjmem (kterým je obvykle žena) zůstal doma s dítětem po celou dobu dvanácti měsíců. Většina zemí upřednostňuje v tomto období života dítěte ve finančním slova smyslu tradiční rozdělení rolí. Zejména Česká republika a Slovensko jsou typickými představiteli tohoto trendu. V těchto dvou zemích se čistý příjem rodiny sníží o více než 20 %, pokud se rodiče rozhodnou vydat se alternativnější z nabízených cest. Citelný úbytek financí pocítí také domácnosti v Polsku, Francii a Irsku. Na opačné straně kontinua stojí Dánsko, které aktivně podněcuje rodiče ke sdílení pečovatelských povinností více než kterákoli jiná analyzovaná země. Pouze v Dánsku jsou mzdy obou rodičů nahrazovány zaměstnavatelem v plné výši po dobu šesti měsíců rodičovské dovolené. Také čistý příjem rodin s dítětem ve Švédsku, Maďarsku a Rumunsku je vyšší v případě, že se rodiče v péči a zaměstnání střídají. V Německu a Holandsku pak není mezi oběma modely finanční rozdíl.

Světle šedé sloupce značí nárůst či pokles čistého příjmu domácnosti za předpokladu, že se rodič, který byl až do dvou let věku dítěte doma, rozhodne nastoupit do zaměstnání za polovinu průměrné mzdy v zemi, zatímco druhý rodič vydělává průměrnou mzdu. Naprostá většina analyzovaných zemí finančně podporuje takovéto rozhodnutí, či od něj alespoň neodrazuje. V případě, že uvažujeme, že je rodič v České republice na tříleté rodičovské dovolené (která je nejběžnější), respektive pobírá odpovídající rodičovský příspěvek, je Česká republika jedinou zemí souboru, kde se čistý příjem rodiny po nástupu druhého z rodičů do práce efektivně sníží. Je tomu tak proto, že ztráta rodičovského příspěvku, slevy na dani a výdaje na předškolní zařízení nejsou nárůstem pracovního příjmu kompenzovány. Nejvyšší rozdíl mezi oběma čistými příjmy ve prospěch modelu, kde oba rodiče pracují, nalezneme ve Francii, Švédsku, Bulharsku a Rumunsku. Zatímco v prvních dvou jmenovaných zemích je zapojení obou rodičů na trhu práce napomáháno skrze širokou nabídku finančně dostupných zařízení péče o děti, ve dvou východoevropských zemích bychom spíše měli hovořit o znevýhodňování rodin s pouze jedním příjmem, protože dostupná státní podpora je ve věku dítěte mezi dvěma a třemi roky tak nízká, že dva pracovní příjmy jsou spíše než volbou nutností.

Konečně tmavě šedé sloupce symbolizují rozdíl v čistém příjmu domácností, kde na jedné straně vydělává pouze jeden z rodičů a přináší domů mzdu ve výši dvojnásobku průměrné mzdy v zemi a na straně druhé jsou zapojeni do trhu práce oba rodiče, shodně vydělávající průměrnou mzdu v zemi. V podstatě se zde zaměřujeme na to, jak výši čistého příjmu ovlivňuje zdroj pracovního příjmu (spíše než

celková výše příjmů ze mzdy). Z Grafu 3.3 je zřejmé, že to, zda jsou v zaměstnání oba nebo jen jeden z rodičů, má na čistý příjem domácnosti velký vliv. Ve všech zemích regionu střední a východní Evropy zvýhodňuje sociální systém rodiny s jedním vysokým příjmem. Výrazný rozdíl v neprospěch modelu dvoupříjmové rodiny nalezneme v České republice, kde rodič s vyšším příjmem ztrácí nárok na slevu na daních na manžela/manželku v momentě, kdy příjmy manžela/manželky dosáhnou určité výše. Výrazný pokles čistého příjmu je dále možné zaznamenat v Bulharsku, Německu a Velké Británii. V Německu a Velké Británii jsou na vině vysoké náklady na péči o dítě. V Bulharsku je propad způsobován nárůstem místní daně, která bere v úvahu ekonomické postavení členů domácnosti.

3.4. Závěr

Na začátku této kapitoly stála otázka, zda český sociální stát povzbuzuje pomocí systému dávek a daní matky malých dětí k brzkému návratu do zaměstnání. Jednoduchá odpověď by mohla znít „ne“. Společný efekt nastavení daňového a dávkového systému a nedostatku jak částečných úvazků, tak míst v zařízeních péče o děti spíše nepřímě pobízí k několikaletému odchodu rodičů, v drtivé většině matek, z trhu práce [srov. Dudová 2008].

Z analýzy dat o dávkách a daních v roce 2008 vyplývá, že Česká republika zdaleka nejvíce ze všech sledovaných zemí finančně zvýhodňuje tradiční model muže živitele, a to jak v případě rodin s nejmenšími dětmi, tak v případě rodin s dítětem ve věku dva až tři roky. Je tomu tak i přes státní rétoriku „možnosti volby“, která by měla indikovat existenci několika obdobně výhodných cest. Jako jediná také Česká republika finančně znevýhodňuje nástup matky s dvouletým dítětem do zaměstnání. V tom se výrazně odlišuje i od Slovenské republiky, jejíž sociální systém se jinak chová k rodinám podobně. I s přihlédnutím ke všem dostupným variantám nastavení rodičovského příspěvku zůstává faktem, že v České republice zcela evidentně není aktivně, pomocí pozitivní motivace, podporováno ani sdílení péče o dítě, ani souběžná ekonomická aktivita obou rodičů dětí mladších tří let. Právě nyní, kdy se celá Evropa, Českou republiku nevyjímaje, potýká s následky ekonomické krize, je takováto situace přinejmenším důvodem k hlubšímu zamyšlení, ne-li rychlé nápravě. A to i bez ohledu na to, že většina české společnosti na rozdíl od mnoha západních zemí, a dokonce i některých jiných postkomunistických zemí, stále preferuje tradiční postupy jak v sociálním systému (důrazem na dávky spíše než na opatření skutečně napomáhající kombinaci péče a zaměstnání), tak v péči o děti do tří let (přesvědčením, že dítě by tuto část dětství mělo nejlépe trávit pouze s rodiči).

Použitá literatura

- Aidukaite, J. 2009. „Old welfare state theories and new welfare regimes in Eastern Europe: Challenges and implications.“ *Communist and Post-communist Studies* 42 (1): 23–29.
- Bradshaw, J. 2005. „Work, family and welfare.“ [online]. Příspěvek pro konferenci v Turku, Finsko, 27.–28. 10. 2005. York: University of York, SPRU [cit. 11. 8. 2008]. Dostupné z: <www.soc.utu.fi/sospol/sosiaalipolitiikanpaivat/puheet/sospolpaivat_2005_bradshaw.pdf>.
- Cerami, A., 2005. „Social Policy in Central and Eastern Europe. The Emergence of a New European Model of Solidarity?“ [online]. Příspěvek přednesený na *Third Annual ESPANet Conference Making Social Policy in the Postindustrial Age*. University of Fribourg, 22.–24. 2005. Fribourg: University of Fribourg [cit. 6. 1. 2007]. Dostupné z: <http://www.policy-evaluation.org/cerami/docs/cerami_espanet_2005.pdf>.
- Dudová, R. 2008. „Promarněná šance na změnu: Zhodnocení reformy rodičovského příspěvku.“ Pp. 29–50 in A. Křížková, R. Dudová, H. Hašková, H. Maříková, Z. Uhe (eds.). *Práce a péče*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Esping-Andersen, G. 1999. *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- European Commission. 2010. *Report on Equality between Women and Men 2010*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Fodor, E., C. Glass, J. Kawachi, L. Popescu. 2002. „Family Policies and Gender in Hungary, Poland and Romania.“ *Communist and Post-Communist Studies* 35 (4): 475–490.
- Hantrais, L. (ed.). 2004. *Family Policy Matters. Responding to family change in Europe*. Bristol: The Policy Press.
- Kocourková, J. 2002. „Leave arrangements and childcare services in Central Europe: policies and practices before and after the transition.“ *Community, Work and Family* 5 (3): 301–318.
- Kriegel, H. 2005. „Demographic changes in Europe: Implications for family policy.“ [online]. Příspěvek přednesený *Radě Evropy ve Štrasburku* 24.–25. 5. 2005 [cit. 7. 8. 2008]. Dostupné z: <www.eurofound.eu.int/docs/areas/populationandsociety/krieger050524>.
- Leitner, S. 2003. „Varieties of Familialism. The Caring Function of the Family in Comparative Perspective.“ *European Societies* 5 (4): 353–375.
- Matějková, B., J. Palonciová. 2004. *Rodinná politika ve vybraných evropských zemích II*. Praha: VÚPSV.
- Mitchell, E. 2009. „Financial support of families in the Czech Republic and Slovakia from the European perspective: More similar than different?“ *Slovak Sociological Review* 41 (3): 223–246.
- Národní koncepce rodinné politiky*. 2005. [online]. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí [cit. 11. 12. 2010]. Dostupné z: <http://www.mpsv.cz/files/clanky/2125/koncepce_rodina.pdf>.

- Pascall, G., N. Manning. 2000. „Gender and Social Policy: Comparing Welfare States in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union.“ *Journal of European Social Policy* 10 (3): 240–266.
- Pascall, G., J. Lewis. 2004. „Emerging Gender Regimes and Policies for Gender Equality in a Wider Europe.“ *Journal of European Social Policy* 33 (3): 373–394.
- Philipov, D., O. Thévenon, J. Klobas, L. Bernardi, A.C. Liebroer. 2009. „Reproductive Decision-Making in a Macro-Micro Perspective: a State-of-the-Art Review.“ [online]. *European Demographic Research Papers* (1). Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften [cit. 11. 12. 2010]. Dostupné z: <http://www.oeaw.ac.at/vid/download/edrp_1_09.pdf>.
- PPAS. 2006. *Work package 7 Child-friendly policies. DIALOG – Population Policy Acceptance Study*. Wiesbaden: Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung.
- Rostgaard, T. 2003. *Family Support Policy in Central and Eastern Europe – A Decade and a Half of Transition. Synthesis report prepared for Consultation Meeting on Family Support Policy in Central and Eastern Europe*. Paris: UNESCO.
- Saxonberg, S., T. Sirovátka. 2006. „Failing Family Policy in Post-Communist Central Europe.“ *Journal of Comparative Policy Analysis* 8 (2): 185–202.
- Sirovátka, T., M. Wildmanová, A. Bubnová. 2000. „Česká rodina a sociální dávky.“ Pp. 53–69 in T. Sirovátka (ed.). *Česká sociální politika na prahu 21. století – Efektivnost, selhávání, legitimita*. Brno: Masarykova universita.
- Soukupová, E. 2007. „Mateřská dovolená: jak si stojíme v porovnání s Evropou?“ *Demografie* 49 (1): 60–72.
- Szelewa, D., M. P. Polakowski. 2008. „Who Cares? Changing patterns of childcare in Central and Eastern Europe.“ *Journal of European Social Policy* 18 (2): 115–131.

4. Roste variabilita počátků rodinných drah?

Jana Chaloupková

V této kapitole se zaměříme na otázku, zda se počátky rodinných drah v České republice stávají v průběhu druhé poloviny 20. století a přelomu 20. a 21. století rozmanitějšími. Nacházejí se dnešní dvacetiletí nebo pětadvacetiletí v rozmanitějších rodinných situacích než jejich vrstevníci před dvaceti či třiceti lety? Jinými slovy, v této kapitole budeme sledovat, zda se liší míra heterogenity rodinných situací mladých lidí stejného věku narozených v různých obdobích. Jsou počátky rodinných drah mladých lidí narozených v 70. letech 20. století rozmanitější než rodinné starty lidí narozených v 60. letech nebo dříve? Ubírají se změny pouze směrem k vyšší různorodosti, nebo je součástí změn rodinných drah i vývoj opačným směrem? Na rozdíl od druhé kapitoly této knihy, která zkoumala, jestli se stávají pracovní dráhy mladých mužů více nestabilními, a která využívala metody analýzy přežití, je tato kapitola metodologicky založená na přístupu zaměřeném na trajektorie v jejich celku, tj. na celé sekvence stavů [Billari 2001, 2005]. Zatímco předchozí analýza se soustředila na rizika odchodu z prvního zaměstnání, v této kapitole budeme sledovat veškeré změny rodinných situací v období mezi 18 a 35 lety.

Kapitola má následující strukturu. Nejprve shrneme koncept standardizace a de-standardizace životní dráhy a stručně zmíníme kontext změn rodinného chování, ke kterým dochází po roce 1989 v České republice. Poté na základě zjištění předchozích studií formulujeme hypotézy týkající se změn variability rodinných drah. Empirickou část, ve které tyto hypotézy ověřujeme, uvozuje stručné představení metod měření vývoje variability životních drah.

4.1. K teorii životních drah: od standardizace k de-standardizaci?

Jednou z významných otázek, na kterou se soustředí teorie životní dráhy, je otázka, do jaké míry se životní dráhy proměňují v čase. U zrodu paradigmatu životní dráhy stála myšlenka, že životní dráhy jedinců mají určité pravidelnosti a jsou spjaty s určitými sociálními normami a očekáváními a odehrávají se v závislosti na širším institucionálním kontextu. Teoretikové věnují se zkoumání změn ži-

votní dráhy poukazují na to, že se vznikem institucí moderního státu byl započat proces standardizace životní dráhy. Ústředním bodem, kolem kterého se standardizovaná životní dráha odvíjí, je zapojení do pracovního trhu [Kohli 1986]. V důsledku rozvoje vzdělávacího systému a systému sociálního zabezpečení, zejména důchodového systému, došlo k vymezení tří strukturálně odlišných fází života: mládí, dospělosti a stáří, které odpovídají třem po sobě následujícím etapám: přípravě na zaměstnání, pracovní aktivitě a důchodu. Proces standardizace životní dráhy je spojen s její chronologizací: výše zmíněné fáze jsou úzce vázány na biologický (chronologický) věk (např. dolní věkový limit vstupu na pracovní trh je vymezen věkem ukončení povinné školní docházky, horní věkový limit věkem odchodu do důchodu) [Kohli 1986].

Výše popsany model normativní životní dráhy vychází z historických okolností spojených s formováním moderního sociálního státu. Od druhé poloviny 20. století však dochází ve vyspělých demokratických společnostech k řadě změn v oblasti rodinného chování i v oblasti trhu práce. Tyto změny otevírají diskusi, zda jsou procesy chronologizace a standardizace, které dokumentoval Kohli [1986], postupně nahrazovány protikladnými procesy de-standardizace a de-institucionalizace. Tyto změny jsou dávány do souvislosti s postupem individualizace a se změnami hodnotových orientací v současných rozvinutých společnostech. Individualizace je v pojetí Ulricha Becka procesem, který vyvažuje jednotlivce z předem definovaných pravidel vázaných na jeho sociální postavení a otevírá jedincům možnost volit si svá životní uspořádání a aktivně konstruovat svoji vlastní biografii [Beck 2004]. Životní styl a životní uspořádání tak přestávají být spjaty s určitou sociální pozicí a s pevným vymezením genderových rolí, ale stále více odrážejí rozmanité osobní preference a priority. Řada sociálních vědců poukazuje na to, že postavení placené práce se v současné společnosti mění a pracovní i rodinné dráhy se stávají pružnějšími, nestabilnějšími a méně předvídatelnými. Rostoucí rozmanitost se vztahuje jak k rozšíření možných forem životních uspořádání, tak i k rozmanitosti jejich časování. Vzdělávání přestává být ohraničeno jednou fází životní dráhy, ale stává se celoživotním procesem, rozostřuje se přechod mezi ekonomickou aktivitou a starobním důchodem. K růstu rozmanitosti životních drah přispívá i zvyšující se důraz na flexibilitu pracovní síly a zvyšující se tlaky globalizace [Mills, Blossfeld 2005], o kterých již byla řeč v kapitole, která se zaměřovala na zkoumání stability prvních zaměstnání mladých mužů. Globalizační teorie poukazuje na to, že vstup na pracovní trh a získání stabilního pracovního místa se stává obtížnějším a zvyšuje se nejistota na pracovním trhu. Míra dopadů strukturálních změn se přitom liší v závislosti na národním institucionálním kontextu (např. v závislosti na flexibilitě pracovního trhu, charakteru vzdělávacího či sociálního systému apod.).

Ekonomická nejistota, které mladí lidé čelí, se promítá do posunu věku při zakládání dlouhodobých partnerských vztahů a do odkládání rodičovství [Mills, Blossfeld 2005].

V souvislosti s rozšířením dostupnosti longitudinálních dat i rozvojem statistických metod analýzy dat životní dráhy se objevují snahy empiricky zkoumat změny životních drah a ověřovat hypotézy o jejich de-standardizaci. Součástí těchto snah je i konceptualizace procesu de-standardizace a jeho jednotlivých dimenzí, která je nutná k tomu, aby bylo možné tyto změny empiricky měřit. Procesy změn životní dráhy jsou označovány řadou specifických pojmů: mluví se o de-standardizaci, de-institucionalizaci, diferenciaci, pluralizaci atd. Významy těchto pojmů se do jisté míry překrývají a často jsou používány více či méně jako synonyma. Pro systematické studium změn životních dráhy a především pro formulaci empiricky testovatelných hypotéz je ale vhodné tyto koncepty blíže vymezit a odlišit různé dimenze změn, které tyto pojmy zachycují [Elzinga, Lieffroer 2007; Brückner, Mayer 2005]. Při bližším pohledu totiž můžeme zjistit, že tyto rozdílné procesy nemusejí probíhat ve stejném směru. Pojem de-institucionalizace označuje proces oslabování normativních vodítek časové organizace životní dráhy, v důsledku čehož se stírají hranice mezi jednotlivými tranzicemi životní dráhy (např. mezi přechodem ze studia na pracovní trh). Dalším příkladem oslabování sociálních norem týkajících se organizace životní dráhy je oslabování posloupnosti mezi vstupem do manželství a narozením dítěte (otázce rodičovství v nesezdaném soužití se podrobně věnuje pátá kapitola této knihy). De-standardizace označuje proces oslabování univerzálního průběhu životních drah a rozšiřování různých modelů pořadí životních tranzic a jejich časování. V důsledku de-standardizace se snižuje podíl lidí, kteří procházejí určitými tranzicemi, a roste rozmanitost časování jednotlivých dílčích tranzic [Brückner, Mayer 2005]. Proces diferenciaci zachycuje zvyšování počtu odlišných stavů či fází v rámci individuální životní dráhy (např. rozvoj předmanželských nesezdaných soužití). Naproti tomu pojem pluralizace se týká zvyšování počtu souběžných stavů v populaci (např. pluralizace rodinných forem). Jak již bylo zmíněno výše, jednotlivé dílčí procesy se mohou vyvíjet různými směry. Brückner a Mayer [2005] poukazují např. na to, že proces pluralizace může být doprovázen procesem standardizace (např. pokud se předmanželské nesezdané soužití stane univerzální fází životní dráhy) a v určitém bodě tak může být výsledkem procesu de-standardizace nově definovaná „standardní životní dráha“.

Studie, které se zaměřovaly na proměny životních drah, naznačují, že proces de-standardizace není zcela univerzálním a uniformním trendem, ale probíhá v různých oblastech různým tempem. Např. studie dokládají, že v posledních desetiletích ve vyspělých společnostech roste rozmanitost rodinných drah,

naproti tomu závěry týkající se proměn pracovních drah jsou méně jednoznačné [Brückner, Mayer 2005]. Významné rozdíly v tempu de-standardizace životních drah nalézáme v mezinárodním srovnání. Elzinga a Liefborer, kteří zkoumali různé aspekty de-standardizace rodinných drah žen z 19 evropských zemí narozených mezi lety 1945–1964, dokládají, že míra variability životních drah se významně liší v závislosti na institucionálním kontextu. Jejich zjištění ukazují, že rané rodinné dráhy mladých žen se v zemích západní Evropy stávají rozmanitějšími. Naproti tomu v postkomunistických zemích, kde se změny demografického chování významně nastartovaly až počátkem 90. let 20. století, se rodinné dráhy lidí narozených v 60. letech ještě výrazně nelišily od průběhu rodinných drah starších kohort [Elzinga, Liefbroer 2007]. Elzinga a Liefbroer zároveň dokumentují, že v některých evropských zemích, např. ve Švédsku a částečně i v Nizozemsku, naopak rozmanitost typů rodinných drah v nejmladší kohortě klesá, což může být známkou rozšíření nového typu standardní životní dráhy zahrnující dlouhodobé nesezdané soužití. Další studie pak ukazují, že proměny životních drah zasahují v různé míře jednotlivé sociální skupiny a zejména, že se liší tempo změn životních drah žen a mužů [Widmer, Ritschard 2009]. Widmer a Ritschard, kteří analyzovali švýcarská data, doložili, že mezi kohortami narozenými v letech 1910–1957 roste diverzita rodinných trajektorií. Podle jejich závěrů je tato diverzita ale relativně omezená a nelze vyvozovat, že dochází k de-institucionalizaci životních drah.

Výše zmíněné studie se zaměřovaly především na země západní Evropy. Studie změn variability životních drah v postkomunistických zemích jsou pouze ojedinělé. Výjimkou je např. práce A. Baranowské [Baranowska 2008]. Pád komunismu a následná sociální a ekonomická transformace znamenaly výraznou změnu podmínek rodinných startů a můžeme předpokládat, že měly za následek zvýšení heterogenity životních drah. Studie A. Baranowské [2008] se věnovala změnám rodinných a pracovních drah v období bezprostředně po dokončení studia žen narozených v letech 1966–1980 v Polsku. Naznačuje, že se v mladších kohortách výrazně zvyšuje heterogenita životních drah a že se významně proměňuje jejich charakter. Dokládá, že současná situace mladých žen po ukončení studia je mnohem rozmanitější, než byla situace žen, které prožívaly pracovní a rodinné starty v období socialismu. Zároveň ukazuje, že zatímco dříve bylo možné identifikovat dominantní vzorec raných životních drah, současné rané pracovní a rodinné dráhy jsou mnohem variabilnější a žádný z identifikovaných typů nemá dominantní postavení [Baranowska 2008]. Než ale přejdeme k vlastním analýzám změn rodinných drah v České republice na základě dat rodinné a partnerské historie ISSP 2002, je třeba stručně popsat charakter změn rodinného chování, ke kterým v České republice po roce 1989 dochází.

4.2. Změny rodinného chování v České republice a hypotézy o vývoji variability počátků rodinných drah

Jak již bylo zmíněno výše, rodinné chování v České republice prochází v posledních desetiletích významnými změnami. Pro socialistické Československo byla typická vysoká úroveň sňatečnosti a nízký věk při vstupu do manželství i při narození prvního dítěte [Rychtaříková 1996]. Po roce 1989 klesá počet uzavřených sňatků a počet narozených dětí a rozšiřují se nesezdaná soužití, byť spíše jako „manželství na zkoušku“ než jako alternativa manželství [Sobotka et al. 2008]. Významně se zvyšuje průměrný věk při vstupu do manželství a věk při narození prvního dítěte. Roste i počet dětí narozených mimo manželství [Hamplová 2007]. Na základě těchto skutečností můžeme předpokládat, že se počátky rodinných drah stávají rozmanitějšími a že se mladí lidé nacházejí v mnohem rozličnějších rodinných uspořádáních – a to jak z hlediska časování rodinných startů, tak z hlediska rozrůzňování forem rodinného uspořádání (např. rozšíření nesezdaných soužití), tak ale i z hlediska následnosti rodinných tranzic, jako je vstup do manželství a narození dítěte.

Jak již bylo uvedeno dříve, můžeme předpokládat, že v období před rokem 1989 byla heterogenita počátků rodinných drah poměrně nízká. Časování rodinných startů bylo silně svázáno se sociálními normami a celá řada faktorů přispívala k zakládání rodiny v relativně nízkém věku. Tato situace se ale zásadně změnila po roce 1989, kdy se otevřela mladým lidem široká škála nových příležitostí a normy týkající se rodinného chování a organizace životní dráhy se oslabilly. Můžeme proto očekávat, že změny v časování rodinných tranzic a pluralizace rodinných forem se odráží i v nárůstu heterogenity rodinných situací, ve kterých se nacházejí mladí lidé stejného věku.

Tento vývoj ale nemusí být univerzální a nemusí probíhat pouze směrem ke zvyšování variability rodinných drah. Vývoj variability rodinných situací nemusí být stejnoměrný ve všech letech věku. V důsledku posunu rodinných tranzic do vyššího věku můžeme být paradoxně svědky určitého zjednodušení a homogenizace rodinných stavů dvacátníků v nejmladších kohortách, narozených na přelomu 70. a 80. let. Widmer a Ritschard [2009] upozorňují na to, že k zjednodušení, a tedy k jisté standardizaci počátků rodinných drah může docházet v důsledku toho, že se zvyšuje podíl těch, kteří odkládají vstup do rodičovství, i v důsledku růstu podílu mladých lidí bez partnera či partnerky. Předchozí analýzy českých dat ukázaly, že lidé narození v 70. letech mají celkově nižší pravděpodobnost vstupu do partnerského soužití bez ohledu na jeho formální status, a vstupují tudíž do prvního partnerského soužití později než příslušníci starších kohort. Tato zjištění tudíž nepotvrzují předpoklad, že pokles sňatečnosti v 90. le-

tech byl plně kompenzován rozšířením nesezdaných soužití [Hamplová 2003]. Na základě těchto zjištění můžeme usuzovat, že nárůst variability rodinných situací nemusí být v České republice rovnoměrný. Druhá hypotéza, kterou budeme v této kapitole ověřovat, předpokládá, že v nejmladší kohortě narozených v 80. letech můžeme zaznamenat naopak na počátku rodinných drah jistou „homogenizaci“ rodinných situací, tj. naopak pokles variability rodinných situací ve srovnání s příslušníky starších kohort. Dále nás zajímá, čím je možné tyto změny vysvětlit: jaký ze sledovaných rodinných statusů k těmto změnám přispívá nejvýznamněji? Probíhá vývoj heterogenity rodinných drah stejnoměrně v případě mužů a žen?

4.3. Metody a data

Analýzy v této kapitole vycházejí z dat rodinné a partnerské historie, která byla součástí českého výzkumného šetření ISSP 2002. V této kapitole využijeme data ISSP 2002 i včetně doplňujícího souboru (tzv. nadvýběru) mladých lidí do 35 let, což nám umožní zachytit i situaci mladých lidí narozených na konci 70. let a v první polovině 80. let 20. století, kteří vstupují do dospělosti v průběhu 90. let 20. století. Na rozdíl od předchozích analýz [Chaloupková 2009] zde do zkoumání vstupují i ti, kterým bylo v době sběru dat méně než 35 let. Nejmladší z nich se narodili v roce 1984.

V české verzi výzkumného šetření ISSP 2002 byli respondenti dotazováni na to, zda žili v době sběru dat se stálým partnerem nebo partnerkou, případně zda v minulosti žili s jinými partnery (partnerkami). Ve všech případech byly sbírány informace o počátku partnerského soužití (měsíc a rok), data případného vstupu do manželství a s výjimkou současného partnerského vztahu i data ukončení předchozích partnerských soužití. Data obsahují i informace o datu narození dětí. Na základě těchto informací je možné rekonstruovat úplný průběh raných rodinných drah, je možné testovat hypotézu o de-standardizaci životní dráhy a zkoumat, zda se míra de-standardizace životní dráhy rozlišuje v různých sociálních skupinách. Stejně jako v předchozím případě se soustředíme na období mezi 18 a 35 lety a budeme sledovat pohyb mezi šesti situacemi rodinného stavu, které rozlišují jednak existenci partnerského soužití a jeho formální status, jednak rodičovský status. To znamená, že naše rodinné dráhy poskytují informaci o tom, zda jedinec v daném věku žil v nesezdaném soužití (NS), v manželství (M), nebo nežil s partnerem(kou) (S), zda se již stal rodičem (1), nebo byl bezdětný(á) (0) (srov. Tabulku 4.1). Celkově sledované rodinné dráhy mezi 18 a 35 lety zahrnují sekvenci 35 stavů odpovídajících rodinné situaci v okamžiku do-

sažení 18, 18,5, 19... 35 let.¹ Např. pokud respondent začal žít ve 22 letech v nesezdaném soužití, za necelý rok vstoupil do manželství a ve věku 25 let se stal rodičem, můžeme říci, že jeho raná rodinná dráha mezi 18. a 35. rokem zahrnuje čtyři různé stavy: 1) nežije s partnerkou, bezdětný (S0), 2) nesezdané soužití, bezdětný (NS0), 3) manželství, bezdětný (M0), 4) manželství, s dítětem (M1). Ve zkrácené podobě můžeme tuto dráhu zaznamenat následujícím způsobem: (S0,8)-(NS0,2)-(M0,6)-(MD,19), kdy uváděná čísllice udává informaci o době strávené v daném stavu (v našem případě počet půlročních intervalů).

4.3.1 Jak měřit variabilitu rodinných drah?

V odborné literatuře věnující se analýze životních drah se k měření variability rodinných uspořádání v letech věku využívá obvykle tzv. index transverzální entropie [Widmer, Ritschard 2009; Fussell 2005]. Koncept entropie vychází z teoretické informatiky a byl formulován ve 40. letech 20. století C. Shannonem k měření neurčitosti. Jak nám ale může pomoci při studiu změn životních drah? Tento ukazatel nám může podat informaci, nakolik jsou životní dráhy „uspořádané“ a nakolik se vzájemně podobají, či naopak zda se životy jednotlivců ubírají zcela rozmanitými směry a nelze v nich najít žádný předvídatelný vzorec. Výpočet vychází z rozložení situací, v našem případě situací rodinného stavu, v populaci lidí daného věku. Přesněji řečeno, ukazatel transverzální entropie podává informaci o tom, nakolik jsou životní situace jedinců stejného věku podobné, nakolik jsou stejnorodé (homogenní), nebo naopak nakolik jsou rozdílné (heterogenní).² Index transverzální entropie by byl nulový, pokud by se všichni jedinci stejného věku nacházeli ve stejné situaci. Naopak maximálních hodnot by dosahoval, pokud by se jedinci nacházeli rovnoměrně ve všech sledovaných situacích, tj. pokud by neexistoval žádný převládající vzorec a nebylo by možné určit, jaká situace je v daném věku pravděpodobnější než jiná. Jinými slovy, růst hodnot indexu entropie můžeme považovat za známku rostoucí „de-standardizace“ životních drah. Index transverzální entropie můžeme využít nejen pro srovnání variability situací jednotlivců v různém věku, ale pokud vypočítáme index entropie pro kohorty narozené v různých obdobích, můžeme sledovat, zda a jak se mění variabilita životních drah lidí vstupujících do dospělosti v různých ob-

¹ Celkově data umožňují rekonstruovat 1433 trajektorií, 734 pro osoby 35leté a starší a 699 pro osoby mladší 35 let.

² Vzorec pro výpočet indexu transverzální entropie je následující: $E_t = -\sum_{j=1}^s p_{ij} \log(p_{ij})$, kde p_{ij} označuje podíl jedinců nacházejících se v čase t ve stavu j (stavy $j = 1 \dots s$) [Rohwer, Pötter 2005].

dobích. V centru naší pozornosti jsou přítom kohorty lidí narozených v 70. letech a později, kteří se vstupují do dospělosti v období po pádu komunismu. Stejně tak můžeme vypočítat míry variability pro různé sociální skupiny. V našem případě omezíme srovnání variability životních drah jen na období narození a na srovnání variability rodinných uspořádání mužů a žen. V následujících analýzách byly použity normované míry entropie.³ Normované indexy entropie nabývají hodnot mezi 0 a 1, kdy 0 označuje úplnou homogenitu rodinných stavů v daném věku a 1 maximální heterogenitu rodinných stavů.

4.4. Zjištění předchozích analýz rodinných drah mladých v České republice

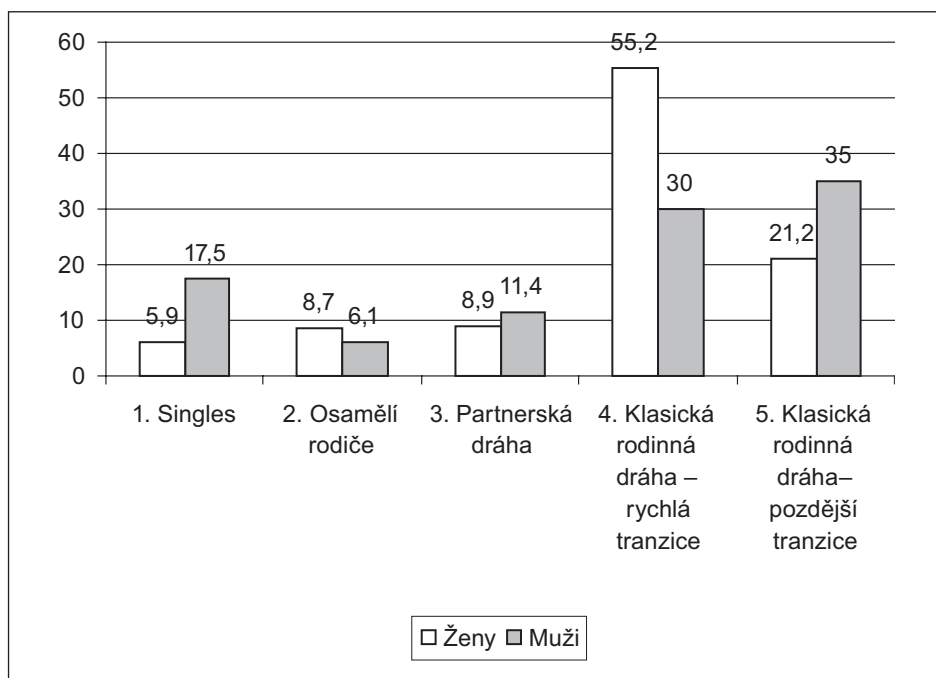
Předchozí analýzy počátků rodinných drah v období mezi 18. a 35. rokem zahrnovaly pouze kohorty narozené do roku 1967 (tj. pouze osoby 35leté nebo starší) a neumožňovaly tak plně zachytit výše uvedené změny rodinného chování, ke kterým dochází v 90. letech 20. století [Chaloupková 2009]. Jejich zjištění nicméně dokládají, že v kohortách narozených do roku 1967 existovala určitá pluralita rodinných trajektorií, a to jak s ohledem na časování významných tranzic, tak s ohledem na pluralitu uspořádání soukromého života.⁴ Dominantní rodinná dráha v období mezi 18. a 35. rokem zahrnuje vstup do manželství a založení rodiny (narození dítěte) (Graf 4.1). Celkově touto „standardní drahou“ procházely více než tři čtvrtiny žen a více než tři pětiny mužů. Tento typ rodinné dráhy můžeme ještě dále rozlišit na dvě podskupiny podle věku při vstupu do manželství a rodičovství. Téměř třetina mužů a přibližně 15 % žen se nicméně od této standardní rodinné dráhy jistým způsobem odkláněla – žili velkou část sledovaného životního období bez partnera nebo partnerky a zůstávali bezdětní (18 % mužů a 6 % žen), popřípadě žili s partnerem(kou) v nesezdaném soužití nebo manželství, ale rovněž zůstávali poměrně dlouho bezdětní (9 % žen a 11 % mužů). Dráhou singles procházeli nejčastěji vysokoškoláci. Vzhledem k tomu,

³ Hodnoty indexu entropie byly vyděleny maximální hodnotou, kterou může v daném případě entropie nabývat, tj. která nastane v situaci, kdy by v populaci lidí daného věku byly rovnoměrně rozloženy všechny sledované stavy. Vzhledem k tomu, že sledujeme šest možných rodinných uspořádání (kombinace tří forem partnerského statusu a dvou forem rodičovského statusu), maximum entropie je $(6 \times (1/6) \times \log(1/6)) = 0,778$. Výsledné hodnoty je tak možné interpretovat jako podíl na maximu entropie.

⁴ K odhalení těchto typů bylo použito tzv. optimální seskupování. Jedná se o metodu srovnání podobnosti a nepodobnosti sekvencí stavů (trajektorií). Na základě výpočtu vzdáleností mezi jednotlivými trajektoriemi je pak možné dané trajektorie rozdělit do skupin na základě jejich podobnosti [Maclndoe, Abbott 2004].

že se tyto analýzy zaměřovaly pouze na úsek rodinné dráhy do 35 let, nemůžeme z těchto údajů vyvozovat, že zůstanou celoživotně bezdětní nebo že nikdy neuzavěrou sňatek. Specifickou rodinnou dráhu představovali osamělí rodiče (9 % žen a 6 % mužů). Tato dráha typicky zahrnovala rozpad partnerského soužití (zpravidla manželství) s dítětem a ojedinelé i svobodné mateřství bez partnerského soužití rodičů [Chaloupková 2009].

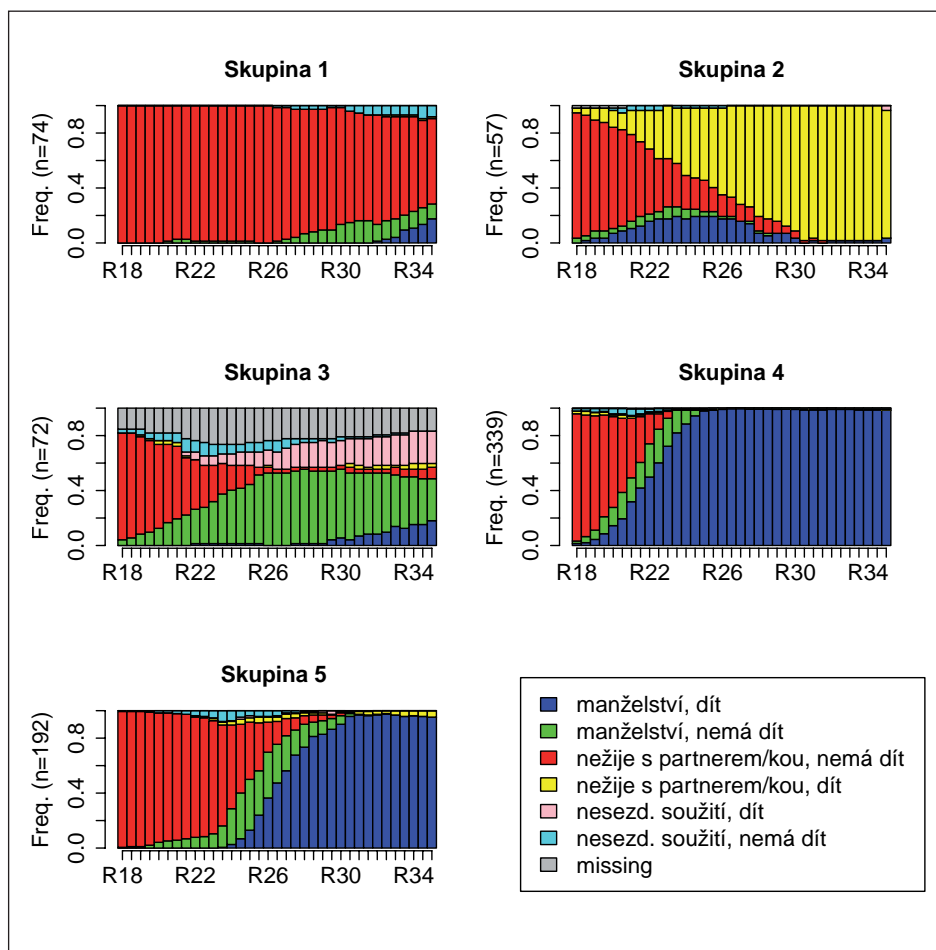
Graf 4.1. Rozložení typů rodinných drah žen a mužů mezi 18 a 35 lety (v %)

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Rozdílný průběh identifikovaných typů rodinných drah přibližuje Graf 4.2, který ukazuje rozložení rodinných drah v jednotlivých letech věku mezi 18. a 35. rokem, tedy jakousi sérii momentek rozložení rodinné situace v daném typu rodinné dráhy. Např. ve skupině 1 (singles) ve věku třiceti let 85 % osob nežilo s partnerem či partnerkou a nemělo dítě a přibližně 14 % z nich bylo ženatých nebo vdaných, ale dosud bezdětných. Naproti tomu ve skupině 4 a 5, kterou jsme pojmenovali jako klasickou rodinnou dráhu, ve třiceti letech převažovali lidé žijící v manželství a mající dítě.

Graf 4.2. Typy rodinných drah mezi 18 a 35 lety: rozložení rodinné situace v jednotlivých letech věku

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Vysvětlivky: skupina 1: singles, skupina 2: osamělí rodiče, skupina 3: partnerská dráha, skupina 4: klasická rodinná dráha – rychlá tranzice, skupina 5: klasická rodinná dráha – pozdější tranzice. Horizontální osa představuje věk.

Poznámka: Abychom nevyloučili méně stabilní trajektorie, které mohou zahrnovat více chybějících údajů, analýzy pracovaly i s trajektoriemi, kde chyběly dílčí informace. Např. pokud nebylo uvedeno datum ukončení prvního partnerského soužití, bylo celé období až do počátku druhého partnerského soužití kódováno jako „missing“ [blíže viz Chaloupková 2009].

Z hlediska změn rodinného chování je klíčovou otázkou, jak se liší rodinné dráhy lidí, kteří vstupují do dospělosti v nových sociálních a ekonomických podmínkách po roce 1989 od příslušníků starších kohort. Vzhledem k tomu, že nejmladší kohorta, pro kterou nám dostupná data poskytují informaci o průběhu celé počáteční fáze rodinných drah do 35 let, jsou lidé narození v letech 1962–1967, nám tyto analýzy na tuto otázku dovolují odpovědět jen neúplně. Příslušníci této kohorty sice většinu ze sledovaného období prožili v nových sociálních, politických a ekonomických podmínkách po roce 1989, ale v době pádu komunistického režimu jim už bylo kolem dvaceti let. Mnozí – více než polovina – z nich tudíž již stihli realizovat své rodinné starty ještě před pádem komunismu. Podíváme-li ale se jen na tu část této kohorty, která v roce 1989 byla bezdětná, získáme značně odlišné rozlišení rodinných drah. Analýza naznačuje, že se v této kohortě začínají modely rodinného chování více diferencovat. Příslušníci nejmladší kohorty, kteří byli v roce 1989 bez rodinných závazků, ve větší míře procházeli trajektorií singles a vstupovali do rodičovství v pozdějším věku ve srovnání s těmi, kteří své rodinné starty realizovali v období socialismu. Můžeme očekávat, že v mladších kohortách narozených po roce 1970 bude docházet k většímu oslabování klasické rodinné dráhy a naopak, že se bude rozšiřovat zastoupení partnerské bezdětné dráhy a dráhy singles odrážející posun rodinných startů do vyššího věku. Dále je možné očekávat rozvoj nových typů rodinných drah, které zahrnují rodičovství v nesezdaném soužití a/nebo rodinné dráhy, ve kterých narození dítěte předchází vstupu do manželství [Chaloupková 2009].

4.5. Je de-standardizace počátků rodinných drah univerzálním trendem?

Ještě předtím než přejdeme k analýzám indexu entropie, podívejme se nejprve na základní přehled rodinných situací podle věku rozlišených podle období narození. Tabulky 4.1 a 4.2 ukazují rozložení rodinných situací mužů a žen ve věku 20, 25, 30 a 35 let. Zatímco ve věku 20 let je naprostá většina mladých mužů a žen bezdětných a nežije s partnerem, v pozdějších letech začíná být převládajícím vzorcem rodinné situace manželství s dítětem. Je zajímavé si nicméně povšimnout, že se v mladších kohortách výrazně zvyšuje podíl žen, které jsou bezdětné a nežijí s partnerem. Zatímco mezi ženami narozenými v 80. letech bylo bezdětných a nežilo s partnerem ve věku 20 let téměř 83 % žen, mezi ženami narozenými v 60. letech jejich podíl dosahoval jen přibližně 64 %. Naproti tomu u mužů takový posun nezaznamenáváme, protože podíl bezdětných mužů žijících bez partnerky ve věku 20 let se napříč sledovanými kohortami pohybuje ko-

Proměny rodinných a profesních startů

Tabulka 4.1. Rodinná situace žen ve věku 20, 25, 30 a 35 let podle období narození (v %)

rodinná situace	období narození					
	1980 -1984	1974 -1979	1968 -1973	1962 -1967	1952 -1964	Před r. 1952
věk 20 let						
1. nežije s partnerem/kou, nemá dítě	82,9	74,7	63,8	63,6	69,0	75,8
2. NS, nemá dítě	9,8	12,7	8,7	4,0	5,2	3,6
3. manželství, nemá dítě	2,4	4,0	13,8	10,1	12,9	9,9
4. nežije s partnerem/kou, dítě	0,0	2,0	2,2	4,0	1,3	1,8
5. NS, dítě	0,0	0,0	1,4	0,0	1,3	0,9
6. manželství, dítě	4,9	6,7	10,1	18,2	10,3	8,1
věk 25 let						
1. nežije s partnerem/kou, nemá dítě	-	27,6	18,1	13,1	17,6	16,1
2. NS, nemá dítě	-	18,1	7,2	3,0	2,0	1,3
3. manželství, nemá dítě	-	7,6	6,5	8,1	11,8	17,9
4. nežije s partnerem/kou, dítě	-	3,8	12,3	11,1	2,0	5,8
5. NS, dítě	-	7,6	7,2	2,0	5,2	4,0
6. manželství, dítě	-	35,2	48,6	62,6	61,4	54,7
věk 30 let						
1. nežije s partnerem/kou, nemá dítě	-	-	3,9	2,0	5,9	8,5
2. NS, nemá dítě	-	-	1,9	1,0	0,0	0,0
3. manželství, nemá dítě	-	-	4,9	4,0	4,6	8,9
4. nežije s partnerem/kou, dítě	-	-	16,5	15,0	6,5	8,5
5. NS, dítě	-	-	7,8	3,0	6,5	4,9
6. manželství, dítě	-	-	65,0	75,0	76,5	69,2
věk 35 let						
1. nežije s partnerem/kou, nemá dítě	-	-	-	1,0	5,2	7,1
2. NS, nemá dítě	-	-	-	0,0	1,3	0,0
3. manželství, nemá dítě	-	-	-	1,0	1,3	4,5
4. nežije s partnerem/kou, dítě	-	-	-	16,8	8,4	8,5
5. NS, dítě	-	-	-	3,0	6,5	5,8
6. manželství, dítě	-	-	-	78,2	77,3	74,1

Zdroj: ISSP 2002 (včetně nadvýběru).

Poznámka: Součet dává v jednotlivých kohortách 100%.

lem 90%. Zvyšuje se i podíl mladých lidí žijících v nesezdaném soužití. Tyto tabulky zřetelně dokumentují posun zakládání rodiny do vyššího věku.

Tabulka 4.2. Rodinná situace mužů ve věku 20, 25, 30 a 35 let podle období narození (v %)

rodinná situace	období narození					
	1980 -1984	1974 -1979	1968 -1973	1962 -1967	1952 -1964	Před r. 1952
věk 20 let						
1. nežije s partnerem/kou, nemá dítě	89,2	92,1	93,0	91,4	92,8	92,0
2. NS, nemá dítě	3,9	1,3	3,5	1,1	0,9	2,2
3. manželství, nemá dítě	2,9	0,0	1,8	6,5	2,7	2,6
4. nežije s partnerem/kou, dítě	0,0	2,6	1,8	1,1	1,8	1,4
5. NS, dítě	1,0	0,0	0,0	0,0	1,8	0,6
6. manželství, dítě	2,9	3,9	0,0	0,0	0,0	1,2
věk 25 let						
1. nežije s partnerem/kou, nemá dítě	-	53,2	46,1	43,9	41,3	37,3
2. NS, nemá dítě	-	11,3	10,5	1,8	4,3	1,8
3. manželství, nemá dítě	-	19,4	7,9	19,3	15,2	13,6
4. nežije s partnerem/kou, dítě	-	0,0	2,6	3,5	4,3	6,4
5. NS, dítě	-	0,0	5,3	1,8	2,2	4,5
6. manželství, dítě	-	16,1	27,6	29,8	32,6	36,4
věk 30 let						
1. nežije s partnerem/kou, nemá dítě	-	-	30,5	28,1	15,1	11,7
2. NS, nemá dítě	-	-	8,5	1,8	3,2	0,0
3. manželství, nemá dítě	-	-	6,8	3,5	11,8	12,6
4. nežije s partnerem/kou, dítě	-	-	6,8	5,3	3,2	7,2
5. NS, dítě	-	-	3,4	1,8	2,2	5,4
6. manželství, dítě	-	-	44,1	59,6	64,5	63,1
věk 35 let						
1. nežije s partnerem/kou, nemá dítě	-	-	-	14,0	12,6	6,3
2. NS, nemá dítě	-	-	-	5,3	1,1	0,0
3. manželství, nemá dítě	-	-	-	3,5	6,3	8,1
4. nežije s partnerem/kou, dítě	-	-	-	5,3	8,4	9,9
5. NS, dítě	-	-	-	3,5	3,2	6,3
6. manželství, dítě	-	-	-	68,4	68,4	69,4

Zdroj: ISSP 2002 (včetně nadvýběru).

Poznámka: Součet dává v jednotlivých kohortách 100%.

Abychom odpověděli na výše uvedené otázky týkající se vývoje heterogenity rodinných drah, vypočítali jsme hodnoty indexu entropie zvláště pro jednotlivé kohorty narozené v různých obdobích. Z grafu, který ukazuje vývoj měř variability rodinných situací v jednotlivých letech věku mezi 18 a 35 lety, můžeme vyvodit několik závěrů. Zaprvé Graf 4.3. ukazuje, že se míra heterogenity rodin-

ných situací v průběhu mladé dospělosti výrazně mění – nejprve prudce roste, poté se pozvolna snižuje. Index entropie se pohybuje od 9 % do 86 % maximální entropie. Kolem věku 18–20 let je heterogenita rodinných situací nejnižší, protože většina mladých lidí dosud neprošla žádnou ze sledovaných tranzic – nežijí s partnerem či partnerkou, jsou svobodní a bezdětní. S tím, jak mladí lidé postupně těmito tranzicemi procházejí, se jejich životní situace stávají rozmanitějšími, a index entropie se proto zvyšuje. Nejvyšších hodnot index transversální entropie dosahuje kolem 25 let. Kolem 30. roku, jak postupně vstupují do manželství a stávají se rodiči i ti, kteří tyto tranzice odkládali, se opět variabilita rodinných stavů mírně snižuje, ale již nedosahuje tak nízkých hodnot jako v období kolem 18. roku.

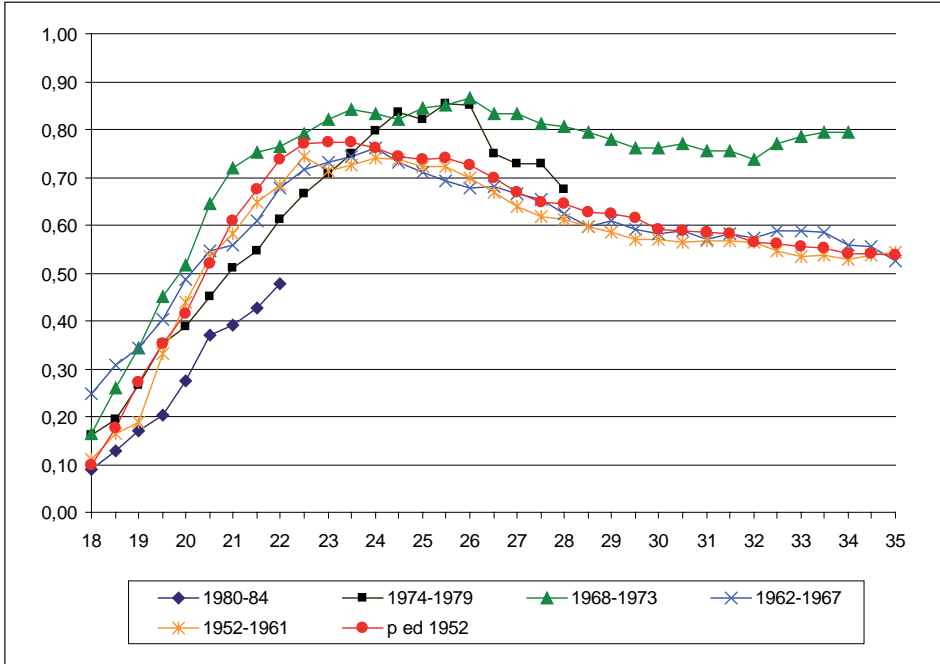
Jak se variabilita rodinných uspořádání v průběhu rané dospělosti mění v čase? Srovnáme-li jednotlivé křivky mapující variabilitu rodinných uspořádání rozdílných kohort, můžeme zaznamenat tři významné trendy.

Prvním trendem je posun největší intenzity rodinných tranzic do vyššího věku. Zatímco ve starších kohortách nastával vrchol heterogenity rodinných situací ve věku kolem 22–24 let, v kohortách narozených v 70. letech, které vstoupily do dospělosti v 90. letech, se tento vrchol posunuje do druhé poloviny druhé dekády věku (tj. do věku okolo 26 let).

Za druhé, ze srovnání je patrné, že v kohortách narozených v 70. letech můžeme zaznamenat nárůst rozmanitosti rodinných uspořádání mezi jedinci stejného věku, což svědčí ve prospěch hypotézy o de-standardizaci počátků rodinných drah. Tento trend je nejvýraznější v období na přelomu dvacítky a třicítky, kdy je úroveň heterogenity rodinných stavů v kohortách narozených v 70. letech výrazně vyšší než ve starších kohortách.

V předchozí části jsme vyslovili předpoklad, že v nejmladší kohortě narozené v 80. letech může naopak docházet na počátku rodinných drah k jisté „homogenizaci“ rodinných situací, tj. k poklesu variability rodinných situací ve srovnání s příslušníky starších kohort. Tento předpoklad, jak je patrné z grafu 4.3, se potvrdil. V nejmladší kohortě narozených v 80. letech můžeme skutečně zaznamenat opačný trend: pokles variability rodinných situací ve věku kolem dvaceti let. Tyto změny mohou být interpretovány v souladu s hypotézou o (částečné) standardizaci rané fáze rodinné dráhy, neboť naše zjištění naznačují, že rozložení rodinných situací v nejmladší kohortě je homogennější ve srovnání se staršími kohortami. Na tomto místě je ale nutné zdůraznit, že tato zjištění se týkají pouze počátku jejich rodinných drah (období mezi 18 a 22 roky) – příslušníci nejmladší kohorty v době sběru dat ještě nedosáhli 35 let a neprožili celé období, které je předmětem sledování. Můžeme totiž očekávat, že v dalších letech se tento vývoj obrátí a heterogenita jejich rodinných situací vzroste.

Graf 4.3. Míry variability rodinných drah mužů a žen mezi 18 a 35 lety podle období narození

Zdroj: ISSP 2002 (včetně nadvýběru).

Poznámka: K výpočtu měr variability byl použit normovaný index transverzální entropie.

Shrme-li, naše analýzy ukazují, že rodinné situace mladých lidí narozených v 70. letech jsou mnohem rozmanitější než u jejich vrstevníků, kteří dospívali v období komunismu. Nepotvrdily ale, že by proces de-standardizace probíhal univerzálně a stejnoměrně, protože na počátku rodinných drah – v období mezi 18 a 22 roky – kohorty narozených v 80. letech můžeme zaznamenat naopak pokles variability rodinných situací.

Za účelem podrobnější analýzy jsme vypočítali specifickou míru transverzální entropie zvláště pro muže a ženy a jednotlivé kohorty a použili jsme ji jako závislou proměnou v regresní analýze.⁵ Analýza potvrdila, že rodinné chování kohorty narozených v 60. letech, která vstupovala do dospělosti kolem roku 1989, se ještě v mnoha ohledech podobalo kohortám, které realizovaly své rodinné starty v období komunismu. Toto zjištění není příliš překvapující, vezmeme-li v úvahu to, že řada příslušníků této generace již v okamžiku pádu komunismu své rodinné starty

⁵ Detailní popis regresních modelů viz Chaloupková [2010].

uskutečnila – vstoupili do manželství a již byli rodiči. Naše zjištění však potvrzují závěry předchozích studií, které ukazují, že demografické změny v postkomunistických zemích výrazně zasáhly až ročníky narozené v 70. letech a později [Sobotka et al. 2008]. Regresní analýza potvrzuje, že významný nárůst heterogenity ve srovnání se staršími kohortami můžeme zaznamenat v kohortách narozených v 70. letech, jejichž rodinné starty se odehrávaly již po roce 1989. Naopak narození v první polovině 80. let zažívají jisté zjednodušení rodinné dráhy a variabilita jejich rodinných uspořádání ve věku kolem 20 let je poměrně nízká. Podrobnější analýza dále ukazuje, že rodinné situace mladých žen jsou mnohem variabilnější než situace mužů. Rozdíly ve variabilitě rodinných situací mužů a žen se v průběhu rané fáze rodinné dráhy mění – největší rozdíl zaznamenáme ve věku kolem dvaceti let. Tento rozdíl odráží skutečnost, že muži prožívají rodinné tranzice ve vyšším věku než ženy. Kohortní srovnání přitom naznačuje, že genderové rozdíly se v kohortách narozených po polovině 70. let ještě více prohlubují.

4.6. Jaké stavy způsobují změny variability raných rodinných trajektorií?

V dalším kroku se zaměříme na to, co stojí za změnami variability rodinných situací. Jaké rodinné stavy (nebo jejich absence) k nim přispívají? Odpověď na tyto otázky můžeme získat pomocí dekompozice indexu entropie [Fussell 2005]. Dekompoziční analýza je založena na výpočtu procentuálního rozdílu celkového indexu entropie a redukované entropie, kterou získáme vynecháním informace o určitém rodinném stavu [Fussell 2005]. Dekompoziční analýza pracovala se třemi redukovanými mírami entropie: 1) bez informace o vstupu do rodičovství, 2) bez informace o tom, zda jedinec žije s partnerem(kou) a 3) bez údaje o vstupu do manželství.⁶ Vysoký rozdíl redukované a celkové míry entropie značí, že vynechaný status významně přispívá k heterogenitě rodinných uspořádání v příslušném věku [Fussell 2005]. Například pokud jsou všichni svobodní bezdětní, vynechání informace o vstupu do rodičovství nebude mít na index entropie žádný dopad, protože status svobodný a bezdětný se zcela překrývají. Pokud ale ně-

⁶ V prvním případě jsme sledovali pouze tři stavy: 1) zda respondent žije v nesedaném soužití, 2) v manželství, nebo 3) zda nežije s partnerem(kou). V druhém případě nás zajímalo pouze to, zda žije v manželství, nebo ne, a zda má dítě, nebo ne (4 stavy), a konečně třetí redukovaná míra entropie je vypočítána jen na základě informací o tom, zda jedinec v daném věku žil s partnerem(kou) bez ohledu na formální stav a zda měl dítě (4 stavy).

kteří svobodní mají dítě, vynecháním údaje o rodičovství se index entropie znatelně sníží.⁷

Srovnání rozdílů mezi celkovými a redukovanými mírami indexu entropie dokládá, že nejsilněji k heterogenitě rodinné situace kohort vstupujících do dospělosti v 90. letech přispívá partnerský status, což na jedné straně značí to, že se rozšiřuje podíl lidí, kteří žijí v nesezdaném soužití. Na druhé straně se za růstem významu partnerského statusu – možná paradoxně – skrývá i fakt, že se zvyšuje počet lidí, zvláště kolem dvacítky, kteří nežijí (ani sezdaně, ani nesezdaně) s partnerem(kou). Naproti tomu jak vstup do manželství, tak vstup do rodičovství hraje mnohem nižší roli, protože se snižuje počet lidí, kteří do manželství v tomto věku vstupují, a realizace obou těchto tranzic se posouvá do vyššího věku. Zjištění zároveň ukazují, že význam partnerského statusu se liší podle věku i mezi muži a ženami. Nejvíce k heterogenitě rodinných uspořádání přispívá partnerský status ve věku kolem dvaceti let a významněji ovlivňuje, stejně jako rodičovský status, heterogenitu počátků rodinných drah žen. Rozdíly mezi muži a ženami v nejmladších kohortách se ještě více zvětšují. Zatímco ve starších kohortách variabilitu rodinných situací ve věku kolem dvaceti let výrazně ovlivňoval rodičovský status, v kohortách narozených v 70. letech se jeho vliv oslabuje. Na rozdíl od mužů v případě žen po dosažení třiceti let vliv tranzice do rodičovství na celkovou heterogenitu rodinných uspořádání klesá, protože již velká část mladých žen touto tranzicí prošla.

4.7. Závěr

Shrneme-li, analýza entropie nám umožnila prozkoumat změny variability rodinných uspořádání na počátku rodinných drah. Tato analýza částečně potvrdila hypotézu de-standardizace rodinných drah. Ukázala, že mladí lidé narození v 70. letech, kteří realizovali své rodinné starty v nových sociálních podmínkách po roce 1989, se nacházeli v mnohem rozmanitějších rodinných situacích než jejich vrstevníci, kteří dospívali před rokem 1989. Spolu s nárůstem celkové úrovně heterogenity rodinných uspořádání se vrchol heterogenity rodinných uspořádání posouvá do věku po 25 letech. Nárůst heterogenity je způsoben zejména rozšířením nesezdaných soužití a rostoucím počtem osob, kteří nežijí s partnerem(kou). Analýza rovněž dokládá, že se výrazněji zvýšila heterogenita rodinných situací mladých žen.

⁷ Pro podrobnější popis postupu dekompoziční analýzy a jejích zjištění viz Chaloupková [2010].

Na druhé straně ale kohortní srovnání naznačuje, že proces de-standardizace není uniformním a stejnoměrným procesem. V kohortě narozené v 80. letech můžeme na počátku rodinných drah zaznamenat opačný trend. Jsme zde svědky poklesu rozmanitosti rodinných uspořádání, který je odrazem posunu rodinných tranzic do vyššího věku. V důsledku toho dochází k určitému zjednodušení rodinných situací ve věku kolem dvaceti let. Je ale nutné znovu připomenout, že se tato zjištění týkají pouze počátku rodinných drah a o tom, jak se dál budou ubírat rodinné dráhy lidí narozených v 80. letech, nám naše data neposkytují informace. Je nicméně pravděpodobné, že v dalších letech se bude heterogenita jejich rodinných uspořádání zvyšovat. Na tuto otázku ale může s jistotou odpovědět až další výzkum založený na novějších datech.

Výše uvedené analýzy pracovaly s mírami entropie vypočítanými zvláště pro muže a ženy narozené v různých obdobích. Je možné nicméně namítnout, že průběh rodinných startů ovlivňují i další faktory a že na rozmanitost rodinných uspořádání má vliv například socioekonomický status, např. výše vzdělání, či to, zda mladý člověk studuje, nebo je již ekonomicky aktivní. Vzhledem k velikosti datového souboru ale nebylo možné rozdělovat soubor do většího počtu podskupin (např. podle vzdělání). Otázka diferenciacie podle vzdělání tak zůstává otevřena pro další výzkum. Je možné očekávat vyšší výskyt chybějících údajů u lidí, kteří prožili méně stabilní či nestandardní rodinné dráhy, a proto mohou být heterogenní trajektorie v datech podreprezentovány [Aassve et al. 2007]. To by znamenalo, že rané rodinné trajektorie jsou ve skutečnosti ještě více heterogenní. Tato výhrada se ale může vztahovat spíše k rodinným drahám starších respondentů, v případě nejmladších respondentů je možné pokládat data za více spolehlivá, protože respondenti vypovídali o své současné nebo nedávné situaci.

Použitá literatura

- Aassve, A., F. Billari, R. Piccarreta. 2007. „Strings of Adulthood: A Sequence Analysis of Young British Women’s Work-Family Trajectories.“ *European Journal of Population* 23 (3–4): 369–388.
- Baranowska, A. 2008. *Changing patterns of entry into employment and motherhood in Poland – a cross cohort comparison. Social Sciences reseearch network Trans Europe. Working Paper No. 5.* Bamberg: Otto-Friedrich-University Bamberg.
- Beck, U. 2004. *Riziková společnost. Na cestě k jiné modernitě.* Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Billari, F. C. 2001. „Sequence Analysis in Demographic Research.“ *Canadian Studies in Population* 28 (2): 439–458.
- Billari, F. C. 2005. „Life course analysis: two (complementary) cultures? Some reflections with examples from the analysis of the transition to adulthood.“ Pp. 261–282 in R. Levy, P. Ghisletta, J.-M. Le Goff et al. (eds.). *Towards an Interdisciplinary Perspective on the Life Course. Advances in Life Course Research.* London: Elsevier.
- Brückner, H., K. U. Mayer. 2005. „De-standardization of the life course: what might it mean? And if it means anything, whether actually took place?“ Pp. 27–53 in R. Macmillan (ed.). *The Structure of the Life-Course: Standardized? Individualized? Differentiated?* London: Elsevier.
- Elzinga, C. H., A. C. Liefbroer. 2007. „De-standardization of Family-Life Trajectories of Young Adults: A Cross-National Comparison Using Sequence Analysis.“ *European Journal of Population* 23 (3–4): 225–250.
- Fussell, E. 2005. „Measuring the early adult life course: an application of the entropy index.“ Pp. 91–122 in R. Macmillan (ed.). *The Structure of the life course: Standardized? Individualized? Differentiated?* London: Elsevier.
- Hamplová, D. (ed.). 2007. *Děti na psí knížku? Mimomanželská plodnost v ČR.* Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Chaloupková, J. 2009. *Rodinné a pracovní dráhy mladých: holistická perspektiva. Sociologické studie / Sociological Studies 09:07.* Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Chaloupková, J. 2010. „De-standardization of Early Family Trajectories in the Czech Republic: A Cross-cohort Comparison.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 46 (3): 427–451.
- Kohli, M. 1986. „The world we forgot: a historical review of the life course.“ Pp. 271–303 in W. V. Marshal (ed.). *Later life. The Social Psychology of Aging.* London: Sage.
- MacIndoe, H., A. Abbott. 2004. „Sequence Analysis and Optimal Mating technique for Social Science Data.“ Pp. 387–406 in M. Hardy, A. Bryman (eds.). *Handbook of Data Analysis.* London: Sage Publications.
- Mills, M., H.-P. Blossfeld. 2005. „Globalization, Uncertainty and the Early Life Course: A theoretical framework.“ Pp. 1–24 in M. Mills, H.-P. Blossfeld, E. Klijzing, K.

- Kurz (eds.). *Globalization, Uncertainty and Youth in Society*. London, New York: Routledge.
- Rohwer, G., U. Pötter. 2005. *TDA User's Manual*. Bochum: Ruhr-Universität Bochum, Fakultät für Sozialwissenschaften.
- Rychtaříková, J. 1996. „Současné změny charakteru reprodukce v České republice a mezinárodní situace.“ *Demografie* 38 (2): 77–89.
- Sobotka, T., A. Štastná, K. Zeman, D. Hamplová, V. Kantorová. 2008. „Czech Republic: A rapid transformation of fertility and family behaviour after the collapse of state socialism.“ *Demographic Research* 19 (14): 403–454.
- Widmer, E. D., G. Ritschard. 2009. „The de-standardization of the life course: Are men and women equal?“ *Advances in Life Course Research* 14 (1–2): 28–39.

5. Rodičovství v nesezdaném soužití

Miluše Vítečková

Nárůst mimomanželské plodnosti je jedním z významných trendů současného českého demografického vývoje. Od počátku 90. let se mění posloupnost kroků k založení rodiny. Rozšiřuje se nejen nesezdané soužití „na zkoušku“ před vstupem do manželství, ale v posledních desetiletích se nesezdané soužití ve vzrůstající míře stává i alternativou manželství. Roste počet dětí, které se rodí do nesezdaných soužití. Slábne potřeba legitimizovat početí dítěte sňatkem, což dokládá skutečnost, že podíl těhotných nevěst poklesl za posledních deset let o více než polovinu [Zeman 2007]. Nesezdané soužití může být i „čekáním na úspěšné otěhotnění“, které v případě úspěchu většinou končí sňatkem až po narození dítěte.

Tyto změny se odrážejí i ve změnách veřejného mínění. Téměř všeobecně je veřejným míněním přijímáno nesezdané soužití jako předstupeň manželství. Podle výzkumu ISSP 2002 schvalují nesezdané soužití „na zkoušku“ před vstupem do manželství téměř tři čtvrtiny české populace. Dlouhodobé nesezdané soužití bez záměru uzavřít manželství však schvaluje jen přibližně polovina respondentů [Chaloupková, Soukupová 2007]. Ze srovnání předchozích výzkumných šetření vyplývá, že se v posledním desetiletí snižuje podíl lidí zastávajících názor o potřebnosti manželství v souvislosti s rodičovstvím.⁸ Přestože panuje poměrně velká tolerance k nesezdanému soužití a sňatek není považován za nutný předpoklad k rodičovství, manželství není chápáno jako zbytečná instituce.

Názory na rozšíření nesezdaného soužití, oddalování sňatku se u různých autorů liší. Někteří dávají tyto změny do souvislosti s menší závislostí žen na mužích, druzí s pečlivějším hledáním vhodného partnera. Jedni hovoří o krizi rodiny, jiní o přirozeném vývoji. Bologne [1997] spojuje rozšíření nesezdaného soužití především s hlubokou proměnou lidského smýšlení, životního rytmu. Lidé vzhledem k okolnostem – jako je časté střídání zaměstnání, změna bydliště – váhají s plány do budoucna. Chtějí žít přítomností a nestarat se o budoucnost, ze které mají svým způsobem strach. Nerozlučitelné manželství na věčné časy

⁸ Postoje k manželství a rodičovství jsou pravidelně sledovány v rámci šetření Naše společnost Centra pro výzkum veřejného mínění při SOÚ AV ČR. Zatímco v roce 2003 s názorem, že „Lidé, kteří chtějí mít děti, by měli uzavřít sňatek“ souhlasily téměř tři pětiny respondentů (59 %), v roce 2010 jejich podíl poklesl téměř na dvě pětiny (42%). Současně je patrné, že se zvyšuje tolerance k nesezdanému soužití [Šamanová 2010].

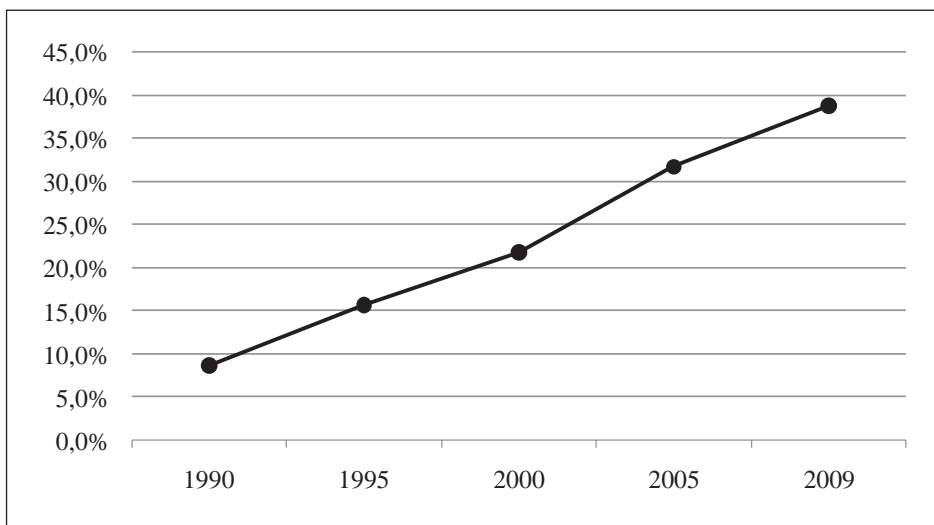
dle něho zůstává ideálem, ale současně i pozůstatkem minulosti. Keller [2005], který zmiňuje souvislost rozšíření nesezdaného soužití s flexibilizací práce, uvažuje podobně jako Kuchařová [2003], která vyslovila předpoklad, že lidé zřejmě hledají v prostředí celkem dramatických společenských a ekonomických změn adekvátní formy rodinného života. Jäckelová [1997] uvádí jako možný důvod rozšíření nesezdaného soužití i krizi manželského života. Přestože většina usiluje o manželský stav, dochází k velkému počtu rozvodů. Na pozadí těchto faktů tedy není překvapením, že pro sebe páry (ať už jde o mladou či starší generaci) hledají nové, alternativní formy soužití. Podle Vágnerové [2000] jde na jedné straně u nesezdaných o výraz potřeby trvalejšího a naplněného partnerství a neochoty odkládat její uspokojení, na druhé straně je zde pozorovatelná protichůdná potřeba odložit definitivní rozhodnutí až na pozdější dobu. Současně nesezdané soužití umožňuje plynulejší a méně stresující adaptaci na společný život, neboť není považováno za definitivní a je zde zachován pocit možnosti volby. Tato volba však může být nejistotou a může vést k nespokojenosti ve vztahu. Lidé preferující takovýto typ soužití bývají podle Vágnerové [2000] méně konvenční a manželství pro ně nemá tak vysokou hodnotu. Současně se objevuje názor, že nesezdané soužití je spíše než testování vztahu jevem, který vznikne díky okolnostem. Těmito okolnostmi může být předchozí zkušenost, ale především možnost společného bydlení, možnost trávit spolu více času. Přesto se dá podle Možného [2008] předpokládat, že život v manželství bude součástí životní zkušenosti pro více než dvě třetiny, možná i čtyři pětiny dnešní mladé generace. Podle Hamplové a Pikálkové [2002] je nesezdané soužití v České republice spíše přechodnou fází před uzavřením manželského svazku, nejedná se o náhradu tradičního legálního manželství. Nelze však – dle nich – v této fázi určit rozdíl mezi dlouhodobými nesezdanými soužitími a předmanželským nesezdaným soužitím, neboť není možné vědět, která z nesezdaných soužití se v manželství opravdu promění.

Tato kapitola se zaměřuje na nesezdané páry žijící s dětmi a vychází z dat kvalitativního výzkumu založeného na polostrukturovaných rozhovorech. V první části kapitola shrnuje informace o demografickém vývoji, rozšíření nesezdaných soužití a mimomanželské plodnosti a představuje zjištění relevantních kvantitativních výzkumů. Druhá část, která tvoří těžiště kapitoly, přináší zjištění kvalitativního výzkumu. Hlavní pozornost je věnována postojům k nesezdanému soužití a manželství. Na základě analýzy rozhovorů odhaluje trajektorie rodičovství v nesezdaném soužití, důvody k nesezdanému soužití párů s dětmi a jejich plány a představy o budoucnosti.

5.1. Mimomanželská plodnost a nesezdané soužití

Informace o mimomanželské plodnosti můžeme získat z dat Českého statistického úřadu, který shromažďuje údaje o narozených dětech na základě dat z porodnic (tzv. „hlášení o narození“). Data Českého statistického úřadu ukazují, že se v České republice během posledních desetiletí výrazně zvýšil podíl dětí narozených mimo manželství – v roce 2009 dosahoval 38,8 %, v roce 1989 to bylo pouze 7,9 % (Graf 5.1). V některých severských státech Evropy dosahuje podíl dětí narozených mimo manželství i více než 50 % [Šalamounová 2007]. Z těchto dat je možné zjistit formální rodinný stav matky v době porodu. Neobsahují ale informaci o tom, zda se dítě narodilo matce samoživitelce, která žila bez partnera, nebo zda se narodilo do nesezdaného soužití. Od roku 2007 sleduje Český statistický úřad údaje i o otcích u všech narozených dětí, nejenom u manželsky narozených. Kryštof Zeman [2007] předpokládá, že nepřímou informaci o podílu samoživitelek můžeme vyvodit z analýzy nevyplněných údajů o otcích. Lze předpokládat, že v případě vyplnění údaje o otci nemanželského dítěte jde spíše o nesezdané soužití než o matku samoživitelku. Zeman uvádí, že v první polovině roku 2007 byly u 70 % těchto dětí uvedeny údaje o otci dítěte, u 30 % chyběly [Zeman 2007]. Kiernan [2004] zmiňuje situaci ve Velké Británii, kdy 97 %

Graf 5.1. Podíl dětí narozených mimo manželství v České republice v letech 2000–2009

Zdroj: Český statistický úřad.

matek žijících v nesezdaném soužití uvedlo otce dítěte, stejně ale učinilo 63 % těch, které nebyly s otcem dítěte v době porodu. Je tudíž velmi pravděpodobně, že existuje i poměrně velké procento těch, které ač nežijí v nesezdaném soužití, údaj o otci uvádí.

Zdrojem dat o výskytu nesezdaných soužití jsou kromě Sčítání lidu, domu a bytů také dílčí průzkumy a šetření. Nesezdané soužití má však mnoho podob a je obtížné je zařadit do určitých kategorií. Může jít o nesezdané soužití jako o krátkodobou záležitost, ale také o dlouhodobé soužití, do kterého se rodí děti a které je alternativou manželství. Vzhledem k tomu, že není jasné, zda konkrétní nesezdané soužití skončí manželstvím či nikoliv, není možné ani striktní zařazení nesezdaného soužití jako předstupeň manželství či jako dlouhodobé nesezdané soužití. Veškerá data je nutné brát se zřetelem k těmto skutečnostem.

První výzkumy týkající se nesezdaného soužití se v naší republice datují do první poloviny osmdesátých let. V letech 1985–1986 byl proveden průzkum mezi snoubenci a tento průzkum byl ještě jednou zopakován v letech 1990–1991. Z jeho výsledků vyplývá, že v době prvního výzkumu žilo před sňatkem ve společné domácnosti 46 % snoubenců, v druhém období došlo k nepatrnému zvýšení na 48 % [Možný, Rabušic 1992; Rabušic 2001]. Podle výběrového šetření International Social Survey Program (ISSP) 1994 Rodina a gender role žilo v nesezdaném soužití 5,7 % respondentů, v roce 2002 se jejich podíl zvýšil na 8 % [Chaloupková 2006]. Podle výzkumu TSS 1999 (Šetření sociální stratifikace a mobility) žilo v nesezdaném soužití 6,3 % populace – přičemž 3,3 % bylo svobodných, 2,7 % rozvedených a 0,3 % ovdovělých [Tuček 2000]. Pro srovnání uvádíme v Tabulce 5.1 i data z Českého statistického úřadu, která vychází ze Sčítání lidu, domů a bytů z let 1991 a 2001. Tato tabulka ukazuje počet nesezdaných soužití z celkového počtu úplných rodin, včetně nesezdaných soužití s dětmi i bez dětí. Je možné předpokládat, že ve Sčítání lidu, domů a bytů může být výskyt nesezdaného soužití podhodnocen, neboť jde pouze o ty, kteří se v bytovém listu označili jako druh či družka ve vztahu k uživateli bytu a kteří mají shodné trva-

Tabulka 5.1. Nesezdaná soužití a jejich zastoupení v úhrnu úplných rodin v letech 1991 a 2001

	1991		2001		Přírůstek/ úbytek
	abs.	%	abs.	%	
z toho nesezdaná soužití	84 934	3,4	125 269	5,4	40 335
z toho nesezdaná soužití	45 449	4,1	73 850	5,9	28 401
z toho nesezdaná soužití	39 485	2,8	51 419	4,7	11 934

Zdroj: ČSÚ.

lé bydliště. Nejsou tedy zachyceni ti, kteří mají rozdílné trvalé bydliště, přestože spolu fakticky žijí, ani ti, kteří spolu bydlí např. v bytě či domě u rodičů. Současně mohou chybět i páry, ve kterých se muž a žena jako druh a družka neoznačili. Data ze sčítání ukazují strukturu domácností, tj. kolik je nesezdaných soužití párů s dětmi. Neposkytují ale informaci o tom, zda se jedná o děti z předchozích vztahů nebo o děti, které se narodily přímo do tohoto nesezdaného soužití.

Podle dat výzkumného šetření Životní podmínky 2006 (EU SILC 2006)⁹ žilo v nesezdaném soužití (faktickém manželství) 11 % párů a na celkovém počtu domácností se nesezdaná soužití podílela 6,2 % [Český statistický úřad 2008].

Současně s nárůstem rozšíření nesezdaného soužití se mění i struktura podle věku a rodinného stavu. Z údajů Českého statistického úřadu [2004] vyplývá, že nejvýraznější změnou v období 1991–2001 byly změny věkové struktury osob žijících v nesezdaných soužitích. Podíl nesezdaných soužití s partnery vyššího věku poklesl, nejnižší věkové kategorie naopak posílily. Trvale nejpočetnější skupinou jsou partnerské svazky osob, které již jednou žily v manželství, tzn. soužití osob rozvedených a ovdovělých. Nejdynamičtější vývoj mezi roky 1991 a 2001 zaznamenala soužití dvou svobodných – většinou mladých – partnerů. Podíl těchto rodin se v tomto období téměř ztrojnásobil a dosáhl v roce 2001 zhruba čtvrtiny z celkového počtu. Nesezdaná soužití (faktická manželství) byla podle Českého statistického úřadu [2008] na základě šetření EU-SILC 2006 mezi sociálními skupinami nejčastější u nezaměstnaných, z hlediska věku mezi mladšími, z hlediska příjmu na osobu mezi nejchudšími a nejbohatšími a podle počtu dětí mezi bezdětnými a mnohodětnými.

V případě informací o počtu dětí, které se rodí do nesezdaného soužití, nenacházíme oporu v „tvrdých datech“. Jediným zdrojem tak zůstávají dílčí výběrová šetření. Unikátní zdroj dat představuje šetření Sociální a ekonomické podmínky mateřství (SEPM) z roku 2006.¹⁰ Jednalo se o první specializované reprezentativní šetření zaměřené na sociální, ekonomickou a rodinnou situaci vdaných i neprovdaných matek v České republice po roce 1989. Tento výzkum se soustředil na ženy, jejichž děti se narodily od poloviny devadesátých let do počátku roku 2006. Celkem bylo dotazováno 1160 žen. Data z tohoto šetření umožňují nejen určit podíl dětí narozených do nesezdaných soužití a svobodným matkám, ale posoudit i, v jakých sociálních vrstvách se vyskytuje osamělé mateřství a v jakých nesezdané soužití. Z jeho zjištění vyplývá, že přibližně polovina neprovdá-

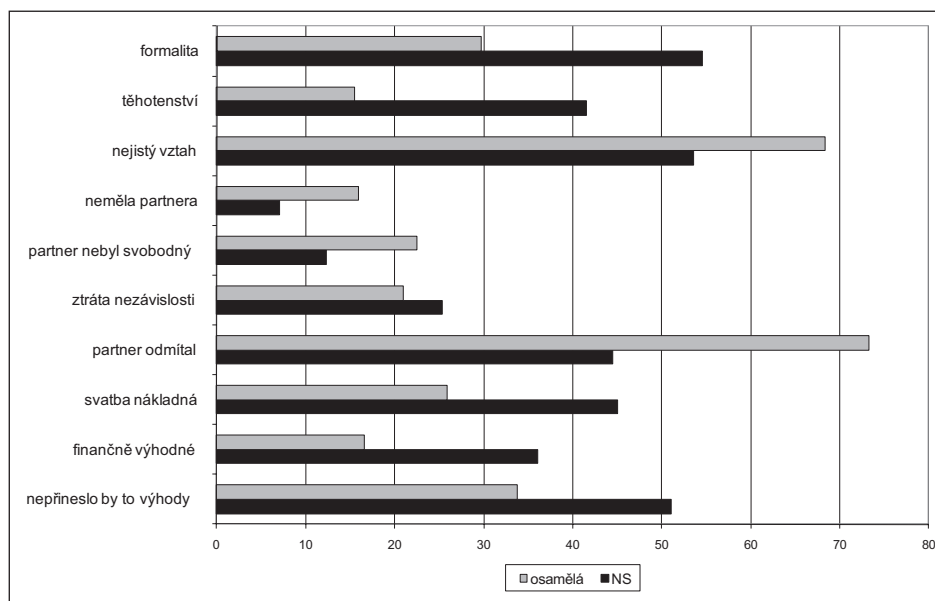
⁹ Do šetření Životní podmínky 2006 bylo zahrnuto 4286 opětovně navštívených domácností z šetření z roku 2005 a nově 5750 náhodně vybraných domácností z celého území České republiky.

¹⁰ V rámci projektu Sociální a ekonomické charakteristiky mimomanželské plodnosti (GA AV ČR) byl řešen v Sociologickém ústavu AV ČR.

ných matek žila v době prvního porodu s otcem dítěte [Hamplová 2007a, 2007b]. Jak z dat Českého statistického úřadu, tak z výsledků šetření SEPM vyplývá, že děti mimo manželství se rodí především ženám s nižším vzděláním. Podle Dany Hamplové [2007a, 2007b] je pak pravděpodobnější, že u žen se středoškolským vzděláním se jedná o nesezdané soužití. Mezi svobodnými matkami je nejmenší podíl vysokoškolaček.

Ve výzkumu SEPM byla svobodným matkám předložena sada deseti výroků charakterizujících možné důvody, proč neuzavřely manželství. Dále měly vybrat důvod, který byl pro ně nejdůležitější. Byl patrný rozdíl mezi osamělými matkami a matkami, jež žily v době porodu s otcem dítěte. Ženy žijící v nesezdaném soužití častěji souhlasily s výroky, které odmítají instituci manželství. Sňatek považují za zbytečnou formalitu. Dále uváděly, že sňatek neuzavřely, protože to pro ně nebylo výhodné a že se nechtěly vdávat těhotné. Zmiňovaly i nákladnost svatby. Důvodem, který byl společný jak pro nesezdané matky, tak pro osamělé, byla obava o ztrátu nezávislosti. Poměrně velký podíl neprovdaných matek připouštěl, že důvodem byla nejistota se vztahem a poměrně často uváděly, že svatbu odmítal partner (Graf 5.2) [Chaloupková 2007].

Graf 5.2. Neprovdané matky: důvody, proč neuzavřely manželství

Zdroj: SEPM 2006.

Vzhledem k tomu, že se v šetření SEPM jednalo o uzavřené otázky, nemusely odpovědi úplně vystihnout situaci ženy, která neuzavřela před narozením svého dítěte manželství. Právě k hlubšímu poznání důvodů, které vedou k rodičovství v nesezdaném soužití, byly zvoleny metody kvalitativního výzkumu. Na rozdíl od šetření SEPM byl kvalitativní výzkum zaměřen jak na výpovědi žen, tak i na interpretaci důvodů mužů.

5.2. Kvalitativní studie nesezdaných párů s dětmi: cíle a metody

Cílem kvalitativního výzkumu je přispět k porozumění fenoménu rodičovství v nesezdaném soužití. Objektem výzkumu byly nesezdané páry, které žijí v partnerském svazku alternativním manželství, tj. páry, které vychovávají alespoň jedno dítě, jehož jsou oba současně biologickými rodiči. Na rozdíl od šetření SEPM, které se zaměřovalo pouze na výpovědi žen, byly uskutečněny rozhovory jak s ženami, tak i s jejich partnery. Celkem bylo od roku 2008 do poloviny roku 2010 provedeno 27 hloubkových rozhovorů – bylo zaznamenáno 15 výpovědí žen a 12 výpovědí mužů, celkově z 15 nesezdaných párů (tři muži rozhovor odmítli). Výzkum byl proveden pomocí polostrukturovaných rozhovorů, doplněných o krátký dotazník. Zjišťována byla motivace k tomu mít dítě v nesezdaném soužití, důvody neuzavření manželství, okolnosti související s rodičovstvím mimo manželství a plány do budoucna. Dalšími sledovanými oblastmi byly pohled na manželství, na rození dětí mimo manželství, postoje k nesezdanému soužití a vnímání jeho postavení ve společnosti. V rámci rozhovorů byla zmíněna i právní a sociální problematika nesezdaného soužití. Otázky byly kladeny velmi široce, aby byl umožněn velký prostor na odpovědi. Další otázky byly pokládány v případě, že výpověď byla nedostatečná či v případě, že se otevřelo zajímavé téma, které bylo vhodné více rozvést. Rozhovory trvaly od jedné do tří hodin. Po udělení souhlasu byly nahrávány na diktafon a následně doslovně přepsány se změnou jmen, aby byla dodržena anonymita konverzačních partnerů. Rozhovory se uskutečnily v prostředí určeném konverzačními partnery. Ve většině případů se jednalo o domácí prostředí, ojediněle o veřejné zařízení. Rozhovory byly prováděny s oběma partnery odděleně, s výjimkou dvou párů, kdy šlo o skupinový rozhovor. Oddělených rozhovorů bylo využito za účelem konfrontace důvodů žen a mužů, i představ o podobě vztahu. V případě skupinového rozhovoru šlo o možnost vzájemné interakce partnerů, neboť se jednalo o sestry, které mají odlišný důvod k rodičovství mimo manželství a současně i s partnery jiné představy o podobě vztahu.

Konverzační partneři byli získáni využitím sociálních sítí a metodou sněhové koule. Kromě rozhovoru respondenti vyplnili dotazník, kde byly zachyceny základní údaje (věk, vzdělání, ekonomické postavení, údaje o předchozím manželství v případě rozvedených, délka vztahu, délka soužití, počet dětí a data jejich narození, účast na bohoslužbách). Současně se měli vyjádřit k výrokům, které zachycovaly postoj k nesezdanému soužití a k manželství. Další otázky se vztahovaly k péči o domácnost, o děti, hospodaření. Především však byly součástí tohoto dotazníku otázky, které zjišťovaly důvody rodičovství mimo manželství, v nesezdaném soužití, které byly shodné s výše zmíněným výzkumným šetřením SEPM. Šlo o otázku, která se vztahovala k faktu, že je velká část dětí narozená neprovdaným matkám – proč tomu tak podle jejich názoru je, do jaké míry souhlasí s nabízenými výroky. Zásadním tématem další otázky pak byla právě zjišťovaná motivace, důvody jich samotných pro rodičovství v nesezdaném soužití. Šlo opět o vyjádření souhlasu s nabízenými výroky a zvolení nejdůležitějšího důvodu, proč oni sami nevstoupili před porodem dítěte do manželství. Nabízené varianty výroků korespondují s grafem 5.2. Zjišťován byl mimo jiné rozdíl mezi odpověďmi na uzavřené otázky a jejich následnou interpretací. I z tohoto důvodu byla volena varianta, kdy rozhovor následoval až po vyplnění dotazníku.

5.2.1 Charakteristika výzkumného souboru

Výzkumný soubor nebyl omezen věkem, vzděláním, rodinným stavem ani délkou soužití, aby bylo možné analyzovat co nejširší spektrum nesezdaných, kteří vychovávají dítě/děti. Podmínkou bylo pouze to, že oba partneři musí být současně biologickými rodiči alespoň jednoho dítěte. Celkové shrnutí charakteristik konverzačních partnerů je uvedeno v tabulce 5.2. V souboru převažují lidé ve věku mezi 30–39 lety. Jedná se jak o vyučené, tak se středním vzděláním s maturitou i vysokoškolským vzděláním. Do současné doby se nepodařilo sehnat zástupce se základním vzděláním. V šesti případech šlo o páry žijící ve velkém městě (Praze), pět případů byly zastoupeny páry žijící ve městě, dva páry žily v obci a dva na vesnici. Velikost místa bydliště je rozlišena, neboť při volbě mezi manželstvím a nesezdaným soužitím sehrává podle Hamplové a Pikáلكové [2002] svou roli. Vzhledem k tomu, že se jednalo v několika případech o „smíšené páry“, kde byl jeden partner svobodný a druhý rozvedený, byly přítomny i děti z předchozích vztahů. Podrobnější charakteristika nesezdaných párů, které se zúčastnily výzkumu, je uvedena v Příloze 1. Tabulka v příloze uvádí informace o délce vztahu a délce společného soužití, informace o počtu a věku společných dětí a počet a věk dětí z předchozích vztahů, které žijí v jejich společné

domácnosti. Délka soužití byla od tří do třiceti let. Údaje o jednotlivých komunikačních partnerech jsou uvedeny v přílohách 2 a 3. Jelikož je v odborné literatuře zmiňován i vliv původní rodiny a účasti na bohoslužbách, jsou tyto údaje pro orientaci zmiňovány i v údajích o jednotlivých komunikačních partnerech. Lze konstatovat, že návštěvy bohoslužeb nebyly příliš časté, a šlo tedy o jedince, kteří nejsou aktivními věřícími. V textu jsou citace z rozhovorů uváděny pro zachování anonymity pod pseudonymem. Spolu s pseudonymem je uváděn věk, délka soužití, věk dítěte (dětí) narozených do současného vztahu a rodinný stav v případě, že jde o citaci rozvedeného.

Tabulka 5.2. Celkové shrnutí vybraných charakteristik nesezdaných

		ženy	muži
Věk	20–29	3	1
	30–39	9	8
	40–více	3	3
Vzdělání	vyučen	4	4
	střední	7	2
	vysokoškolské	4	6
Stav	svobodná/ý	9	9
	rozvedená/ý	6	3
Původní rodina	manželé	9	8
	rozvedeni	6	4
Účast na bohoslužbách	přibližně jednou za rok	3	0
	méně často	2	1
	nikdy nechodí do kostela	10	11

Zdroj: Nesezdané páry s dětmi 2008–2010.

5.3. Zjištění kvalitativního výzkumu

5.3.1 Postoje k nesezdanému soužití a manželství

Z uskutečněných rozhovorů je patrné, že třebaže komunikační partneři před narozením dítěte nevstoupili do manželství a zůstali žít v nesezdaném soužití, manželství zcela neodmítají. Tito nesezdaní považují typ soužití, ve kterém žijí, za možnou alternativu manželství bez toho, aniž by váhu manželství zpochybňovali.

...já si netroufám říct, že je správný, aby se lidi nebrali, nebo že si myslím, že se mají ty lidi brát... já to беру tak, že každý si musí najít model, který jemu, jim vyhovuje... já nejsem striktně ani proti svatbám, ani abych řekla, že nechci svatbu, že to nemá smysl, že je to přežitek... to si taky nemyslím... nebo že by to byla formalita, jak je tam ta jedna otázka... myslím si, že každý musí jednat i podle momentální situace partnerů, jak se na co cítí nebo necítí... (Šárka, 48 let, NS – 24 let, dítě 19 let).

Současně si uvědomují význam, důležitost manželství:

...a já jsem vlastně ten rozvratník... Kdyby to takhle bylo, tak vlastně ta společnost nedrží v celku... ta rodina jí jakoby dává dohromady... my jsme jakoby velká rodina... ta, která se skládá z malých rodin... to já chápu, ale zároveň to neznamená, že já jí bourám, protože já tu rodinu mám... akorát, že ji nemám na papíru... a myslím si, že ji mám daleko lepší a kvalitnější než ti, co to na papíru mají... Já si prostě myslím, že takhle to má být, že se lidi mají ženit, vdávat... a že ti, jako jsem já a takhle riskují, tak je to jejich problém. (Radim, 64 let, NS – 24 let, dítě 19 let, dvakrát rozvedený).

Nesezdané soužití je v odborné literatuře často považováno za moderní variantu manželství. Rabušic [2001] uvádí, že už v druhé polovině šedesátých let považovaly první švédské nesezdané páry nesezdané soužití za alternativu „přežilé“ manželské instituce. I z rozhovorů je patrné, že nesezdaní své soužití považují za alternativní formu rodiny, totožnou s manželstvím:

...pro mě je to alternativní cesta, která má právo na svojí existenci, pokud lidem vyhovuje... Je dobré respektovat, že existuje spousta druhů

soužití. Podle mého je chyba trvat na tom určitém modelu. (Bedřich, 40 let, NS – 19 let, děti 1 a 4 roky).

...vždyť to je vlastně úplně stejný, jako když žiješ v manželství... obzvlášť když máš děti... Já se cítím vdaná, akorát na to nemám papír... ne, že je to jakoby na pár let, naopak já si dovedu představit a chtěla bych to, abychom spolu zestárli... (Milena, 35 let, NS – 3 roky, dítě 3 roky, rozvedená).

V této souvislosti hovoří o nesezdaném soužití i jako o trendu: „Podle mě je nesezdané soužití trend, ale nemyslím si, že je to dobře.“ (Milena, 35 let, NS – 3 roky, dítě 3 roky, rozvedená). Ve výpovědích je zmiňován i liberální přístup okolo vůči nesezdanému soužití:

Já v našem prostředí necítím ani náznak stigmatu kvůli tomu, jak žijeme... že naopak se mi zdá, že je to větší frajeřina... svobodnější rozhodnutí... je to jako rozhodnutí dávat krev, nemít televizi... to není nic, co by se muselo vysvětlovat. (Tomáš, 31 let, NS – 8 let, děti 1 a 6 let).

Narození dítěte není považováno za důvod k uzavření sňatku. Přesto konverzační partneři připouštějí, že fakt, že jsou rodiče nesezdaní, může představovat určitý problém, se kterým se dítě musí vyrovnávat. Zmiňováno bylo například to, že problém může představovat skutečnost, že se rodiče nejmenují stejně a dítě má jiné příjmení než jeden z rodičů.

Myslím si, že to nepotřebuje. Myslím, že potřebuje domov a lásku, ne sezdané rodiče. Ale rozhodně je to věc k vysvětlení. Musí to být dítěti vysvětleno, takže je to pro dítě jakoby problém navíc. Nedokáží si představit, jestli to třeba dítě neovlivní ve vztahu k tradicím. (Kamila, 35 let, NS – 4 roky, dítě 2 roky).

Pouze v jednom případě bylo patrné velké přesvědčení, že manželství je pro dítě důležité. Jednalo se o skupinový rozhovor (Ingrid, 40 let, NS – 10 let, dítě 7 let, rozvedená; Robert, 36 let, NS – 10 let, dítě 7 let; Stela, 36 let, NS – 11 let, děti 6 a 9 let; Kamil, 37 let, NS – 11 let, děti 6 a 9 let), kde téma důležitosti manželství pro dítě vyvolalo takovou reakci:

Ingrid: „Já myslím, že jo. Že to tam je prostě někde uvnitř zakódovaný. Teď to tam je... možná za 15, 20, 30 let, až budeme někde jinde, nebo prostě až bude většina těch, co jako žijem spolu, tak...“

Robert: „Ale já si myslím, že to dítě to časem pochopí samo, jak to je.“

Ingrid: „Pochopí, ale ten základ je potřeba...“

Stela: „...prostě moje děti bych řekla, že těm to v hlavě vůbec nehlodá, ty jsou v pohodě.“

Ingrid: „Ale vždyť se tě Kája taky zeptal... tak proč, když v tom má jasno? Terka ta to ořvala, že se každá jmenujeme jinak, že nemá rodiče. Teď třeba... já volám na Janu (dítě z předchozího manželství), že jí volá táta, a ona začala brečet, že má Jana tátu. Tak my jí tím nemotali hlavu, my jí to neřekli, nebyl důvod. Tak pak jsme malovali strom a vysvětlovali proč... Nemohla pochopit, proč Jana je Nováková a Kája Svoboda... a tohle my řešíme v jejích pěti letech... Tedy já nevím, zda to potřebujou, ale vím, že je to pro ně lepší... Je to jednodušší. To je všechno ale individuální a navíc, ať si dělá každéj, co chce.“

Stela: „Já bych řekla, že je fakt, že se na to Kája ptal, ale to tenkrát bych spíš řekla, že řešil ceduli na dveřích. Že to jako pro něho byl velký problém psát tam moje a tátovo příjmení.“

Ingrid: „Ale přemýšlíš nad tím, vidíš to... neřešíš to, ale přemýšlíš nad tím, jak to udělat, aby to dítě netrpělo tím a nezadělávalas mu tu hlavu tím, že tam bude tatka jinak a mamka jinak.“

Je tedy možné říci, že třebaže si nesezdaní jako rodiče uvědomují, že může existovat určitý negativní dopad takového soužití na dítě, nepovažují tyto dopady za natolik důležité, aby uzavřeli sňatek.

Nesezdané soužití je podle Cherlina [2004] neúplnou institucí, role nesezdaných jsou méně vymezené než role manželů a nejsou svázány „sociálními normami“. V této souvislosti je nutné zmínit i nejednotnost v pojmenování tohoto soužití a především v pojmenování těch, kdo v nesezdaném soužití žijí. Ukázalo se, že nesezdaní přikládají této otázce velkou důležitost. Nejenže není ustálen název pro páry, které žijí bez uzavření manželství (nesezdané soužití, kohabitace, manželství na zkoušku, soužití na psí knížku apod.), ale nejednotné je i pojmenování těch, kteří v nesezdaném soužití žijí. Na základě rozhovorů lze shrnout, že „druh“ a „družka“ působí pro nesezdané zastarale a jiná označení podle jejich názoru nevyjadřují přesně tu roli, kterou zaujímají. Není pro ně vyhovující ani označení „přítel/kyně“, „partner/ka“ či „mileneček/milenečka“, ani nejfrekventovaněji používané pojmenování „muž“ a „žena“. „Muž“ a „žena“ dle nesezdaných působí jako synonymum slova „manžel“, „manželka“, což nevystihuje jejich situaci. Nesezdaní toto vnímají jako určitý, a dosti zásadní, problém.

Manželství je nesezdanými často považováno za formalitu:

Manželství je formalita... Já, kdybych měl nějak definovat manželství, tak... pokud vynechám ty náboženské rozměry, kdy je to příkaz něko-ho jiného, vyšší moci, že se to takhle musí dělat... tak je manželství je-den z aktů mezi tebou a státem, který existuje, a já tohle v mém osob-ním životě nepotřebuju. (Bedřich, 40 let, NS – 19 let, děti 1 a 4 roky).

Z rozhovorů je přesto patrné, že nesezdání cítí, že manželství má své opodstat-nění. Uvědomují si, že naše společnost je promanželsky orientovaná, že je man-želství tradice:

...tradice v tom hraje obrovskou roli... jsme v tom vychování, máme to trošku v genech a člověk si to spíš neumí představit... u holek – u těch mladejch – tam je to jako chtít si něco dokázat, jakože už jsem dospělej, zralej... že už jsem zralá pro manželství... signál, že chci už začít něco budovat... už to беру vážně... (Šárka, 48 let, NS – 24 let, dítě 19 let).

Zmiňují i zvýhodnění manželství v souvislosti se zákonnými ustanoveními:

Mně tedy přijde manželství praktický z hlediska zákonných ustanove-ní... že z hlediska těch praktických věcí je lepší, když jsou ti dva man-želé... (Kamila, 35 let, NS – 4 roky, dítě 2 roky).

Uváděli jak problém dědictví, odčitatelné položky z daní, tak např. vdovský důchod. Přestože si tyto právní, ekonomické výhody manželství uvědomují, za-tím do manželství vstoupit nehodlají:

Dneska mi došel mail od naší mzdové účetní, pokud manžel vydělá méně než... tak si ho můžu odečíst... bohužel není manžel... ale ty čtyři tisíce mi za to nestojí, abychom se brali. (Naďa, 29 let, NS – 8 let, děti a 1 a 6 let).

Připouští ale, že tato zvýhodnění mohou mít vliv na uzavření manželství v bu-doucnu. Současně se pozastavují nad tím, proč stát podporuje manželství a ne rodinu jako takovou:

K čemu to je, když se lidi vezmou, když se pak zase rozvedou? Já tomu nerozumím. Nerozumím státu, proč podporuje manželství a ne rodinu

jako takovou? Jestli si myslí, že tím donutí, aby se lidi víc brali... (Renata, 38 let, NS – 12 let, dítě 8 let).

V literatuře je nesezdané soužití vnímáno jako volnější svazek, což je považováno za výhodu tohoto soužití. Stejně tak jako svobodní, tak i rozvedení, se kterými byly uskutečněny rozhovory, nevidí v nesezdaném soužití s dětmi volnější svazek než manželství. Jako jedinou výhodu v této souvislosti uvádějí nevstupování úřadů, institucí do jejich vztahu.

Důležitým aspektem při posuzování rozdílů mezi manželstvím a nesezdaným soužitím je i otázka snadnosti/obtížnosti případného rozpadu partnerského vztahu. Z kvantitativních šetření vyplývá, že nesezdaná soužití jsou křehčí, méně stabilní. Manželství je spatřováno jako jakási překážka, ztížení rozchodu, který může být v případě nesezdaného soužití leckdy ukvapeným řešením. Rabušic [2001] naproti tomu uvádí, že dochází ve stejné míře k rozvodům jako k rozpadům nesezdaného soužití. Rozdíl je pouze v ukončení vztahu, neboť rozvod manželství je právně ošetřen, zákon určuje majetkové vyrovnání podle jasných právních nařízení, kdežto pro situaci po rozpadu nesezdaného soužití nejsou žádná pravidla vytvořena. Nesezdaní, se kterými byly uskutečněny rozhovory, spatřují překážku ukvapeného rozchodu v dětech, nikoliv ve faktu manželství jako stavu (to zmiňují pouze v souvislosti s respektováním instituce manželství, s vírou). V uvažování není rozdíl mezi svobodnými a těmi, co manželstvím již prošli:

Když respektuješ instituci manželství, tak v tom může být problém... Pokud jsou tohle věci pro tebe důležité, pokud má instituce manželství pro tebe význam, váhu, tak potom může fungovat jako brzda tvého nerozumného chování. Z tohoto pohledu mi to přijde super, že někdo má něco, co v něm budí takový respekt, že se třeba zastaví a řekne si, než se rozejdeme, tak si to promyslím nebo o tom budeme mluvit... No a já jsem to za sebe bral vždycky tak, že my jsme spolu v dlouhodobém vztahu a to je pro mě ta hodnota... která na mě působí jako brzda. Notabene když máme spolu dítě, potažmo děti... (Bedřich, 40 let, NS – 19 let, děti 1 a 4).

Myslím si, že když člověk chce, tak z nesezdaného soužití odejde stejně jako z manželství. Zním to z vlastní zkušenosti. (Věra, 38 let, NS – 4 roky, dítě 3 roky, rozvedená).

5.3.2 Typy trajektorií rodičovství v nesezdaném soužití

Třebaže dotazované páry žijí v nesezdaném soužití a vychovávají v něm své děti, je z rozhovorů patrné, že jde ve většině případů o situaci, která není dopředu plánovaná. Již Giddens [1999] se zmiňuje o tom, že většinou nejde o plánované rozhodnutí, ale o stav, který postupně vyplyne ze situace. Jen někteří nesezdaní uvádějí, že nesezdané soužití s dětmi plánovali. U většiny nesezdaných párů zůstává otázka svatby otevřená.

Prvotním impulsem pro vznik nesezdaného soužití je možnost trávení více času společně a možnost společného bydlení. Svatba je následně odkládána a jen v ojedinělých případech se o svatbě vůbec neuvažuje. Pak přichází, většinou plánované, těhotenství, a poté partnerský pár již buď (zatím) nevidí důvod měnit nesezdané soužití v manželství, nebo „se to nestihá“. Často také může následovat narození dalšího dítěte. O svatbě se tedy většinou někdy v budoucnu uvažuje, ale zatím k ní nedošlo.

Začali jsme spolu chodit, když nám bylo 18, tehdy jsme měli taky představy, že budeme mít spolu jednu děti, že se vezmeme. Potom běžely roky a já se dostal do pozice, nebo alespoň já jsem to tak viděl, že se nic nezmění... My jsme měli spolu relativně brzy byt. To manželství vypadalo, že nám nepřinese nic, co bychom neměli už teď... (Bedřich, 40 let, NS – 19 let, děti 1 a 4 roky).

Z rozhovorů vyplývá, že trajektorie rodičovství v nesezdaném soužití, kde jsou přítomny děti, je tato:

seznámení → možnost společného bydlení → plánování těhotenství → těhotenství → nepotřebnost řešit situaci sňatkem = otevřená budoucnost, či počátek plánování sňatku.

Začátky vztahů jsou totožné, dochází ke společnému bydlení:

My jsme spolu začali chodit po gymplu... Začali jsme spolu žít asi v jednadvaceti, protože Bedřichova starší sestra s rodinou odjela do ciziny a uvolnil se jejich byt... ..byli jsme nadšení, že si to můžeme vyzkoušet. (Helena, 39, NS – 19 let, děti 1 a 4 roky).

Souvislost rozšíření nesezdaného soužití s možností společného bydlení zmiňuje i Vymětalová [2000], která hovoří o nesezdaných jako o lidech ekonomicky

samostatných, kteří již „bytovou otázku“ vyřešili. Pak následuje plánování těhotenství a těhotenství:

Myslím, že jsme zjistili, že bychom chtěli udělat další životní krok. Rozhodli jsme se, že si pořídíme miminko. Věk jsme na to měli, životní zajištění a zázemí taky. Po devíti měsících se mi podařilo otěhotnět... (Radana, 28 let, NS – 5 let, dítě 1 rok).

My jsme se rozhodli po roce a půl, že bychom mohli mít děti, ale nechali jsme tomu volný průběh a s tím, že partnerka vysadila antikoncepci, nechťeli jsme se stresovat, řekli jsme si, že to necháme, až to přijde, a ono to vyšlo hned... (Štěpán, 33 let, NS – 7 let, dvojčata věk 2 roky).

Děti se žádnému nesezdanému páru nenarodily po bezprostředním počátku soužití. Pouze v jednom případě došlo k narození dítěte po jednom roce společného soužití, v ostatních případech se jednalo o časové období od dvou do sedmi let, v jednom případě šlo (nikoliv z důvodů zdravotních komplikací) dokonce o těhotenství po patnácti letech soužití. V období těhotenství a v období bezprostředně po narození dítěte nesezdaní nepovažují za nutné řešit tuto situaci vstupem do manželství:

V tu chvíli mi přišla svatba nějak úplně zbytečná. Najednou je tady to dítě a to je takovej důkaz... že mi to přišlo takový trochu jako zbytečný. (Kamila, 35 let, NS – 4 roky, dítě 2 roky).

U některých však právě v období po narození dítěte začíná fáze plánování sňatku:

Teď už to plánujeme, už přemýšlíme o termínu. I se na to těšíme. (Linda, 31 let, NS – 7 let, dvojčata 2 roky).

Z rozhovorů je také patrné, že nesezdaní žijí ve většině případů především přítomností, příliš neplánují, otázka svatby je tak otevřená – v jejich výpovědích se objevují často výrazy jako „vzhledem k tomu, že nic neplánujeme“; „neplánujeme“; „až to přijde, tak to přijde“; „já žiju v přítomnosti, v realitě“; „u mě se to takhle nějak seběhlo, že je to takový, jaký to je“; „neřešíme, neplánujeme... když nás to někdy napadne, tak to bude... ale zatím nic“.

Na základě rozhovorů je možné nesezdané páry, které vychovávají děti, dělit na tyto typy: 1) programové rodičovství v nesezdaném soužití; 2) nesezdané

páry plánující vzít se až po narození dítěte; 3) rodičovství v nesezdaném soužití s otevřenou budoucností; 4) kompromis. Ve všech případech se ve výzkumném souboru jednalo o plánované rodičovství. Je však možné předpokládat, že se vyskytuje i rodičovství v nesezdaném soužití, kdy těhotenství nebylo plánováno. Vzhledem k rozšířenosti používání antikoncepce a faktu, že rodičovství je především v rukou ženy, je možné vyslovit předpoklad, že neplánované rodičovství se objevuje pouze v ojedinělých případech.

První skupinu tvoří *programové rodičovství v nesezdaném soužití*. Nesezdaní již dopředu plánovali mít dítě v nesezdaném soužití a i v budoucnu plánují spíše život v nesezdaném soužití. Jedná se o páry, které mají často za sebou negativní zkušenosti z předchozích partnerských vztahů či např. o jedince, kteří mají osobitý pohled na život a nekonvenční styl života. Z uskutečněných rozhovorů s nesezdanými partnery lze pod tuto kategorii zařadit dva nesezdané páry.

Druhou skupinu představovaly *nesezdané páry plánující vzít se až po narození dítěte*. Tyto páry se již dopředu domluvily, že budou mít nejprve dítě, a poté uskuteční svatbu. Většinou uvažují v horizontu jednoho až tří let po porodu. Do tohoto typu můžeme zařadit čtyři páry. Důvodem bylo „čekání na úspěšné otěhotnění“, ale i představa romantické svatby za přítomnosti společného dítěte.

Třetím typem je *rodičovství v nesezdaném soužití s otevřenou budoucností*, kdy rodičovství v nesezdaném soužití nebylo předem plánováno, ale vyplynulo ze vztahu samotného. Partneři spolu začali žít, začali plánovat těhotenství, nyní již mají dítě/děti, ale v současné době (zatím) nevidí důvod něco měnit. V budoucnu se svatbě nebrání, avšak v tuto chvíli ji neřeší. Do tohoto typu je možné zařadit pět z dotazovaných párů.

Vzhledem k tomu, že jde o soužití dvou lidí, může dojít i k situaci, kdy mají partneři odlišnou představu o vztahu a o jeho budoucnosti. Šmolka [2004] vidí v této situaci úskalí nesezdaného soužití, kdy by dal jeden z partnerů přednost tradičnímu manželství a druhý méně tradiční formě soužití. Ve čtyřech případech z uskutečněných rozhovorů jde o situaci, kterou právě Šmolka [2004] zmiňuje, kdy se sice *partneři dohodli na určitém kompromisu, avšak o podobě vztahu a plánování budoucnosti mají různé představy*. Zajímavé se ukázalo to, že v těchto případech je muž ten, který by volil sňatek, a jsou to ženy, kdo by volil nesezdané soužití. K otázce neshody partnerů se podrobněji vrátíme v oddíle analyzujícím důvody, proč nesezdané páry s dětmi (zatím) nevstoupily do manželství.

Na základě rozhovorů je tedy možné domnívat se, že většina nesezdaných párů, do kterých se narodí děti, v budoucnu uzavře manželství. Můžeme tedy hovořit o „předstupni manželství“.

5.3.3 Důvody, proč neuzavřeli manželství před narozením dítěte

V úvodní části byly uvedeny výsledky šetření SEPM, které se vztahovaly k důvodům, proč ženy neuzavřely manželství před narozením jejich dítěte. V doplňkovém dotazníku v rámci kvalitativního výzkumu byly konverzačním partnerům předloženy shodné výroky. Nejdůležitější důvody, proč nevstoupili do manželství, ukazuje Tabulka 5.3. Jedná se o data 14 žen a 14 mužů (jedna žena a jeden muž tuto část dotazníku nevyplnili). Přestože ani v jednom případě nebyla v rámci rozhovoru zmiňována snaha o udržení nezávislosti a neobjevila se ani v nejdůležitějším osobním důvodu, v dotazníku se objevil i souhlas s tímto výrokem. Jednalo se o rozvedenou ženu, která žila s rozvedeným partnerem, oba v současné době podnikají.

Tabulka 5.3. Důvody neuzavření manželství před narozením dítěte

	Ženy	Muži
Formalita	8	10
Těhotenství	3	3
Žádné výhody	1	1
Nákladná svatba	1	-
Nejistota vztahem	1	-

Zdroj: Nesezdané páry s dětmi 2008–2010.

Důvody pro nesezdané soužití párů vyplývající z uskutečněných rozhovorů jsou uvedeny v Tabulce 5.4 a je možné je rozdělit na důvody vnitřní a vnější. Ze srovnání možností uvedených v dotazníku (Tabulka 5.3) a důvodů zjištěných prostřednictvím rozhovorů (Tabulka 5.4) je vidět, že konverzační partneři v rozhovorech uvádějí mnohem bohatší škálu důvodů, než jaké je možné zachytit v kvantitativním výzkumu. V rozhovorech se navíc ukázalo, že je ve většině případů uváděno více důvodů, které mají vliv na vznik nesezdaného soužití, ve kterém jsou vychovávány děti.

Když konverzační partneři reflektují stav, ve kterém se právě nacházejí, a pokud mají pojmenovat důvody, které je vedly k tomu, že vychovávají dítě v nesezdaném soužití, neuvádí jeden důvod, ale více souběžných důvodů. Důvody, které uvádějí ženy, se od důvodů mužů neliší. Zajímavý byl v této souvislosti výše zmíněný vliv žen na podobu partnerského vztahu. Z rozhovorů vyplynulo, že je to převážně žena, kdo určuje podobu vztahu. Pouze v jednom případě je patrná dominance muže, žena by v tomto případě volila manželství a muž nesezdané

Tabulka 5.4. Důvody zjištěné prostřednictvím rozhovorů

DŮVODY			
Vnější		Vnitřní	
Okolnosti	Vliv prostředí, sociálního okolí	Důvody týkající se vztahu samotného	Osobnost
- těhotenství	- vzdor vůči okolí	- obava ze změny	- hodnoty
- situační bariéry uspořádání svatby (nákladná svatba)	- finančně výhodné (účelové NS) – vliv soc. systému	- nejistota vztahem	- vlastní zkušenost
- jiné (nemoc v rodině, zdravotní problémy)	- role původní rodiny	- testování vztahu	- postoje (formalita, vzdor)
	- nepřineslo by to výhody	- zvyk	- znaky osobnosti
	- vliv okolí	- sňatek odmítl/a partner/ka (neshoda partnerů)	- pocity
	- odpor vůči zásahům úřadu do soukromého života		- nesezdané soužití jako součást životního stylu
	- vliv médií		- osobní podmínky (věk, ekon. podmínky, povolání)

Zdroj: Nesezdané páry s dětmi 2008–2010.

soužití. Pokud pomíneme uváděné důvody žen a mužů, téměř ve všech rozhovorech je patrné, že muži by si své partnerky vzali, kdyby to pro ně bylo důležité, kdyby si o to řekly: „Kdyby to bylo pro Helenu důležitý, kdyby si to přála...“, „...že se partnerka nechtěla brát...“, „...netlačí to tím směrem...“ Ženy uvádějí, že vědí, že by si je partner vzal, ale že ony to buď nepovažují za nutné, nebo se (zatím) nechtějí vdávat: „... on by si mě klidně vzal, ale mě se do toho nechce...“, „já jsem ze začátku tvrdila, že se rozhodně nechci vdávat...“ Je však možné domnívat se, že může jít i o očekávání ženy, aby s tímto návrhem přišel muž z vlastní iniciativy. Lze tedy uvažovat i o tom, že se zde jedná o určitou formu nedorozumění mezi partnery.¹¹

¹¹ Zajímavé je v tomto ohledu srovnání se zjištěními výzkumu SEPM. Podle toho výzkumu téměř 44% žen, které žily v době narození dítěte v nesezdaném soužití, uvádělo, že sňatek odmítal partner (srov. Graf 5.2). Tento důvod častěji uváděly ženy, u kterých převažovaly pragmatické důvody, proč nevstoupily do manželství (finanční výhody, ale i nejistota vztahem). Naopak ženy, které zdůrazňovaly, že sňatek je formalita, tento úvod zmiňovaly méně často [Chaloupková 2007]. Výzkum SEPM nicméně neobsahoval otázku, zda se samy ženy chtěly vdávat, nebo zda se sňatkem nesoehlasil pouze partner, tj. zda se jednalo o neshodu mezi partnery.

I. VNĚJŠÍ DŮVODY

1. OKOLNOSTI

1.1. Těhotenství

V některých případech se těhotenství stává překážkou k uskutečnění svatby. Některé páry, které měly v úmyslu se po porodu vzít, zmiňují i jako důvod k odložení sňatku nároky péče o dítě po porodu.

...mně bylo hlavně blbě... já jsem zvracela ještě na porodním sále, takže mně bylo celých devět měsíců blbě... Myslím, že jsem tenkrát dokonce řekla, že nevidím důvod, proč bych dělala svatbu, když mi je takhle blbě, jen kvůli tomu, abych na to měla nějaký papír. (Šárka, 48 let, NS – 24 let, dítě 19 let).

My jsme si mysleli, že bychom se vzali, ale ne vzali jsme se z toho důvodu, že se partnerka nechtěla brát těhotná, že si chce užít svatbu. (Štěpán, 33 let, NS – 7 let, dvojčata 2 roky).

1.2. Situační bariéry uspořádání svatby

Mezi situační bariéry uspořádání svatby patří představy o velké svatbě. Pokud nemohou z ekonomických důvodů tyto představy realizovat, raději než mít malou svatbu s komorním obřadem uspořádání svatby úplně odkládají.

...já prostě chci svatbu... nechci nějakou „hogo, fogo“... ale já si chci prostě svatbu užít... chci prostě, aby se všichni najedli, napili, aby byla pořádná... jo... tak to je dneska 40 000... já nepotřebuji jít si támhle a říct si ano, já si chci prostě svatbu užít... (Ingrid, 40 let, NS – 10 let, dítě 7 let, rozvedená).

Spíše si říkám, že je to věc, která by stála spoustu peněz. V našem věku nemůžu čekat, že nám naši stárnoucí rodiče zaplatí svatbu a současně bychom z toho chtěli udělat příjemnej den pro všechny kamarády, rodinu i lidi kolem nás. (Bedřich, 40 let, NS – 19 let, děti 1 a 4 roky).

1.3. Jiné

Dotazované páry uvádějí i další důvody, proč zůstaly nesezdané. V době, kdy žena otěhotněla a chtěla se vdávat, mohly nastat určité okolnosti, které bránily organizaci svatby (např. zdravotní problémy, vážná nemoc v rodině), a poté již

partneři neviděli nutnost svatby. Často dotazování uváděli, že na svatbu „nebyl čas“ a že ji „nestihli“.

2. VLIV PROSTŘEDÍ, SOCIÁLNÍHO OKOLÍ

2.1. *Vzdor vůči okolí*

Blízké či vzdálené okolí nesezdaných může dávat najevo nesouhlas s jejich způsobem života. Nesezdaní poté svým soužitím demonstrují, že jejich vztah funguje i bez uzavření manželství.

Myslím, že v současné době je to od nás i určitý truc vůči tomu, že si všichni myslí, že bychom se měli vzít... (Helena, 39 let, NS – 19 let, děti 1 a 4 roky).

2.2. *Finanční výhody nesezdaného soužití – vliv sociálního systému*

Tento důvod uváděl pouze jeden pár (Ingrid a Robert). Tento pár vychovává tři děti, přičemž dvě jsou z prvního manželství a žena je v současnosti nezaměstnaná. Vzhledem k tomu, že se dítě narodilo před rokem 2008, bylo možné čerpat určitých výhod plynoucích z předstírání statusu matky samoživitelky, tj. prodloužené mateřské dovolené [podrobněji viz Soukupová 2007]. I nyní je to bráno jako něco, co je „navíc“ a co „se hodí“. Tento pár má upravenou vyživovací povinnost, trvalé bydliště partnerů není shodné, přestože spolu žijí ve společné domácnosti.

My nejsme posuzovaný ani jako rodina. Robert je v rodným listě a máme zařízený výživný, to musím, protože jinak bych nedostávala nic. Robert mi oficiálně platí, proběhl soud... Když peníze nejsou a měla bych s Robertem žít, tak se mi to prostě vyplatí. Já furt mám takhle nějaký peníze navíc. (Ingrid, 40 let, NS – 10 let, dítě 7 let, rozvedená).

Jo, dělali, to jsou peníze, který se hodí. (Robert, 36 let, NS – 10 let, dítě 7 let).

2.3. *Role původní rodiny*

Rozvod rodičů, stejně jako harmonické nesezdané soužití rodičů, může mít vliv na podobu vztahu. Vliv rozvodu však byl konverzačními partnery interpretován jako něco, co je uloženo někde v podvědomí, a nebyl vnímán jako nejvýznamnější důvod.

...jedna z věcí je, že jsem z rozvedené rodiny... Nemyslím si tedy, že je to důvod k tomu, že žiji v nesezdaném soužití, ale v podvědomí to možná je. (Helena, 39 let, NS – 19 let, děti 1 a 4 roky).

...moje vlastní maminka s mým tatínkem žili x let... spolu děti tedy neměli, ale žili spolu x let a když se můj nevlastní bratr ženil, tak oni se potom dohromady vzali – před důchodem. Takže mě to v téhle souvislosti napadlo... tak jsem to svému partnerovi říkala, že my bychom to mohli taky takhle nějak skloubit... třeba k tomu někdy dojde... možná nedojde. (Květa, 55 let, NS – 30 let, dítě 23 let, rozvedená).

2.4. Nepřineslo by to výhody

To manželství vypadalo, že nám nepřinese nic, co bychom neměli už teď... (Bedřich, 40 let, NS – 19 let, děti 1 a 4 roky).

Nesezdaní žijí v dlouhodobém fungujícím vztahu a nevidí rozdíl mezi tímto soužitím a manželstvím a v manželství neshledávají žádné zásadní výhody, pročež setrvávají v nesezdaném soužití.

2.5. Vliv okolí

Vzory, případy ze svého okolí, ať už z nejbližšího (přátelé), nebo z vzdálenějšího, mohou ovlivnit rozhodnutí žít v nesezdaném soužití či manželství. Může přitom jít jak o záporné (např. obtížný rozvod), tak o kladné příklady dlouhodobého nesezdaného soužití. Současně je možný i vliv názorů a postojů přátel.

...říkala mi to kolegyně... starší v práci... kterou jsem měla strašně ráda... že se s partnerem vzali po x letech, kdy oni spolu chodili od svých 20 let a po padesátce se vzali, protože je k tomu donutily nějaké úřední věci... kolegyně tvrdila, že se tím jejich vztah změnil... prý trošku k horšímu. (Helena, 39 let, NS – 19 let, děti 1 a 4 roky).

...a za druhé, že se dějí takové odstrašující příklady v našem okolí, že lidi spolu zůstávali dál, že by ten rozvod byl velký zásah... (Tomáš, 31 let, NS – 8 let, děti 1 a 6 let).

2.6. Odpor vůči zásahům úřadů do soukromého života

Státní instituce zmiňují nesezdaní jako něco, co jim zasahuje do života a co oni ve svém životě nepotřebují – nejde jen o situaci uzavření sňatku, ale i zasahování v případě rozchodu.

...nám vadí takový to svazování a přijde nám to trošku, jakože je to jenom věc úřadů a společnosti... (Helena, 39 let, NS – 19 let, děti 1 a 4 roky).

2.7. Vliv médií

Na rozšíření nesezdaného soužití mají nezpochybnitelný vliv také média. Jedná se např. o prezentování statistik rozvodovosti, poklesu sňatečnosti, trendu rozšíření nesezdaného soužití apod.

II. VNITŘNÍ DŮVODY

1. DŮVODY TÝKAJÍCÍ SE VZTAHU SAMOTNÉHO

1.1. Obava ze změny

Nejen na základě vlastní zkušenosti, ale i na základě zkušenosti v okolí může být důvodem strach, že se vztah po svatbě změní k horšímu.

...právě proto, že jsem se oženil a okamžitě rozvedl, hned to šlo do hajzlu... tak si říkám, mám pocit, že by se to mohlo stát i po těch dvacetišesti letech... to bych byl strašně nerad... nesmíš dráždit hada bosou nohou... Je to jako... jako když ti přeběhne černá kočka přes cestu, už dvakrát se to podělalo hned po tom, co jsem se oženil, tak mám teď strach... (Radim, 64 let, NS – 24 let, dítě 19 let, dvakrát rozvedený).

1.2. Nejistota vztahem

...já jsem ale do manželství nešla i z toho důvodu, že jsem tak plně necítila, že to vyjde... je to vlastně taková nejistota tím vztahem. (Rena, 38 let, NS – 12 let, dítě 8 let).

Ve dvou případech ženy cítily v době, kdy čekaly dítě, určitou nejistotu vztahem s partnerem, a proto zůstaly žít nesezdaně. Přestože ale jejich vztah již trvá

více let, v současné době již nevidí důvod tuto situaci řešit. Navíc nyní uvádějí i jiné důvody, které je vedou k setrvání v nesezdaném soužití.

1.3. Testování vztahu

Říkali jsme si, že ještě není čas, že jsme ještě mladí... na tohle je vždycky čas a je dobrý to pořádně rozmyslet a s tím partnerem být... já jsem chtěla počkat, poznat se a ne si třeba brát druhého hned po roce vztahu... (Linda, 31 let, NS – 7, dítě 2 roky).

Tato kategorie může souviset s nejistotou vztahem. Z rozhovorů však vyplývá spíše spíše důraz na to vyzkoušet si fungování společného soužití než nejistota vztahem.

1.4. Zvyk

Prostě jsme si vedle sebe zvykli takhle žít a nepotřebujeme svatbu... (Irena, 31 let, NS – 4 roky, dítě 1 rok).

V oddíle věnovaném trajektorii nesezdaného soužití byla uvedena poslušnost kroků nesezdaných, kteří spolu dlouhodobě žijí a vychovávají dítě/děti. Z toho je patrné, že mezi současnou situací a počátkem vztahu uběhlo několik let a mnozí nesezdaní si již zvykli na způsob života, kterým žijí, a tento stav jim vyhovuje a nechtějí nic měnit.

1.5. Sňatek odmítl/a partner/ka (neshoda partnerů)

Kamil: „...A svatba jako taková? No... tak ta už jako mohla možná proběhnout.“

Moderátor: „A proč tedy neproběhla?“

Kamil: „To se zeptejte támhle Stely.“

Stela: „Protože já jsem nechtěla. Ale to není o tom, že bych ho nechtěla, to není o jeho osobě.“ (skupinový rozhovor – Kamil, 37 let a Stela, 36 let, NS – 11 let, děti 6 a 9 let).

Vlastně se mě jednou zeptal, jestli si ho vezmu... tak jsem mu řekla, že je blázen, a od té doby se neptá. (Věra, 38 let, NS – 4 roky, dítě 3 roky, rozvedená).

Ve třech případech to byly ženy, kdo odmítl vstup do manželství (Věra, Renata, Stela). Mezi důvody patřily předchozí zkušenost s rozvodem, nejistota vzta-

hem a přání žít trvale v nesezdaném soužití. Pouze v jednom případě šlo o muže (Robert). Ve dvou případech šlo o páry, kde byl muž o několik let mladší než žena. Názor na sňatek ale může vycházet pouze z aktuální situace a může se v čase měnit.

2. OSOBNOST

2.1. Hodnoty

Já to nepovažuji za důležitý. Pro mě ty hodnoty jsou jinde než v nějakém sňatku, myslím si, že je důležitější, aby rodina fungovala, aby děti vyrůstaly v dobrém prostředí... (Oldřich, 31 let, NS – 4 roky, dítě 2 roky).

Nesezdaní často zdůrazňují hodnotu vztahu a rodiny, nikoliv manželství. Hodnotou je pro ně šťastná rodina a šťastné děti, nikoli šťastné manželství. Zdůrazňují, že manželství není zárukou kvality vztahu.

2.2. Vlastní zkušenost

Za prvé jsem byla nějak zhrzená prvním manželstvím... (Věra, 38 let, NS – 4 roky, dítě 3 roky, rozvedená).

...já mám dvě manželství za sebou a už jsem trochu opatrnější a než zase do něčeho vletět... (Luboš, 45 let, NS – 3 roky, dítě 3 roky, dvakrát rozvedený).

Zklamání z předchozího vztahu uváděli ti, kteří již manželstvím prošli. Tento důvod úzce souvisí i s obavou, že se vztah po vstupu do manželství změní k horšímu. V nesezdaném soužití se cítí spokojeni a vzhledem k tomu, že manželství bylo ukončeno rozvodem, volí raději nesezdané soužití.

2.3. Postoj, že manželství je formalita

...Ten důvod vzít se, by bylo naplnění něčeho, nějakých konvencí, tradic, něčeho, co od tebe rodina, případně společnost, očekává. Já to takhle necítím. (Bedřich, 40 let, NS – 19 let, děti 1 a 4 roky).

...nám vadí takový to svazování a přijde nám to trošku, jakože je to jen věc úřadů a společnosti. (Helena, 39 let, NS – 19 let, děti 1 a 4 roky).

Nejčastěji uváděným důvodem je postoj, že „manželství je formalita“ a nesezdané soužití je určitým vzdorem právě proti této formalitě a vůči tradici. Ač se ve volbě formy soužití chovají netradičně, příjmení dítěte volí téměř ve všech případech po otci. Na dotaz, proč nezvolili příjmení po matce, což se může zdát praktičtější, uvádějí, že je to „tradice“ či „zvyk“. Pouze v jednom případě bylo zvoleno příjmení po matce. Přestože považují manželství za formalitu, řada z nich připouští, že do manželství vstoupí v budoucnosti.

2.4. Znaký osobnosti

Možná je to urputná snaha dělat si věci po svém a to znamená i jinak než ti ostatní. (Bedřich, 40 let, NS – 19 let, děti 1 a 4 roky).

Z rozhovorů bylo patrné, že nesezdaní mají často osobitý pohled na život a na svět. Bylo zajímavé, že se často jednalo o podnikatele, kteří zmiňují, že mají „svobodné povolání“. Nesezdané soužití je pro ně projevem svobodného rozhodnutí, svobodného stavu. Současně však rodinu považují za závazek, tento závazek však není něco zvenčí, ale z jejich svobodného rozhodnutí.

2.5. Pocity

Čím víc jsem byla mladší, tím víc mě představa svatby děsila... že se to bude muset organizovat, že já tam budu muset něco říkat a vlastně, když se mi nebude chtít, když třeba ráno vstanu a nebude se mi zrovna ten den chtít něco říkat... (Naďa, 29 let, NS – 8 let, děti 1 a 6 roků).

...mně se do toho nechce... (Renata, 38 let, NS – 12 let, dítě 8 let).

Společně s konkrétními důvody mohou volbu nesezdaného soužití ovlivňovat i nejrůznější pocity. Ženy zmiňovaly především nepříjemný pocit ze svatby. Z rozhovorů nevyplývalo, že by to souviselo se ztrátou svobody. Ve všech rozhovorech bylo patrné, že to, že se do vztahu narodilo dítě (narodily děti), je známkou toho, že vztah není považován za krátkodobou záležitost.

2.6. Nesezdané soužití jako součást životního stylu

Mezi komunikačními partnery byli tací, jejichž způsob života by bylo možné zařadit pod životní styl, který je oproti ostatním v určitých oblastech odlišný, nekonvenční. Z toho plyne i volba nesezdaného soužití jako projevu odlišného životního stylu.

Víš, já už jsem 15 let v situaci, kdy dělám minoritní věci. Myslím si, že díky tomu, co dělám – včetně muziky – musím vypadat z pohledu standardní společnosti jako tragéd. (Bedřich, 40 let, NS – 19 let, děti 1 a 4 roky).

...mám prostě takovou povahu... když se třeba kouknete na tenhle stromeček (je duben a v místnosti stojí vánoční stromek bez jehličí a místo ozdob jsou špunty od vína)... tak prostě... mně se líbí být jiný... (Stela, 36 let, NS – 11 let, děti 6 a 9 let).

2.7. Osobní podmínky (věk, ekonomické podmínky, povolání)

...ale po praxi na soudě, kdy vidíš, že to nestojí za ty problémy, kdybychom se náhodou rozešli... tahat to přes úřady, přes soudy, to se mi nechtělo, nechce. (Renata, 38 let, NS – 12 let, dítě 8 let).

Zaměstnání na opatrovnickém oddělení soudu mělo vliv nejen na volbu nesezdaného soužití namísto manželství, ale byl to právě jediný případ, kdy žena volila příjmení dítěte po matce, neboť si na základě zkušeností uvědomuje případné problémy se změnou příjmení. Na život v nesezdaném soužití mohou mít dopad i ekonomické podmínky (viz také finanční výhody jako důvod), životní období (věk), ve kterém se jedinec v době rozhodování nachází (s tím např. souvisí testování vztahu mladých svobodných, ale i opatrnost starších rozvedených).

Jak již bylo zmíněno, pokud nesezdaní hovoří o důvodech, které je vedou k tomu, že nežijí v manželství, uvádějí ve většině případů více než jeden důvod. Uváděné kategorie se dokonce mohou v některých případech prolínat. Z rozhovorů je však patrné, že jsou to většinou pouze racionalizace určitého stavu, který ve většině případů vyplyne ze situace. Pokud jde o zastoupení jednotlivých kategorií, pak z vnitřních důvodů byl nejvíce zmiňován názor, že manželství je „formalita“, z vnějších důvodů byl nejvýznamnějším důvodem „vliv okolí“. Nejmenší zastoupení – a to pouze ve dvou rozhovorech – měly „finanční výhody“ a „nejistota vztahem“, v jednom případě bylo nesezdané soužití způsobem „testování vztahu“.

5.3.4 Plány do budoucna

Třebaže je nesezdané soužití ve vybraném vzorku alternativou manželství a dotazovaní se nerozhodli vstoupit do manželství před narozením dítěte, nyní jsou buď v situaci, kdy již konkrétní datum a podrobnosti svatby plánují, nebo je otázka vstupu do manželství otevřená a nebrání se jí (u většiny z dotazovaných) a „až je to napadne, tak se vezmou“:

Nejsem určitě proti tomu, abychom se někdy vzali... ale v blízký době to neplánuju... nevyklučuju to, ani neplánuju... až to přijde, tak to přijde... (Milena, 35 let, NS – 3 roky, dítě 3 roky, rozvedená).

Někteří o svatbě uvažují jako o nutnosti, ke které jsou „tlačeni“. Jako důvody, které je ke svatbě vedou, totiž uváděli právní záležitosti, které jsou ve prospěch manželů. Protipólem praktického uvažování je svatba v budoucnosti z romantických důvodů.

Takže vlastně svatba... to by fakt musela být romantika, že bychom třeba někde byli a dostali bychom takový nápad... (Helena, 39 let, NS – 19 let děti 1 a 4 roky).

Kromě právních záležitostí, praktických věcí a romantiky byly dalšími uváděnými důvody k uzavření manželství tradice, společenská událost a vliv okolí.

V doplňujícím dotazníku byla položena otázka, jakou mají představu ideálního partnerského vztahu. Z odpovědí na tuto otázku je patrné, že nesezdané soužití je i u nesezdaně žijících chápáno spíše jako „předstupeň manželství“ než jako celoživotní strategie (Tabulka 5.5).

Tabulka 5.5. Představa ideálního partnerského soužití

	Nejprve NS, pak manželství	Žít spolu, nevzít se
Žena	13	2
Muž	11	4
Celkem	24	6

Zdroj: Nesezdané páry s dětmi 2008–2010.

5.4. Závěr

Tato kapitola se věnovala důvodům, které vedou ženy a muže k rodičovství v nesezdaném soužití, jejich postojům k manželství i nesezdanému soužití a úvahám o jejich budoucnosti. Předkládaný text přináší dílčí závěry širšího výzkumného projektu, který se zaměřuje na analýzu nesezdaných párů, kterým se narodilo dítě (děti). Do současné doby bylo analyzováno 27 rozhovorů s 15 ženami a 12 muži. Kvalitativní výzkum navazuje na předchozí provedené výzkumy vztahující se k nesezdanému soužití a mimomanželské plodnosti, zejména na výběrové šetření Sociální a ekonomické podmínky mateřství (SEPM) z roku 2006 (SOÚ AV ČR). Kvalitativní výzkum oproti kvantitativnímu umožňuje lépe porozumět tomu, jak sami aktéři vnímají svoji rodinnou situaci a jak své důvody sami popisují. Výzkum SEPM se navíc zaměřoval pouze na ženy a stranou ponechával vyjádření mužů. V tomto kvalitativním výzkumu byli komunikačními partnery jak ženy, tak muži. V postojích i v uváděných důvodech k nesezdanému soužití se výpovědi žen a mužů výrazně nelišily. Při volbě podoby soužití je však v těchto případech patrný velký vliv ženy. Dosavadní výsledky ukazují, že nesezdané soužití není ve většině případů plánované – dá se říci, že je to něco, do čeho se lidé dostali z důvodu určitých okolností, do čeho „vklouzli“. Nejfrekventovanějším uváděným důvodem je postoj, že „manželství je formalita“. Mezi významné důvody patří „vliv okolí“ a „obava ze změny“, „situační bariéry uspořádání svatby (nákladná svatba, svatba jako velká investice)“. „Finanční výhody – účelové nesezdané soužití“ uvedl pouze jeden nesezdaný pár. Lze se však domnívat, že pokud by se podařilo uskutečnit rozhovory s těmi, kteří mají základní vzdělání a pohybují se na hranici životního minima, byl by tento důvod frekventovanější. „Obava ze změny“ je charakteristická především pro ty, kteří manželstvím prošli a v současné době mají vztah, ve kterém se cítí spokojení. „Situační bariéry uspořádání svatby (nákladná svatba, svatba jako velká investice)“ jsou naopak charakteristickým důvodem pro mladé svobodné páry. Na volbu nesezdaného soužití má však vliv i samotná osobnost, hodnoty, postoje, zkušenost, životní styl, ale i např. osobní situace. Uváděné důvody jsou však především jakýmsi zdůvodněním stavu, který nastal za určitých podmínek a okolností, jeho racionalizací. Téměř všichni mají v úmyslu někdy uzavřít sňatek – důvody jsou jak praktické, právní, tak i romantické představy. Jsou to lidé, kteří žijí spíše přítomností, než aby plánovali. Právní záležitosti většina z nich neřeší a nezajímá se o ně.

Nesezdané soužití je vnímáno jako alternativní způsob života, který má právo na svou existenci. Nesezdaní nevnímají nutnost manželství pro výchovu dítěte, přesto ale připouštějí, že dítě tímto může být vystavováno určitým problémům. Tyto problémy však nepovažují za zásadní důvod pro to, aby uzavřeli sňatek.

U nesezdaných párů v uskutečněném výzkumu se jednalo vždy o plánované těhotenství, přičemž bylo tyto páry možné rozlišit na ty, které byly rozhodnuty uzavřít sňatek po narození dítěte, a ty, které plánovaly těhotenství a otázku svatby ponechávaly do budoucna otevřenou. Jen menšinu z nich je možno označit jako programově nesezdané.

Je možné se domnívat, že nesezdaná soužití se stanou běžnějšími, že lidé pro sebe budou hledat alternativy manželského soužití na základě reflektování okolností, které mají vliv na způsob rodinného života. Z provedených rozhovorů však vyplývá, že právní a sociální systém je příčinou toho, že téměř všichni o manželství v budoucnu uvažují. Je tedy možné, že pokud by se změnily právní a sociální podmínky pro nesezdané páry, bylo by nesezdané soužití častější a s velkou pravděpodobností by se jednalo o dlouhodobější svazky.

Použitá literatura

- Bologne, J. C. 1997. *Svatby: Dějiny svatebních obřadů na Západě*. Praha: Volvox Globator.
- Český statistický úřad. 2004. „Změny základních proporcí faktických manželství mezi lety 1991 a 2001.“ [online]. Praha: Český statistický úřad [cit. 1. 6. 2010]. Dostupné z: <[http://www.czso.cz/csu/2004edicniplan.nsf/t/72002F7DCE/\\$File/1.cast.pdf](http://www.czso.cz/csu/2004edicniplan.nsf/t/72002F7DCE/$File/1.cast.pdf)>. (Zveřejněno dne 23. 12. 2004, aktualizováno 26. 10. 2006.)
- Český statistický úřad. 2008. „Nesezdaná soužití – faktická manželství.“ [online]. Praha: Český statistický úřad [cit. 30. 5. 2010]. Dostupné z: <[http://www.czso.cz/csu/2007edicniplan.nsf/t/210037FDBF/\\$File/113707a2.5.pdf](http://www.czso.cz/csu/2007edicniplan.nsf/t/210037FDBF/$File/113707a2.5.pdf)>.
- Giddens, A. 1999. *Sociologie*. Praha: Argo.
- Hamplová, D. 2003. *Vstup do manželství a nesezdaného soužití v České republice po roce 1989 v souvislosti se vzděláním*. Sociologické texty / Sociological Papers 03:4. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Hamplová, D., S. Pikálková. 2002. „Manželství, nesezdané soužití a partnerský vztah.“ Pp. 127–147 in Z. Mansfeldová, M. Tuček (eds.). *Současná česká společnost. Sociologické studie*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Hamplová, D. 2007a. „Děti bez partnera nebo na psí knížku?“ Pp. 49–58 in D. Hamplová (ed.). *Děti na psí knížku? Mimomanželská plodnost v ČR*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Hamplová, D. 2007b. „Kde a co se můžeme dozvědět o manželské a nemanželské plodnosti.“ Pp. 13–16 in D. Hamplová (ed.). *Děti na psí knížku? Mimomanželská plodnost v ČR*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Chaloupková, J. 2006. „Dohromady, nebo každý zvlášť? Hospodaření s příjmy manželských a nesezdaných párů.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 42 (5): 971–986.
- Chaloupková, J. 2007. „Vdat se nebo ne? Motivace vdaných a neprovdaných matek.“ Pp. 59–78 in D. Hamplová (ed.). *Děti na psí knížku? Mimomanželská plodnost v ČR*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Chaloupková, J., E. Soukupová. 2007. „Postoje k manželství, nesezdanému soužití a rodičovství.“ Pp. 29–48 in D. Hamplová (ed.). *Děti na psí knížku? Mimomanželská plodnost v ČR*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Cherlin, A. J. 2004. „The Deinstitutionalization of American Marriage.“ *Journal of Marriage and Family* 66 (4): 848–861.
- Jäckelová, K. 1997. *I tohle je manželství*. Praha: Knižní klub.
- Keller, J. 2005. *Soumrak sociálního státu*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Kiernan, K. 2004. „Unmarried Cohabitation and Parenthood in Britain and Europe.“ *Law & Policy* 26 (1): 33–55.
- Kuchařová, V. 2003. „Některé obsahové změny postojů k manželství a rodičovství.“ Pp. 189–204 in P. Mareš, T. Potočný (eds.). *Modernizace a česká rodina*. Brno: Barrister & Principal.
- Možný, I. 2008. *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).

- Možný, I., L. Rabušic. 1992. „Unmarried Cohabitation in Czechoslovakia.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 28 (Spec. Issue): 107–117.
- Rabušic, L. 2001. *Kde ty všechny děti jsou? Porodnost v sociologické perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Soukupová, E. 2007. „Neprovdané matky v sociálním systému.“ Pp. 79–97 in D. Hamplová (ed.). *Děti na psí knížku? Mimomanželská plodnost v ČR*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Šalamounová, P. 2007. „Mimomanželská plodnost v Evropě.“ *SOCIOWEB* [online] 6 (1) [cit. 1. 6. 2010]. Dostupné z: <http://www.socioweb.cz/upl/editorial/download/136_socioweb%201-07%20cely.pdf>.
- Šamanová, G. 2010. „Partnerství, manželství a rodičovství.“ Tisková zpráva. Praha: Centrum pro výzkum veřejného mínění, Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Šmolka, P. 2004. *Muž a žena – návod k použití*. Praha: Portál.
- Tuček, M. 2000. „Vybrané charakteristiky současné české rodiny a jejich vývoj v posledním desetiletí.“ Pp. 29–46 in H. Maříková (ed.). *Proměny současné české rodiny*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Vágnerová, M. 2000. *Vývojová psychologie: dětství, dospělost, stáří*. Praha: Portál.
- Zeman, K. 2007. „Nemanželská plodnost – demografický přehled.“ Pp. 17–29 in D. Hamplová (ed.). *Děti na psí knížku? Mimomanželská plodnost v ČR*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Vymětalová, S. 2000. „Partnerský vztah.“ Pp. 99–133 in L. Fialová et al. *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).

Příloha 1. Vybrané charakteristiky nesezdaných párů

Pseudonymy	Délka soužití (v letech)	Délka vztahu (v letech)	Děti žijící ve společné domácnosti		Bydliště	Typ trajektorie rodičovství v nesezd. soužití
			Počet dětí – současný/předchozí vztah	Věk dětí ze současného /z předch. vztahu		
Ingrid, Robert	10	11	1/2	7/18 a 22	město	4. typ
Stela, Kamil	11	17	2	6 a 9	město	4. typ
Irena, Filip	4	6	1/1	1/7	obec	2. typ
Šárka, Radim	24	25	1	19	velkoměsto	3. typ
Radana, Dan	5	6	1	1	město	2. typ
Milena, Luboš	3	4	1/2	3/12 a 16	obec	2. typ
Helena, Bedřich	19	21	2	1 a 4	velkoměsto	3. typ
Nad'a, Tomáš	8	8	2	1 a 6	velkoměsto	1. typ
Linda, Štěpán	7	10	2 (dvojčata)	2	město	2. typ
Kamilia, Oldřich	4	4	1	2	velkoměsto	3. typ
Adéla, Matěj	9	9	2 (dvojčata)	1	velkoměsto	3. typ
Sylva, Oleg	9	9	1	6	velkoměsto	1. typ
rozhovor pouze se ženou						
Věra, Stanislav	4	7	1/1	3/14	vesnice	4. typ
Květa, Karel	30	30	1/1	23/38	vesnice	3. typ
Renata, Vladimír	12	13	1	8	město	4. typ

Zdroj: Nesezdané páry s dětmi 2008–2010.

Poznámka: Typy trajektorií jsou popsány výše v textu. Typ 1 označuje programové rodičovství v nesezdaném soužití; typ 2 nesezdané páry plánující vzít se až po narození dítěte; typ 3 rodičovství v nesezdaném soužití s otevřenou budoucností a typ 4 kompromis.

Proměny rodinných a profesních startů

Příloha 2. Vybrané charakteristiky nesezdaných – ŽENY

<i>Pseudonym</i>	<i>Věk</i>	<i>Stav</i>	<i>Vzdělání</i>	<i>Zaměstnání</i>	<i>Bohoslužby</i>	<i>Rodiče</i>
Ingrid	40	rozvedená	vyučena	nezaměstnaná	méně často	rozvedeni
Stela	36	svobodná	vyučena	nezaměstnaná	1 x ročně	rozvedeni
Irena	31	rozvedená	střední	rodičov. dov.	nikdy	rozvedeni
Šárka	48	svobodná	střední	podnikatelka	méně často	manželé
Radana	28	svobodná	vysokoškolské	rodičov. dov.	nikdy	manželé
Milena	35	rozvedená	vysokoškolské	rodičov. dov.	1 x ročně	rozvedeni
Helena	39	svobodná	vysokoškolské	rodičov. dov.	nikdy	rozvedeni
Naďa	29	svobodná	vysokoškolské	charitat. prac.	nikdy	rozvedeni
Linda	31	svobodná	střední	rodičov. dov.	nikdy	manželé
Kamila	35	svobodná	střední	rodičov. dov.	nikdy	manželé
Adéla	29	svobodná	střední	rodičov. dov.	nikdy	manželé
Sylva	38	rozvedená	vyučena	nezaměstnaná	nikdy	manželé
Věra	38	rozvedená	střední	rodičov. dov.	1 x ročně	manželé
Květa	55	rozvedená	vyučena	uklízečka	nikdy	manželé
Renata	38	svobodná	střední	soudní úředn.	nikdy	manželé

Zdroj: Nesezdané páry s dětmi 2008–2010.

Příloha 3. Vybrané charakteristiky nesezdaných – MUŽI

<i>Pseudonym</i>	<i>Věk</i>	<i>Stav</i>	<i>Vzdělání</i>	<i>Zaměstnání</i>	<i>Bohoslužby</i>	<i>Rodiče</i>
Robert	36	svobodný	vyučen	strojmistr	méně často	manželé
Kamil	37	svobodný	vyučen	autodopravce	nikdy	manželé
Filip	35	rozvedený	střední	opravář	nikdy	manželé
Radim	64	rozvedený	vysokoškolské	svob. povolání	nikdy	manželé
Dan	29	svobodný	vysokoškolské	informatik	nikdy	rozvedeni
Luboš	45	rozvedený	vysokoškolské	podnikatel	nikdy	manželé
Bedřich	40	svobodný	vysokoškolské	podnikatel	nikdy	manželé
Tomáš	31	svobodný	vysokoškolské	podn., rod. dov.	nikdy	rozvedeni
Štěpán	33	svobodný	vysokoškolské	učitel	nikdy	manželé
Oldřich	31	svobodný	střední	podnikatel	nikdy	manželé
Matěj	33	svobodný	vyučen	skladník	nikdy	rozvedeni
Oleg	38	svobodný	vyučen	podnikatel	nikdy	rozvedeni

Zdroj: Nesezdané páry s dětmi 2008–2010.

Závěr

Jana Chaloupková

Tato práce se pokusila zasadit pracovní a rodinné starty v rámci perspektivy životní dráhy do kontextu širšího procesu vstupu do dospělosti a zdůraznit vzájemnou provázanost jeho dílčích tranzic. Proměny vstupu do dospělosti jsou ovlivňovány jak strukturálními změnami, zejména změnami na trhu práce, tak změnami hodnotovými a změnami sociálních očekávání týkajících se věku a organizace životní dráhy. Významným mezníkem, který ovlivnil podmínky vstupu do dospělosti v České republice, byl pád komunismu a rozvoj tržní ekonomiky. I když proměny rodinného chování jsou poměrně dobře zmapované, pracovním startům a pracovní mobilitě mladých nebyla dosud věnována pozornost.

První kapitola se zaměřovala na problematiku vstupu do dospělosti a shrnuje koncepty, které poukazují na to, že v důsledku oddalování tradičních tranzic spojených s dospělostí, jako je vstup do manželství a vstup do rodičovství, vzniká nová fáze životní dráhy mezi obdobím dospívání a dosažením dospělosti. Proti těmto předpokladům je ale možné namítnout, že klíčovou změnou není vznik „nové životní etapy“, ale proměna samotné sociální definice dospělosti. Na základě dat ESS 2006 jsme se proto zaměřili na to, nakolik jsou významné tradiční dílčí tranzice standardního modelu vstupu do dospělosti a především, jaký je relativní význam rodinných tranzic (tj. vstupu do partnerského soužití a narození prvního dítěte) ve srovnání s tranzicemi spjatými s dosažením rezidenční a ekonomické nezávislosti (vstup do zaměstnání a odchod od rodičů) pro sociální konstrukci dospělosti. Zjištění ukazují, že dosažení všech sledovaných tranzic je důležitější pro to, aby byli muži považováni za dospělé, než pro sociální konstrukci dospělosti žen. Největší rozdíly se týkají dosažení nezávislosti a autonomie na původní rodině – odchod od rodičů a získání práce na plný úvazek hraje v případě mužů výrazně větší roli pro status dospělosti než v případě žen. Zdá se proto, že objektivní „tradiční“ tranzice jsou více spjaty se sociální konstrukcí dospělosti mužů než žen. Zatímco výzkumy zaměřující se na subjektivní vnímání dospělosti zdůrazňují význam vstupu do rodičovství pro subjektivní pocit dospělosti, data ESS 2006, která mapovala sociální vymezení dospělosti, ukazují, že z hlediska sociální definice dospělosti je ve většině evropských zemí klade na větší důležitost na dosažení ekonomické nezávislosti než na založení rodiny. Výjimku představují Bulharsko, Rusko nebo Portugalsko, kde je příkládán vyš-

ší důraz rodinným tranzicím. Z hlediska relativní významnosti jednotlivých dílčích tranzic je možné rozlišit několik skupin zemí. Zatímco ve skandinávských zemích je největší důraz kladen na odstěhování se od rodičů, ve většině západoevropských zemí (Francie, Belgie, Velká Británie; ale i Slovensko, Maďarsko a Slovinsko) je klíčovým krokem vstup do zaměstnání na plný úvazek. V tradičnějších zemích střední a východní Evropy (Polsko, Ukrajina, Rusko, Bulharsko) a v Portugalsku je dospělost spojována, jak již bylo zmíněno výše, zejména se vstupem do rodičovství. Německo, Rakousko a Španělsko leží mezi výše uvedenými skupinami: v případě mužů je dáván důraz na práci na plný úvazek, ale v případě žen je dáván poměrně velký důraz na mateřství. Ideální věk mateřství je v České republice kladen před 25. narozeniny, tedy do nižšího věku než ve většině zemí západní Evropy, ale je vyšší než v zemích východní Evropy. Naopak v případě mužů se Česká republika řadí k zemím, kde je průměrný ideální věk, kdy se stát rodičem, nejvyšší – pohybuje se kolem 28. roku. Ve srovnání s předchozími výzkumy můžeme zaznamenat, že se v České republice představy o ideálním věku, kdy se stát matkou nebo otcem, mění a zejména lidé mladší 35 let a lidé s vyšším vzděláním ideální věk založení rodiny posouvají do vyššího věku. Srovnání se západoevropskými zeměmi naznačuje, že trend změn představ o posunu ideálního časování rodičovství do vyššího věku může ještě dále pokračovat. Česká republika se řadí k zemím, kde je věk odchodu od rodičů spíše vyšší, přesto ale nedosahuje takových hodnot jako v zemích jižní Evropy. Mediánový věk žen při odchodu od rodičů dosahuje 25 let a u mužů 27 let. Evropské srovnání, které přináší druhá část první kapitoly, dokládá, že charakter vstupu do dospělosti a časování dílčích tranzic výrazně ovlivňuje i institucionální nastavení. Nastavení institucionálního rámce, zejména vzdělávacího systému, pracovního trhu a opatření sociální politiky, ovlivňují snadnost či obtížnost tranzice do zaměstnání po skončení studia a mají i vliv na délku procesu hledání prvního zaměstnání a na míru stability rané pracovní dráhy [Saar et al. 2008; Bukodi 2008; Scherer 2001, 2005], a tím i nepřímo ovlivňují časování rodinných tranzic.

Druhá kapitola, jejíž autorkou je Dana Hamplová, se soustředila na otázku, zda se pracovní dráhy mladých mužů stávají více nestabilními. Analýzy srovnávaly tři období: 1) období před rokem 1989, 2) první polovinu 90. let, kdy docházelo k největším změnám spojeným s transformací ekonomiky, a 3) druhou polovinu 90. let, kdy byla česká ekonomika ve vzrůstající míře vystavena globální konkurenci. Provedené analýzy nepotvrdily očekávání globalizační teorie, že narůstá nestabilita prvních zaměstnání. Naopak zjištění naznačují, že pracovní mobilita mladých mužů se v průběhu 90. let v České republice výrazně nezvýšila. Tato zjištění odpovídají zjištěním analýz zaměřených na pracovní dráhy mužů středního věku, které rovněž nepotvrdily, že by se na českém pracovním trhu

zvyšoval podíl nestabilních a fragmentovaných zaměstnaneckých drah [Hamplová, Kreidl 2006]. Analýzy rovněž nenaznačují, že by mobilita na počátku pracovních drah byla výrazně ovlivněna restrukturalizací ekonomiky spojenou s ekonomickou transformací. Toto zjištění nemusí být překvapující, uvážíme-li, že mladí lidé spíše vstupovali do nově rozvíjejících se sektorů než do sektorů ekonomiky, které restrukturalizace zasáhla nejvýrazněji. Restrukturalizace ekonomiky se tak patrně více dotkla lidí středního a vyššího věku, kteří již na pracovním trhu byli. Další hypotéza předpokládala, že pracovní mobilita mladých je spojena s ekonomickým cyklem. Analýzy ukazují, že vyšší míry pracovní mobility mají muži s vyšším vzděláním, přičemž převažují dobrovolné důvody změny zaměstnání, jako je výhodná příležitost, lepší pracovní podmínky či lepší využití pracovní kvalifikace.

Třetí kapitola se věnovala analýze finanční podpory rodin v evropských zemích a jejím cílem bylo ukázat, nakolik český stát ve srovnání s jinými evropskými státy podporuje návrat matek malých dětí do zaměstnání. Pokud srovnáme systémy finanční podpory rodin a vezmeme v úvahu daňový systém a systém sociálních dávek, zjistíme, že situace v České republice nikterak neusnadňuje brzký návrat žen do zaměstnání, a to i přes nedávné zavedení modelu třírychlostní rodičovské dovolené. K několikaletému odchodu ze zaměstnání významně přispívá nedostatek částečných úvazků a malá dostupnost míst v zařízeních péče o nejmenší děti. Analýzy, které provedla Eva Michell, dokládají, že Česká republika v evropském srovnání nadprůměrně silně zvýhodňuje tradiční model rodiny, kde je muž hlavním živitelem a žena hlavní pečovatelkou, a to jak v případech rodin s nejmenšími dětmi, tak v případě rodin s dítětem ve věku dva až tři roky. Ekonomická aktivita obou rodičů mladších dětí je proto je velmi obtížná a není ani podporováno sdílení péče oběma rodiči.

Otázku, zda a jak se mění životní dráhy, si kladla i kapitola věnující se rodinným startům, jejíž autorkou byla Jana Chaloupková. Tato kapitola na základě retrospektivních dat rodinné historie mapovala veškeré změny rodinných uspořádání (partnerské soužití, vstup do manželství, narození dítěte) v období mezi 18 a 35 lety. Tato data umožňují srovnávat počátky rodinných drah generací, které vstupovaly do dospělosti před rokem 1989, a těch, jejichž rodinné starty se odehrávaly v průběhu 90. let 20. století. K odpovědi na otázku, zda se počátky rodinných drah stávají rozmanitějšími, byla použita metoda analýzy entropie, která umožňuje empiricky měřit změny variability rodinných uspořádání. Analýzy potvrdily, že dochází k zvětšování variability počátků rodinných drah v generacích narozených v 70. letech, které vstupují do dospělosti v průběhu 90. let, jak předpokládá hypotéza de-standardizace životních drah. Zároveň ale analýzy ukazují, že trend zvyšování variability rodinných uspořádání není stejnoměrný, a to

přínejmenším ve dvou ohledech. Zaprvé výrazněji zasahuje rodinnou situaci žen než mužů. Zadruhé nezasahuje stejnoměrně všechny kohorty, které realizují rodinné starty po roce 1989. Současně však zjištění potvrzují, že mladí lidé narození v 70. letech se nacházeli v mnohem rozmanitějších rodinných situacích než jejich vrstevníci, kteří realizovali své rodinné starty před rokem 1989. K nárůstu heterogenity přispívá zejména rozšíření nesezdaných soužití a rostoucí počet osob, které nežijí s partnerem(kou). Vrchol heterogenity rodinných uspořádání se přitom posouvá do věku po 25 letech. Pokud se ale podíváme na rodinné situace mladých lidí narozených v 80. letech, můžeme zaznamenat opačný trend poklesu rozmanitosti rodinných uspořádání rodinných situací ve věku kolem dvaceti let. I na českých datech se tak potvrzují zjištění některých zahraničních studií, které hovoří o trendu homogenizace či simplifikace počátků rodinných drah, jež je důsledkem posunu rodinných tranzic, včetně vstupu do partnerského soužití, do vyššího věku [Widmer, Ritschard 2009]. Zjištěný trend se ale dotýká pouze počátku rodinných drah a na základě těchto dat není možné odhadnout, jak se bude vyvíjet situace těchto mladých lidí ve věku 25 či 30 let a zda se bude v dalších letech heterogenita jejich rodinných uspořádání (opět) zvyšovat.

V páté kapitole se Miluše Vítečková zaměřovala na důvody, které vedou ženy a muže k rodičovství v nesezdaném soužití. Analýzy polostrukturovaných rozhovorů s nesezdanými páry s dětmi ukazují, že postoje i uváděné důvody mužů a žen se výrazně nelišily. Nesezdaní považují typ soužití, ve kterém žijí, za alternativu manželství bez toho, aniž by zcela zpochybňovali význam manželství. Zároveň ale nevidí v nesezdaném svazku s dítětem faktické odlišnosti od manželské rodiny, a to ani v otázce snadnosti/obtížnosti rozpadu partnerského vztahu. Manželství je nejčastěji vnímáno jako formalita a tradice, byť nesezdaní často zmiňují zákonná zvýhodnění manželství vůči nesezdaným svazkům. I když nepovažují narození dítěte za důvod k uzavření sňatku, připouštějí, že fakt, že rodiče jsou nesezdaní, může pro dítě představovat určitý problém, např. v souvislosti s odlišným příjmením jednoho z rodičů a dítěte. Jako problematické zmiňují i samotné pojmenování partnerů. Zatímco „druh“ a „družka“ působí pro nesezdané zastarale, za zcela vyhovující nepovažují ani označení „přítel/kyně“ či „partner/ka“, ani nejčastěji používané označení „můj muž“/„moje žena“, které může být ztotožňováno s oslovením „manžel“/„manželka“.

Z analýz rozhovorů vyplývá, že typický vzorec trajektorie do rodičovství v nesezdaném soužití zahrnuje plánování a úvahy o svatbě. V době těhotenství se však v důsledku okolností vstup do manželství „nestíhá“ a odkládá se buď na dobu po narození dítěte, nebo na „neurčito“. Z rozhovorů vyplývá, že většina nesezdaných párů s dětmi žije spíše přítomností. Nesezdané páry je možné rozlišit do čtyř skupin. První skupina plánovala od počátku uzavřít sňatek až po na-

rození dítěte. Do druhé skupiny můžeme zařadit nesezdané páry, které přestože chtěly založit rodinu, nechávaly otázku svatby do budoucna otevřenou. Jen menšinu představují „programově nesezdaní“, kteří o vstupu do manželství nikdy neuvážovali. Poslední – čtvrtou – skupinu nesezdaných párů tvoří páry, ve kterých mají oba partneři rozdílné představy o formě partnerského vztahu.

Analýza rozhovorů odhalila bohatou škálu důvodů, které odrazují od vstupu do manželství. Tyto důvody je možné rozdělit na 1) vnější, mezi které lze zahrnout vliv okolností a situačních bariér, vliv okolí a vliv nastavení sociálního systému apod., 2) důvody týkající se vztahu samotného a 3) vnitřní důvody vztahující se k hodnotám, postojům, životnímu stylu, ale i k předchozím zkušenostem a znakům osobnosti. Nesilnějším důvodem je postoj, že manželství je formalita. Z rozhovorů nicméně vyplývá, že velkou roli hrají i vlastní zkušenosti s předchozími partnerskými vztahy a zkušenosti z původní rodiny a z okolí s neúspěšným manželstvím. Překážku uspořádání svatby často představuje samotné těhotenství, byť bylo plánované. Poté často začne převládat pocit zbytečnosti nastalou situaci nějak měnit. Nesezdaní rovněž často vyjadřují obavu, že by případným sňatkem mohlo dojít k negativní změně vztahu, popřípadě manželství odkládají z důvodu nejistoty. Překážku pro mnohé představují i případné finanční náklady na uspořádání svatby. Nesezdané soužití s dětmi je často vnímáno jako součást nekonvenčního životního stylu a hodnot a je spojeno s důrazem na vlastní osobní svobodu. Specifickou překážku představuje situace, kdy se představy o formě partnerského vztahu obou partnerů rozcházejí. Překvapujícím zjištěním je to, že to jsou v daném vzorku především ženy, kdo manželství odmítá. Muži, se kterými byl prováděn rozhovor, často uváděli, že kdyby partnerka „chtěla“ či „kdyby je do toho více tlačila“, tak by se s ní oženili. Ženy naopak uváděly, že vědí, že by si je partner vzal, kdyby ony měly zájem. Na druhé straně se ale může jednat o jisté nedorozumění mezi partnery spojené s odlišnými očekáváními ohledně toho, od koho by měla přijít prvotní iniciativa. Na rozdíl od některých zahraničních studií [Edin, Kefalas 2005] provedené rozhovory nenaznačují, že by důvodem, proč nesezdané rodičovské páry odkládají vstup do manželství, bylo dosažení určitého ekonomické standardu rodiny a neschopnost muže dostatečně ekonomicky zajistit rodinu.

Shrme-li, zjištění kvalitativního výzkumu potvrzují závěry výzkumu SEPM 2006, který ukázal, že většina neprovdaných matek považuje za ideální partnerské uspořádání žít nejdříve v nesezdaném soužití a poté vstoupit do manželství [Chaloupková 2007]. Výzkum prezentovaný v této publikaci dokládá, že tento názor nezastávají jen ženy, ale i muži. Z provedených rozhovorů vyplývá, že většina nesezdaných párů má v úmyslu někdy uzavřít sňatek, a přestože se do nesezdaného soužití narodilo dítě, žijí de facto v „předmanželském nesezdaném

soužití“. K uvažování o vstupu do manželství je vedou jak praktické a právní důvody, tak i romantické představy. Je možné se nicméně domnívat, že pokud by se změnily právní a sociální podmínky pro nesezdané páry, stala by se volba dlouhodobého „programového“ nesezdaného soužití mnohem častější.

Kapitoly obsažené v této knize přinesly některá dílčí zjištění týkající se změn rodinných a pracovních drah v České republice a vstupu do dospělosti. Otevřených přesto zůstává mnoho dalších otázek, přičemž na mnohé z nich může s jistotou odpovědět až další výzkum založený na novějších datech, která budou moci zachytit osudy mladých lidí narozených v 80. a 90. letech. Mezi témata, která by stála za větší pozornost, můžeme například zařadit problematiku odchodu od rodičů nebo souvislosti mezi rodinnými starty a volbami bydlení mladých.

Použitá literatura

- Bukodi, E. 2008. „Increasing labour market insecurities among young people? Labour market entry process in Hungary since the early 1980s.“ Pp. 287–311 in H.-P. Blossfeld, S. Bucholz, E. Bukodi, K. Kurz (eds.). *Young Workers, Globalization and the Labor Market*. Cheltenham, Northampton, MA, USA: Edward Elgar.
- Edin, K., M. Kefalas. 2005. *Promises I can keep. Why poor women put motherhood before marriage*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Hamplová, D., M. Kreidl. 2006. „The winners in a globalizing world: mid-career men in the Czech Republic.“ Pp. 269–295 in H.-P. Blossfeld, M. Mills, F. Bernardi (eds.). *Globalization, Uncertainty and Men's Career*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Chaloupková, J. 2007. „Vdát se nebo ne? Motivace vdaných a neprovdaných matek.“ Pp. 59–78 in D. Hamplová (ed.). *Děti na psí knížku? Mimomanželská plodnost v ČR*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Saar, E., M. Unt, I. Kogan. 2008. „Transition from Educational System to Labour Market in the European Union: A Comparison between New and Old Members.“ *International Journal of Comparative Sociology* 49 (1): 31–59.
- Scherer, S. 2001. „Early Career Patterns: A Comparison of Great Britain and West Germany.“ *European Sociological Review* 17 (2): 119–144.
- Scherer, S. 2005. „Patterns of Labour Market Entry – Long Wait or Career Instability? An Empirical Comparison of Italy, Great Britain and West Germany.“ *European Sociological Review* 21 (5): 427–440.
- Widmer, E. D., G. Ritschard. 2009. „The de-standardization of the life course: Are men and women equal?“ *Advances in Life Course Research* 14 (1–2): 28–39.

Shrnutí

Předkládaná kniha se zaměřuje na ranou fázi pracovních a rodinných drah mužů a žen. Z perspektivy životní dráhy jsou pracovní a rodinné starty součástí širšího procesu zahrnujícího přijetí souboru sociálních rolí spjatých se sociálním statutem dospělého – tzv. přechodu do dospělosti. Proměny vstupu do dospělosti jsou ovlivňovány jak strukturálními změnami, zejména změnami na trhu práce, tak hodnotovými změnami a změnami sociálních očekávání týkajících se věku a organizace životní dráhy. Významným mezníkem, který ovlivnil podmínky vstupu do dospělosti v České republice, je pád komunismu a rozvoj tržní ekonomiky. Tato kniha zasazuje situaci rodinných a pracovních startů v České republice do kontextu dalších evropských zemí. Jejím cílem je přispět k diskusi o de-standardizaci životních drah a růstu nestability pracovních drah. Předkládaná publikace je založena na kombinaci různých metodologických přístupů a využívá data z kvantitativních i kvalitativních výzkumů.

Kniha představuje koncept vstupu do dospělosti a změny, kterými v současných vyspělých společnostech tento proces prochází a zaměřuje se na to, jak je evropských zemích definována dospělost. Další kapitoly se věnují analýze změn pracovní mobility mladých mužů, růstu variability rodinných drah, důvodům rodičovství v nesezdaném soužití a finanční podpoře mladých rodin.

S využitím dat ESS 2006 ukazuje, že ve většině evropských zemí je sociální dospělost spojována silněji s dosažením ekonomické nezávislosti než se založením rodiny. Objektivní “tradiční” tranzice, zejména vstup do zaměstnání, jsou přitom spojeny silněji se sociální konstrukcí dospělosti mužů než žen. Přesto se ale evropské země se liší v názorech na význam jednotlivých dílčích tranzic (např. odstěhování od rodičů) pro sociální definici dospělosti. Rozdíly mezi evropskými zeměmi panují i v představách o ideálním časování založení rodiny a v jeho reálném časování. Charakter vstupu do dospělosti je výrazně ovlivňován nastavením institucionálního rámce, zejména vzdělávacího systému, pracovního trhu a opatřeními sociální politiky.

Analýzy pracovních drah naznačují, že pracovní mobilita mladých mužů se v průběhu 90. let v České republice výrazně nezvýšila a nepotvrzují tak předpoklady globalizační teorie. Vyšší míry pracovní mobility mají muži vyšším vzděláním, přičemž převažují dobrovolné důvody změny zaměstnání nad nedobrovolnými.

Analýza finanční podpory rodin v evropských zemích založená na metodě modelových rodin dokládá, že nastavení daňového a dávkového systému v České republice neusnadňuje brzký návrat žen do zaměstnání, a naopak silně zvý-

hodňuje tradiční model rodiny, kde je muž hlavním živitelem a žena hlavní pečovatelkou.

Významnou otázkou, na kterou se tato kniha zaměřuje, je to, zda se počátky rodinných drah generací, které vstupovaly do dospělosti v průběhu 90. let 20. století, stávají rozmanitějšími než rodinné starty, které se odehrávaly před rokem 1989. Analýzy, které hledají odpověď na tuto otázku, vycházejí z holistické perspektivy ke studiu životní dráhy, tj. soustředí na celou sekvenci rodinných uspořádání do věku 35 let. Zjištění potvrzují, že se rodinné dráhy mladých lidí narozených v 70. letech 20. století stávají rozmanitějšími. Trend de-standardizace přitom výrazněji zasahuje rodinnou situaci žen. V kohortě narozené v 80. letech ale v období kolem dvaceti let zaznamenáváme opačný trend: pokles rozmanitosti rodinných uspořádání, který je důsledkem posunu rodinných tranzic, včetně vstupu do partnerského soužití, do vyššího věku.

Součástí počátků rodinných drah se v posledních desetiletích stává stále častěji rodičovství mimo manželství. Na základě kvalitativního výzkumu se proto věnujeme důvodům, které vedou ženy a muže k rodičovství v nesezdaném soužití. Z analýz rozhovorů vyplývá, že většina nesezdaných párů s dítětem svatbu nevyplňuje a uvažuje o vstupu do manželství v budoucnosti. V době těhotenství však v důsledku okolností vstup do manželství „nestihli“ a nebo plánovali se vzít až po narození dítěte a svatbu posléze dále odkládají. Jen menšinu z nich tvoří „programově nesezdaní“, kteří o vstupu do manželství nikdy neuvažovali.

Summary

This book focuses on the early stage in the work and family trajectories of men and women. From the life-course perspective, work and family starts are part of a wider process that includes the adoption of a set of social roles associated with the social status of adulthood – the transition to adulthood. Changes to this transition are influenced by structural changes, especially in the labour market, value changes, and shifting social expectations with respect to age and the organisation of the life course. The fall of communism and the development of a market economy are two important turning points that have affected the conditions in which the transition to adulthood occurs in the Czech Republic. This book examines family and career starts in the Czech Republic in relation to other European countries. The book aims to contribute to the discussion on the de-standardisation of life courses and growing job instability. It draws on a combination of different methodologies and on data from quantitative and qualitative studies.

The book opens with an introduction to the concept of the transition to adulthood and the changes that this process has been going through in advanced societies, and it looks at how adulthood is defined in European countries. The ensuing chapters focus on analysing the changes in job mobility among young men, growth in the variability of family trajectories, the motives for becoming parents in consensual unions, and financial support for young families.

Using ESS 2006 data the author shows that in most European countries social adulthood is more strongly linked to becoming financially independent than to starting a family. Objective ‘traditional’ transitions, in particular starting a job, are more strongly associated with the social construction of adulthood among men than among women. Nevertheless, the significance of different transitions (e.g. moving out of the parental home) in the social definition of adulthood varies from one European country to the next.

Ideas about when is the ideal time to start a family and the timing of this event in reality also vary between European countries. The character of the transition to adulthood is strongly influenced by the institutional framework, in particular the education system, the labour market, and social policy.

Analyses of work trajectories indicate that there was little increase in job mobility among young men in the Czech Republic during the 1990s, a finding contrary to the assumptions of globalisation theory. Men with higher education have a higher rate of job mobility, and the motives for changing jobs are more often voluntary than involuntary.

An analysis of financial support for families in European countries using the model family method reveals that the way in which the tax and benefits system is set up in the Czech Republic prevents women from returning quickly to the workplace from maternity/parental leave and on the contrary heavily favours the traditional model of the family, in which the male is the main breadwinner and the woman the primary carer.

An important issue focused on in this book is whether the starting phases of family trajectories among the generations that reached adulthood during the 1990s have become more diverse than the family starts that occurred before 1989. The analyses that seek to answer this question are based on a holistic approach to the study of the life course, i.e. it concentrates on the sequence of family arrangements people experience up to the age of 35. The findings indicate that the family trajectories of young people born in the 1970s have been becoming more diverse. The de-standardisation trend has had a stronger impact on the family arrangements of women. However, in the cohort born in the 1980s the opposite trend has been observed among young people around the age of twenty: the diversity of family arrangements has been declining as result of a shift in family transitions, including the start of cohabitation with a partner, to a later age.

In recent decades family starts have occurred more and more often outside marriage. Therefore, the authors draw on a qualitative study to examine the motives that lead men and women to become parents in consensual unions. Conversation analyses revealed that most unmarried couples with a child do not rule out getting married and consider doing so in the future, but for various reasons were unable to do so 'in time' or planned to marry after the child's birth and have continued to postpone it. Only a minority of them are unmarried by conviction and have never considered getting married.

Rejstřík

- absolventi 40–41, 47
- adolescence 27
- analýza přežití 68–69
- analýza sekvencí 16, 19
- autonomie 28, 32
- daňový a dávkový systém 16, 84–85, 86, 90, 93
- dávky sociální/rodinné 18, 83–84, 86, 93
- defamiliasmus 42–43
- dělba rolí v rodině 15, 80, 81, 85, 88, 90, 93
- dospělost
 - dospělost sociální konstrukce/definice 26, 30–32, 45, 57, 151
 - dospělost, období mladé dospělosti 15, 27
 - dospělost, subjektivní pocit 27, 28, 151
 - dospělost, vynořující se 27–29
 - dospělost, dále viz vstup do dospělosti*
- dovolená, mateřská/rodičovská 18, 85, 86, 90, 92
- dráha životní
 - dráha životní, holistický přístup 19
 - dráha životní, standardizace 97–98, 99, 101
 - dráha životní, de-institucionalizace 19, 98, 99, 100
 - dráha životní, de-standardizace 16, 19, 97, 98–100, 102, 103, 107, 110, 111, 113–114, 153–154
 - dráha životní, standardní/normativní 30, 98, 99, 104
- dráhy pracovní 47, 62, 100
 - dráhy pracovní, nestabilita 15, 17, 41, 50, 59, 60, 61–62, 71–73, 75–76, 152
 - dráhy pracovní, návrat do zaměstnání po rodičovské dovolené 86, 90, 92, 93
 - dráhy pracovní, viz též mobilita pracovní*
 - dráhy rodinné 47–50, 100, 102
 - dráhy rodinné, kohortní srovnání 107–112, 110, 113–114
 - dráhy rodinné, rekonstrukce 102–103, 114
 - dráhy rodinné, typy 104–107
- druhá demografická tranzice 14
- emerging adulthood, viz vynořující se dospělost*
- familialismus 82
- fertilita viz plodnost*
- flexibilita práce 59, 60, 98
- globalizace 15, 61–62, 65–66, 98
- heterogenita/rozmanitost rodinných situací 19, 97–100, 107–112, 112–114, 153–154
 - heterogenita/rozmanitost rodinných situací, měření 103–104
- child benefit package (CBP) 84, 86, 87, 88, 89, 90
- child benefit package (CBP), definice 84
- index entropie 103–104, 109–112
 - index entropie, dekompozice 112–113
- individualizace 19, 26, 34, 98
- metoda modelových rodin 16, 18, 84–85
- mobilita pracovní 18, 59–67
 - mobilita pracovní, dobrovolná a nedobrovolná 17–18, 60, 63, 68, 75
 - mobilita pracovní, vývoj v ČR 71–76, 152–153
- náklady ztracených příležitostí 14, 15, 50
- narození prvního dítěte
 - narození prvního dítěte, ideální věk 34–39, 45, 152
 - narození prvního dítěte, věk při 39, 48–50, 101
 - význam pro sociální konstrukci dospělosti 30–32, 45, 57, 152
- nejistota na trhu práce/nejistota ekonomická 14, 17, 41, 50, 59, 61, 98

- nejistota na trhu práce, dopady 17, 59, 98–99
- nezávislost ekonomická 17, 28, 30–32, 151
- nezaměstnanost 17, 40, 41, 43, 47
nezaměstnanost, ČR 41, 43, 66–67
- normy věkové 25, 33
- normy týkající se časování rodičovství 33–39
viz též narození prvního dítěte
- odchod od rodičů 41–42, 44, 45, 47–48, 152
význam pro sociální konstrukci dospělosti 30–32, 57, 151–152
odchod od rodičů, dále viz vstup do dospělosti, dílčí přechody
- optimální seskupování (*optimal matching*) 104
- perspektiva životní dráhy 97–98
- plodnost 13, 14–15
- plodnost, mimomanželská 13, 49, 50, 101, 117, 119–123
- podpora (finanční) rodin s dětmi 18, 83–93, 153
podpora (finanční) sdílení péče o dítě oběma rodiči 85–86, 90–92, 93, 153
- politika sociální a rodinná 39–41, 80–81, 83–93
- post-adolescence 26, 27–29
- postoje
postoje k manželství 20, 117, 122–123, 126–130, 144, 154–155
postoje k nesezdanému soužití 117, 126–130, 132–133, 154–155
postoje k rodičovství mimo manželství 117, 127–128
- přechod do dospělosti viz vstup do dospělosti*
- refamiliazace 82
- restrukturalizace *viz transformace ekonomická*
- sekvencní analýza *viz analýza sekvencí*
- singles 20, 104–107
- sňatečnost 14, 49, 101
- sociální stát 42, 82, 98
- soužití nesezdané 101–102, 104, 117, 119–123, 127–130
- soužití nesezdané s dětmi 20, 117, 121–122
- soužití nesezdané s dětmi, důvody 20, 122–123, 134–144
- soužití nesezdané s dětmi, typy/trajektorie 131–133
- studium 46, 48, 50
studium, podíly studujících 41, 43, 46
- teorie genderové spravedlnosti 15
- teorie globalizační 15, 18, 61–62, 65–66, 98–99, 152–153
- teorie racionální volby 14, 15
- teorie vynořující se dospělosti viz dospělost, vynořující se*
- transformace ekonomická, ČR 14, 18, 45–47, 63–65, 66–67
- variabilita rodinných situací viz heterogenita*
- vstup do dospělosti 13, 17, 25–29, 30–32, 151–152
vstup do dospělosti, ČR 26, 47–49
vstup do dospělosti, evropské srovnání 39–44
vstup do dospělosti, změny 25–26
vstup do dospělosti, viz dále dospělost
- vstup do manželství 17, 47–49, 101
vstup do manželství, plány 132–133, 144, 154–155
- vstup na pracovní trh 17, 39–47, 98
vstup na pracovní trh, význam pro sociální konstrukci dospělosti 30–32, 45, 57
vstup na pracovní trh, stabilita prvního zaměstnání 17, 60, 71–74
- vstup do rodičovství viz narození prvního dítěte*
- vzdělávací systém 39–41, 42–43
vzdělávací systém, změny v ČR 46
- založení rodiny viz narození dítěte*

zaměstnání na částečný/zkrácený úvazek
60, 62, 81
zaměstnání na dobu určitou 41, 43
zaměstnanost žen 14–15, 80–81, 88
zařízení péče o předškolní děti 82, 86,
88, 90
změny rodinného chování 14, 19–21, 47–
50, 101–102, 107–112, 119–123

Informace o autorkách

Dana Hamplová vystudovala sociologii a bohemistiku na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, kde rovněž získala Ph.D. ze sociologie. V současnosti pracuje jako vědecká pracovníce v Sociologickém ústavu AV ČR, v.v.i. V letech 2002–2004 pracovala na univerzitě v německém Bambergu a v letech 2006–2010 spolupůsobil na kanadské McGill Univerzitě. Věnuje se srovnávacímu výzkumu, především problematice demografického chování, sociální stratifikaci a sociologii náboženství.

E-mail: dana.hamplova@soc.cas.cz

Jana Chaloupková absolvovala magisterské studium sociologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze a v současné době zde dokončuje doktorské studium. Od roku 2002 pracuje jako odborná pracovníce v oddělení Hodnotové orientace ve společnosti Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i. Zaměřuje se na výzkum rodinného chování, problematiku vztahů práce a rodiny v kontextu životní dráhy a na výzkum hodnot a postojů.

E-mail: jana.chaloupkova@soc.cas.cz

Eva Mitchell (roz. Soukupová) je studentkou doktorského studia sociologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. V současnosti pracuje jako odborná pracovníce v oddělení Hodnotové orientace ve společnosti Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i. Zaměřuje se na zkoumání dopadů sociální a rodinné politiky na specifické sociální skupiny a typy rodin, a to jak v národní, tak v mezinárodní perspektivě. Mezi její další odborné zájmy patří problematika demografického a rodinného chování.

E-mail: eva.soukupova@soc.cas.cz

Miluška Vítečková působí na Katedře pedagogiky a psychologie Pedagogické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Od roku 2008 je studentkou doktorského studia Zdravotně sociální fakulty, oboru Prevence, náprava a terapie zdravotní a sociální problematiky dětí, dospělých a seniorů na téže univerzitě. Ve své disertační práci se zaměřuje na výzkum nesezdaných párů s dětmi.

E-mail: mviteckova@pf.jcu.cz

Proměny rodinných a profesních startů

Jana Chaloupková (ed.)

Dana Hamplová

Eva Mitchell

Miluše Vítečková

Redakce: Marta Svobodová

Jazyková korektura: Pavel Kořínek

Návrh obálky: Jaroslav Kašpar

Sazba: Jakub Kubů, Praha

Tisk a vazba: ERMAT Praha, s. r. o., Praha 4

Vydal: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

Jilská 1, 110 00 Praha 1

1. vydání

Praha 2010

Počet výtisků: 250

Distribuce:

Tiskové a ediční oddělení

Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i.

tel.: 222 221 761, fax: 222 220 143

e-mail: prodej@soc.cas.cz

Rodinné a pracovní starty jsou v sociologii pojímány jako součást širšího procesu přijetí souboru sociálních rolí spojených se statusem dospělého – tzv. přechodu do dospělosti. Zatímco některým dílčím tranzicím vstupu do dospělosti, jako je vstup do prvního partnerského soužití či vstup do rodičovství, a faktorům, které jsou spojeny s prodlužováním období bezdětnosti, byla v české sociologii věnována poměrně velká pozornost, řada dalších témat stála dosud více méně stranou zájmu. Kniha se soustřeďuje na počátky pracovních a rodinných drah mladých mužů i žen. Jejím cílem je přispět diskusi o de-standardizaci životních drah a růstu nestability pracovních drah. Předkládaná publikace čerpá z kvantitativních výzkumů provedených v České republice i z mezinárodních srovnávacích projektů a z dat kvalitativních výzkumů a využívá sofistikovaných statistických metod.

V knize najdete odpovědi na následující otázky:

- Roste v průběhu 90. let nestabilita počátků pracovních drah?
- Jsou rodinné situace dnešních mladých lidí rozmanitější než rodinné situace mladých lidí, kteří vstupovali do dospělosti ještě před rokem 1989?
- Jaké důvody stojí za přijetím nestandardních rodinných drah, jako je rodičovství v nesezdaném soužití?
- Mění se představy o sociální definici dospělosti a význam dílčích tranzic, které jsou s ní tradičně spojované?
- Proměňují se představy o ideálním časování narození prvního dítěte?
- Povzbuzuje český sociální stát finančně rodiče malých dětí k návratu do zaměstnání, nebo je od práce naopak odrazuje? Podporuje rodiče v celodenní péči o dítě? Jak si stojí Česká republika v tomto ohledu v mezinárodním srovnání?

ISBN 978-90-7330-185-9

9 788073 301859

Praha 2010

SOÚ

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.